

Vol. 5 No. 6-7

2008

ISSN 1451-5407

Godišnjak za PSIHOLOGIJU

**UNIVERZITET U NIŠU – FILOZOFSKI FAKULTET
DEPARTMAN ZA PSIHOLOGIJU**

**UNIVERSITY OF NIŠ - FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT FOR PSYCHOLOGY**

Niš, 2008

SADRŽAJ

Svetislava Đuknić DIVORCE AND REMARRIAGE: THE ADJUSTMENT OF CHILDREN . 7	
Mirko Uljarević, Milkica Nešić ULOGA POJEDINIH STRUKTURA MOZGA U PERCEPCIJI I EKSPRESIJI EMOCIJA	41
Goran Golubović ISTORIJSKI RAZVOJ PSIROPATOLOGIJE I PSIHIJATRIJE.....	63
Ljubiša Zlatanović POSTMODERNIZAM I "SMRT SUBJEKTA" – KA DEKONSTRUKCIJI SAMSTVA.....	81
Srđan Dušanić PREDIKTORI STAVOVA MLADIH PREMA RATU KAO PONAŠAJNOJ OPCIJI.....	95
Vesna Anđelković ANKSIOZNOST I SAMOPOŠTOVANJE U KONTEKSTU UZRATA, POLA I PROFESIONALNOG USMERENJA.....	111
Kristina Kašić, Snežana Stojiljković, Jelisaveta Todorović VASPITNI CILJEVI UČITELJA	131
Lidija Mitić, Bojana Dimitrijević, Ljubiša Zlatanović APSTRAKTNNA INTELIGENCIJA, EMOCIONALNA INTELIGENCIJA I JAVLJANJE FLOW-A	147
Lidija Đurđić, Bojana Dimitrijević EMOCIONALNI PROFIL I DOŽIVLJAJ TELA KOD OSOBA SA TETOVAŽOM.....	169
Vladimir Nešić, Milkica Nešić KALENDAR ZNAČAJNIH DOGAĐAJA ZA ISTORIJU PSIHOLOGIJE	187

Snežana Stojiljković, Jelisaveta Todorović
IZVEŠTAJ SA NAUČNOG SKUPA - DESETI EVROPSKI KONGRES
PSIHOLOGA, PRAG 2007 213

CONTENTS

Svetislava Đuknić RAZVOD I PONOVI BRAK: PRILAGOĐAVANJE DECE	32
Mirko Uljarević, Milkica Nešić FUNCTIONS OF SOME BRAIN STRUCTURES IN THE PERCEPTION AND EXPRESION OF EMOTIONS	60
Goran Golubović HISTORICAL DEVELOPMENT OF PSYCHOPATHOLOGY AND PSYCHIATRY	80
Ljubiša Zlatanović POSTMODERNISM AND "DEATH OF THE SUBJECT" – TOWARD A DECONSTRUCTION OF THE SELF	93
Srđan Dušanić PREDICTORS OF YOUNG PEOPLES ATTITUDE TOWARDS WAR AS A BEHAVIOURAL OPTION	109
Vesna Anđelković ANXIETY AND SELF-ESTEEM IN CONTEXT OF AGE, GENDER AND PROFESSIONAL GUIDANCE	128
Kristina Kašić, Snežana Stojiljković, Jelisaveta Todorović SCHOOL-TEACHERS' UPBRINGING GOALS	146
Lidija Mitić, Bojana Dimitrijević, Ljubiša Zlatanović ABSTRACT INTELLIGENCE, EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE APPEARANCE OF FLOW	168
Lidija Đurđić, Bojana Dimitrijević EMOTIONAL PROFILE AND BODY IMAGE OF PERSONS WITH TATTOO.....	186

Vladimir Nešić, Milkica Nešić
KALENDAR ZNAČAJNIH DOGAĐAJA ZA ISTORIJU PSIHOLOGIJE
..... 187

Snežana Stojiljković, Jelisaveta Todorović
IZVEŠTAJ SA NAUČNOG SKUPA - DESETI EVROPSKI KONGRES
PSIHOLOGA, PRAG 2007 213

UDK: 316.356.2,
159.922.73

Godišnjak za psihologiju,
vol 5, No 6-7., 2008, pp. 7-40

ISSN 1451-5407

Svetislava Đuknić¹

National University, Adjunct Core Faculty,
USA

DIVORCE AND REMARRIAGE: THE ADJUSTMENT OF CHILDREN

Abstract

It is important that we learn how to make the remarried suprasystem work best for children and adults. For the children in remarried families, the multiplicity of relationships, personalities, values, and lifestyles can be extremely enriching, devastating or a combination of both. The child experiences a combination of home lives that he or she would not have been exposed to in an intact family. Under the best circumstances and with non-hostile co-parenting, the remarried family can provide a healthy alternate family life style for the child.

Increasing public awareness of the incidence of remarriage, and having research provide us with the information that the adjustment to remarried life style is difficult for all concerned, even under the best psychological and material circumstances, is reflected in the fact that parents now focus on problems sooner, and some parents even seek preventive help before remarriage in the form of educational and supportive community resources. Schools also help by having class discussions about separation, divorce and remarriage, and teachers are alert to look for effects of family disruption in their classes and to seek help when necessary.

In my clinical work with children of remarried families, I am getting referrals of children and adults before problems are of crisis proportion, although crisis situations are still in the majority. I continue to emphasize the importance of including in assessment, and if indicated, in treatment too, all involved members of the child's suprasystem. To exclude noncustodial parents, stepparents, or involved grandparents will usually

---

¹ dilloncs@aol.com

mean that the therapeutic outcome will be limited since the child is leaving each session only to return to an unchanged and unhealthy environment.

Keywords: *divorce, remarriage, adaptation of children*

A child whose parent remarries is a child who has experienced the separation and divorce of his parents or the death of one parent. Such events are important and meaningful at any developmental level. The process of working through such changes and accepting the remarriage at any developmental level has a spectrum of responses. For some children the remarriage may be welcomed, while other children may never accept parent's remarriage. On the other hand some children, with time and adult support, may find a place for themselves in the remarried family.

The discussion that follows will focus on issues affecting children mostly under age of 12. The relevant literature will be briefly reviewed. The major stress points for the child will be outlined. The effect of these stress points on child's development and coping patterns will be considered. In addition, variables that are found to be significant for the child to succeed in remarried family and what the child may experience emotionally and intellectually will be discussed. In conclusion, the article will review different problems children in remarried families often manifest as well as some of the special issues in dealing with these problems.

Research on the children of divorce

The most extensive work on divorcing families has been done by Wallerstein and Kelly (1980). They used the developmental stages of children to explore the different effects of divorce on children at varying ages. A constant finding that held for all age groups is that the quality and consistency of the custodial parental relationship is crucial to the successful adjustment of the child to the separation. Their findings in combination with others are summarized in Appendix A.

Tessman (1978) uses extensive case material and substantiates Wallerstein and Kelly's finding of the importance of the child's relationship with the remaining parent in helping the child adjust to the change. Age in

itself appeared to be less prognostic of the degree to which the child worked through the loss than were several other factors such as the custodial parent's well-being; the child's relationship to the parents before the loss and their manner of coping with stress, and the availability of appropriately supportive relationships during the period of change.

Lamb (1977) reviewed the relevant research conducted by developmental psychologists and from that data evaluated the effects of divorce on children's personality development. First, he concludes that the children of divorced parents, compared with the children of intact families, are "at risk" for psychological damage. Secondly, he states that it is not possible to talk about "effects of divorce" in general terms since divorce may be beneficial to children as it signals the termination of hostilities, trauma, violence, and hatred. On the other hand, family dissolution and the associated disruptions in important relationship can be damaging to the psychosocial adjustment of young children.

Research on the adjustment of the children to stepfamilies

The professional literature concerning stepchildren and stepparents is limited and not easily generalizable. In research about stepchildren, the primary issues addressed is whether children in remarried families fare better, as well, or worse in terms of their "mental health" as children living in intact families. The research has not been conclusive.

Bernard (1971) investigated the mental health of children using university students and found no significant difference in terms of stability, self sufficiency, or dominance compared to non-stepchildren

Bohannon (1975) focused on stepfathers and stepchildren, finding that stepchildren rated themselves as happy, successful, and achieving as often as did non-stepchildren with their biofathers. He found that stepfathers may be promulgating negative images of themselves, since biological fathers rated their children as significantly happier than the stepfather rated their stepchildren, although neither the mothers nor the stepchildren perceived themselves as less happy. Bohannon concluded that the outcome for children with stepfathers is the same as with biological

fathers and that what may ultimately be more important to understand is the specific kinds of adjustment such children need to make, and the long-term effects on the character structure that relationships with two or more father figures might create.

Other researchers have found that the mental health consequences for children living in remarried families are worse than living in a divorced family, and both are worse than living in an intact family. Langer and Michael (1963) and Rosenberg (1965) each used large-scale random samples of stepchildren and found that the mental health of the stepchildren compared adversely with non-stepchildren. Similarly, Bowerman and Irish (1962) found that the relationship of stepchildren to their stepparent, as well as to their remarried bioparent, were marked by greater levels of uncertainty of feelings, insecurity of position, than were those to be found in non-stepfamily homes. The authors also found that stepfathers appear to fare better than the stepmothers with stepchildren. They also found a higher average adjustment towards the stepparent when the previous marriage was ended by divorce rather than death.

Much of the recent literature addressing children's adjustment in remarried families has come mainly from cross-sectional studies. The Hetherington and Clingempeel (1992) Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage followed a group of target children (9-11 years old) in nondivorced, divorced single-mother, and stepfather families over 26 months. They found that children in divorced and remarried families were reported to have more externalized behavioral problems than those from nondivorced families. Both stepfathers and mothers saw children as less competent and having more academic and behavioral problems. Since, teachers did not share the level of concern as stepparents and parents, it was concluded that behavioral problems may be more common at home than at school. As in previous studies (Bray, 1990; Hetherington, 1989) Hetherington and Clingempeel reported that initial reported adjustment difficulties remained as children moved towards adolescence, and some behavioral problems actually emerged during adolescence. Younger children appeared to adjust better to their parent's remarriage (Hetherington, 1989, Bray, 1990).

Bray and Berger (1993) reported findings from a cross-sectional, longitudinal study of intact families and stepfather families with a target

child between the ages of 6 and 8 years. They found that children in stepfamilies of 6 months duration and those in stepfamilies of 5-7 years duration had more behavioral problems, stress, and lower social competency than children in intact families. Importantly, however, they reported that a large majority of children in stepfamilies were functioning within a normal range on all adjustment indicators.

Findings from the National Survey of Children (Zill, Morrison, & Coiro, 1993) show that after controlling for the effects of socioeconomic and demographic characteristics, youth in disrupted families were twice as likely to exhibit problems as youth from nondisrupted families. They concluded that remarriage did not have a protective effect, but that it ameliorated some effects for those children who experienced marital disruption early and for whom remarriage remained intact. They suggested that a remarriage following parental divorce that occurs later in the child's life is more problematic for children's adjustment. This finding was supported by the studies of Hetherington (1988) and Bray (1990) as noted before.

Other studies have reported useful information about child adjustment and various factors that affect child outcomes. For example, a Michigan study (Barber & Lyons, 1994) found that adolescents reported in stepfamilies similar level of permissiveness and family democratic decision-making compared to adolescents in intact families, but they reported more family conflict and less family cohesion. Furthermore, Hoffman (1994) found that older teens (14-17 years of age) who were living in stepfamilies reported to be less attached to their families than were teens from intact families. That finding also helps explain the greater frequency of change in living arrangement initiated by these adolescents.

Regarding child outcomes specifically and using data from the National Survey of Families and Households, Gorman and Forste (1994) reported that young adults who had lived with a stepparent rather than two bioparents were more likely to form an intimate union before age 20. The unions entered were more likely to be cohabitational rather than legal marriage. Upchurch (1993) found that living in a stepfamily was associated with the likelihood of dropping out of school, giving birth while a teen, and being less likely to attain post secondary education. Coffman and Roark (1992) reported that adolescents in stepfamilies were less likely to

participate in extracurricular activities, read books, go to the library and spend time with friends or family. A study that compared adolescents in intact, remarried, or single-parent families (Du Troit, Nel, & Steel, 1992), found that family structure did not influence either positively or negatively children's personality development. Other research shows that children in stepfamilies are not at greater risk for certain health issues, such as obesity (Lissau & Sorenen, 1994). However, it is important to notice that child outcomes differ for children living with stepfathers versus stepmothers. Fine and Kurdek (1992) reported higher levels of self esteem and fewer social problems among stepchildren living with stepfather compared to those living with stepmother.

Many of the outcomes reported here are also associated with single-parent households. It is difficult to know exact contribution of parental remarriage to poor child adjustment. It may be that most of the negative effects can be attributed to pre-divorce conditions as suggested by Furstenberg and Teitler (1994) or post divorce effects of which parental remarriage is only one.

When research compared clinical and nonclinical remarried families to identify the ways in which they differ, Brown, Green, and Druckman (1990) found more conflict, less expressiveness, less satisfaction with the stepparent role, and less role reciprocity by the stepchild in response to the stepparent's initiatives in clinical stepfamilies. Bray (1992) compared the family relationship processes and children's adjustment in a small sample of clinical and nonclinical stepfather families. He found that parents in clinical stepfamilies reported children as having more problem behaviors, less prosocial behaviors, and being more shy and withdrawn than children in nonclinical families. Clinical stepfamilies were observed to have more negative and less positive parent-to child interactions.

In summary, the research reviewed here offers no surprises. In general, the research has begun to specify the components of family relationships with more precision. The antecedent conditions under which stepfamily relationships develop or are maintained are being examined with more sophisticated methods of data gathering and analysis. However, for the most part, theoretical framework as a guide to research still seems to be lacking.

Major stress points for the child

The individual life cycle of the child is disrupted initially with the separation of the bioparents. In the family life cycle the child becomes a member of two single-parent families. This cycle is disrupted again with the remarriage of one or both bioparents, which adds one or two new family life –cycle tracks. What follows is a description of the child’s experience in the process of becoming a remarried family. The response of the child is contingent on genetic, developmental, systemic, intrapsychic, and environmental influences.

Loss Caused by Disruption in the Household

Prior to separation, the child is a witness to covert or overt conflict between the parents. He or she may be excluded from their difficulties or drown in as one who is blamed or used in the struggle of one parent against the other. The child may have failed at being expected to “cure” a failing marriage, or his/her normal developmental needs may have “caused” the conflict between the parents. One or both parents may have used inappropriately the child as a confidant and advisor, or the parents’ problems may have been kept a “secret.” The child may blame him or herself as the cause of parents’ problems and experience the impending threat to his or her security. He or she may feel abandonment, which then seems a reality when one parent actually leaves the household. Also the reality of his or hers parents’ actions and decisions may play into his or hers fantasized wishes and/or fears.

When a parent is ill, the child’s other parent may also be unavailable emotionally or physically due to having to take care of the ill spouse. The child may be put in a position to witness frightening and/or overwhelming medical procedures and to watch helplessly as the formerly well parent deteriorates, while his or hers own needs no longer can be tended to.

If the parent’s death happens to be accidental or sudden, there is no time to prepare and the child precipitously experiences a major loss. With the parent’s death, the child may be part of funeral rituals that may help him or her with the loss, or cause further trauma, or he or she may be lied to and kept excluded. There may be feelings of guilt, self-blame, anger, sadness, fear, or relief.

In both death and separation, the child loses his or hers “holding environment” (Winnicott, 1965). Since the two-parent home in which the child was nurtured is no longer available, depending on the circumstances, the child may become pseudo-independent or regress to an earlier developmental level. How the child will adjust also depends on the specific circumstances, and his or her level of development. Wallerstein and Kelly summarize their findings in their book (1980). With the youngest children (under 18 months), if the supportive environment continues, there is likely to be less reaction in the child than between 18 months and 39 months, where regression would be common and expected, as well as bewilderment, aggression, and increased demandingness. With children between four and six years of age, guilt, depression, diminished self-esteem, anxiety, tantrums, and separation problems may be pronounced. With younger latency children, there may be a loss of age-appropriate defenses, as with older children, intense anger at parents and significant problems in school. Sager (1983) as well as Ahrons and Rogers (1987) report that those children, who have had uninterrupted support of both bioparents after divorce, and where the parents are able to maintain conflict free relationship, develop the least amount of psychological problems.

Double single-parent household

With separation, both parents have their own household. Both parents may desire to be part of child’s care system and to provide emotions, physical, and financial support. These parents seek to cooperate around their children and form a co-parenting team.

After separation, the child is typically in mother’s physical custody with visits to his or her father. The child may experience immediate relief that the hostility of the marriage has ended. With death, the surviving parent may be depressed and consequently unavailable to the child. In such instances the child is at high risk. Typically, the mother may return to work and there may be a radical shift downward in the family’s standard of living. Mother and child may return to live with the maternal grandparents who may then become surrogate parents. This attachment may be life-saving for some children. However, if the mother is once again a child in her parents’ household, and then a peer to her own child, the child runs the risk of another loss. There can be a marital-like bonding between the

custodial parent and the child and intensification of Oedipal wishes and fears, particularly from age four to six. In response to this, the child may become extremely enmeshed or defend against the inappropriate close bonding by opposition and hostility. He or she may parent the parent and be overly concerned with the parent's well being, or may have to parent a sibling.

When the custodial or surviving parent begins to date and becomes increasingly involved with a new partner, the child is in danger of being extruded and there is the threat of another loss. The child may become symptomatic, withdraw, compete with his or hers parent for or against the new mate, display hostility, align with the grandparents against the parent, or even leave the home in favor of the other parent's household. If there is loyalty to the dead or absent parent, or unresolved mourning, the resistance to the new parenting figure may be extremely intense.

It is important in the "single" stage for both parents to demonstrate love to their children and to be available to them, but it is also important to help them maintain their age –appropriate roles and to know that their parents have adult friends, including those of opposite sex, who are important to them. Thus, when mother or father remarries, the children have known their stepparent and have gradually redefined their relationship with the person who first was the parent's friend, then the parent's lover, and then live-in mate or spouse.

As increasing numbers of former spouses who share visiting or custody arrangements are on good co-parenting terms, the ex-spouse should be told of an upcoming marriage or committed relationship (move in) before it happens and preferably directly by the former spouse. This helps to defuse reactions that could be hurtful to the children.

Occurrence of Remarriage

The child's fantasy of uniting his or hers bioparents is challenged when one parent remarries. Younger children who may have imagined or wished that a dead parent would return can be struck with the finality of the death at the time of remarriage. While to the parent the remarriage is a

joyful occasion, to many children the wedding is a time of mourning, with a renewed sense of loss.

The child may experience the remarriage as a “second divorce,” particularly if he or she played the role of surrogate mate or there was a quasi-symbiotic relationship during the “single” stage. At the time of remarriage the child’s role is disrupted by a new spouse. Furthermore, if there are stepsiblings the child’s ordinal position as youngest or oldest, or as the only boy or only girl also may be changed.

Although to the parent remarriage may mean the anticipation of greater stability, to the child it may mean changes in role, living arrangement, standard of living, school, and peers. Once again he or she has to deal with two “parents” in a household, as well as siblings who may be strangers. The relationship with the noncustodial parent and with grandparents, who may not have yet relinquished their interim role of surrogate parents, may be affected. The child’s live-in household may also change as children from the “other family” visit with their noncustodial parent on weekends.

The child has involuntarily become a part of an extremely complicated family system without having knowledge of its structure and function. In addition, child’s expectations are based on the experience in his or hers intact family, popular screen and television ideas about family living, books, his or hers fantasies of a “new life” as well as prejudiced folklore about the stepfamily living. The remarried family’s goal of consolidating into a viable unit must consider the child’s previous life and the issues that remain unresolved for him or her.

Variables affecting the child’s successful adaptation to remarried family

There are several variables that facilitate or impede the child’s adaptation to remarried family. These include constitutional, intrapsychic, historical, interact ional, and environmental factors.

Constitutional and Intrapsychic

Constitutional and intrapsychic variables are strong determinants of the way the child meets life situations and his or her “fit” in the family system. His or her intrapsychic dynamics, the personality strengths and deficits, shape the options available to him or her for coping with change and stress, as well as the way he or she deals with the conflicts within, his family system, and subsystems. All of these variables influence how he or she will adjust to remarried family and how the remarried family will integrate the child.

The child’s age at the time of remarriage is influential as well. According to research, the very young child, under age of five, and older adolescents, above age of 18, tend to assimilate into remarried family easier than the children in between.

Mourning the Loss of the Intact Family

The way in which the bioparents responded to the loss involved in the marital breakup is meaningful for the child and affects his or her ability to use remarried family as a positive influence. If the parents are unable to mourn the loss of the spouse and the intact family, they will be unable to provide good-enough pathway for the child to mourn. The child who has not properly mourned will experience difficulty accepting the remarried family.

Where there has been intense bonding between the child and his or her custodial parent during the double single-parent stage, both parent and child may find it difficult to relinquish this exclusivity and allow room for the stepparent. The time span between marriages is an important variable also. If double single parenthood lasts a long time, the parent-child roles may be rigidified and become resistant to change. However, if the period of single parenthood is short, it is likely that the mourning processes have not been completed for the child or the parent. Based on my clinical observations, I would suggest not less than one year and up to three years to be the optimum period of time for single parenthood after divorce.

Which Parent in Which Household Remarries

Currently mostly often women retain custody of their children. This means that in the vast majority of remarried families the custodial children have a stepfather. Stepmothers predominate in the non-custodial households. Yet it is the stepmother who is most often cast in the role of the wicked stepparent. The wicked stepmother myth may in part be based on a prior historical time when only men had legal status. Custody of a child, with rare exception was placed with the father. It was not until the middle of the nineteenth century that the “tender years” presumption evolved, and custody of a child was moved in the direction of the mother because she was seen to be more nurturing and more crucial to the developing child during the first seven years (Wald, 1981).

Each type of household, with visiting children or custodial children, presents its own challenges. The most complex situation is where both remarried adults are custodial parents. Perhaps equally complex is where one remarried adult is a custodial parent and the other is a visited parent. Custodial children leave, and visiting children arrive, and often not at the same time.

Based on my clinical observation, it is more difficult for the child when it is the custodial parent who remarries rather than the visited parent. It is not uncommon that the remarriage of a visited parent may motivate the custodial parent to make a major shift such as to begin to date, move-in with someone, move to another city, or state and so forth creating more changes for the child.

The Relationship between the Bioparents

If there is ongoing hostility between the bioparents, the child’s adaptation to remarried family is more difficult. The hostility is often played out by using the child as a messenger between households (“ Tell you mother ....”) or negatively identifying him or her with the ex-spouse (“You are just like your father.”)

The child needs to be emotionally permitted from both bioparents to become integrated into remarried family unit. If he or she perceives that his or her unmarried bioparent is unhappy, the child may feel too guilty to begin to attach to the stepparent. When a parent has died, the child needs a sense that the deceased parent would have approved of the remarriage, and the child's new parental bond. Sometimes this is achieved by the approval of the surviving grandparents, sometimes through discussion with the surviving parent, or approval of other members of the remarried family system.

When a custodial parent has remarried, that parent may be freed from the burdens of single parenthood and may become more accessible to the child. However, there can be withdrawal from the child because of the new marital and familial responsibilities. In these instances the remarriage is another loss for the child and may affect his or hers development negatively. It is up to the remarrying parent to maintain the connection with his or her child, despite any possible rejections, withdrawals, and hostility from the child.

Contractual expectations

Children as well as adults enter remarried family with a variety of expectations, both conscious and unconscious, stated and unstated. These expectations relate to what the child expects to receive from the parent, stepparent, and stepsiblings, and what he or she expects to give in return. They also relate to what he or she expects the family as a whole to be, who will have the authority over whom, how responsibilities will be divided, what the behavioral and cultural ground rules might be put in place. The child has a set of expectations of what he or she wishes to receive and to give, similar to the "contracts" of two marital partners.

What is crucial is to what extent the child's contract matches or conflicts with those of the other remarried family members. For example, the child may want to depend on his stepparent as a parent, while the stepparent may expect more of a pal or peer-like relationship with the child. Often the custodial parent expects his or her new spouse to take over rearing and or discipline of the child, while the child expects that the bioparent will continue to be the primary caretaker. It is not uncommon that

the childless stepparent will see in the child the opportunity to have reciprocal parent-child love fulfilled, while the child sees this demand as disloyal to his or her other bioparent. Or, the child may see the remarriage as a chance to re-experience a more complete parental home with structure and stability, while the parent's and stepparent's contracts are to be primarily mates and secondarily parents. All the possible contractual conflicts between the child and the family, their intensity, and how they are resolved contribute to the child's adjustment in remarried family system.

Stepsibling subsystem

The children's sub-system of the original intact family experiences changes prior to the remarriage. With the separation of the parent, the children may remain physically in one household or be split between the two households. Emotionally they may join together in a compensatory dependent relationship or they may remain isolated from one another. Their reaction is very much determined by their parent's needs and availability to them.

The subsystem of children from the intact family probably has been stabilized by the time of the remarriage. Remarriage causes another disruption in the sibling subsystem. Child's ordinal position and roles may change, competition may be intensified if stepsiblings are of the same age or of the same sex, and the responsible oldest may suddenly be the youngest of the household and losing all the special privileges.

On the other hand, the stepsibling subsystem can facilitate the adjustment of children to remarried family ("We are all in this together") or can be maladaptive, especially when there is a great deal of competition for the attention from adults and when there are striking differences in school achievement and financial resources.

Sometimes stepsiblings know each other from school or the community and have established a friendship before their respective parents remarried. They then find themselves together in a household as "siblings." This is a radical shift in roles, degree of intimacy, and level of relating.

Life-cycle Conflict

The degree to which the child's life-cycle stage or developmental needs blend or conflict with the phases of remarried family will influence positively or negatively the child's prognosis for a successful adjustment and ability to develop in a growth –nurturing environment. For example, a build in conflict exists between the child's needs for parenting and the remarried couple's need for period of romantic bonding.

Frequently, problems arise in a remarried family when there is a pre-pubescent child who is rapidly becoming aware of his or her sexuality. With parental remarriage still in the short-term bonding stage, sexuality and romance may pervade the household and be over stimulating to the youngster. The youngster may react in a number of ways:

- with anger at and resentment of parental sexuality;
- by acting out sexually him/herself;
- by dealing with the intensity of his/her own conflicting feelings by withdrawing or pushing away the adults;
- by developing values and morals that differ greatly from the parent's wishes and teachings.

The new couple may be so preoccupied with their own love needs that they overlook important age-appropriate needs of the children. The child who overtly or covertly may protest this relative neglect may find the alternative ways to get his or her needs met, or may present with symptoms, or may scapegoat for the adults' dyadic problems.

Cultural, religious, socioeconomic factors

Divergent cultural, religious, and socioeconomic backgrounds are frequent in remarried families. Often the home household and the visited household are divergent too. How these differences are dealt with is an important consideration. If differences are respected both between households and within each household, a more favorable situation for the child will be established

Differences in households may be disproportionately overemphasized when one or both bioparent are not adequately emotionally divorced and use the child to strike out at one another. It is often difficult for divorced parents to accept that their child will not be raised as they would have raised the child themselves.

Financial differences

The degree to which stepsiblings experience financial inequality due to differences in resources of families of origin may adversely affect the child's adaptation to remarriage, especially if differences are very significant. This can promote the sense of competition, deprivation and isolation. For some children it produces a defensiveness about their less financially achieving bioparent, for others a negative sense of worth of themselves and their bioparent.

The remarried family suprasystem

Grandparents and extended family such as aunts and uncles can play a highly significant part in the adaptation of the child to remarriage, especially if they were deeply involved with the child during the double single parent stage. Their approval may be needed for the child to feel free to form new attachments. Unfortunately, parts of the suprasystem may hang on to the child and or interpret the remarriage as a disloyalty to the "old" family or to a deceased parent. The community is also influential, to the extent that remarried family is or is not common and blends in with the environment. Many school programs now include class discussions about divorce and remarriage with students being free to exchange their feelings and experiences.

Change of Residence, School, Peer Group

The integration of the child into remarried family is more difficult if he or she is uprooted and moved to a new community and new school, and, therefore, needs to make new friends. It is preferable, although not always

possible, if something in the child's outside life can remain continuous rather than subjecting him or her to total upheaval.

The experience of remarried family from a child's perspective

Positive potential

There are many positive aspects of multiplicity of remarried family for the child. After seeing a destructive marital relationship between his or hers bioparents, the child may gain positive models and a feeling of stability from the loving interaction of the remarried couple. The child may get care and attention from his or her stepparent, siblings, as well as grandparents that add to the bounty from bioparents. The multiplicity of personalities, styles of living, and values may give the child the rich tapestry of life in an extended family without its structural certitude and monolithicity. A stepparent offers the child opportunities for selective identification and may compensate for limitations in the bioparents. A child whose mother is a stern, distant person may look to the warmth and gentleness of his or her stepmother as away of getting some other needs gratified. The child's father may love him but have a limited education, and the child may find intellectual stimulation in a brighter or more educated stepfather. The child's breath of choices of a future mate is broadened in so far as he or she is influenced by parental introjects and projections

Multiplicity of Relationships

In order to understand better how the child experiences remarried families, it is important to be aware of the multidimensional system of interaction. The young child, still dealing with challenges of developmental tasks, has to use some of his or hers resources to understand and relate to the remarried family suprasystem where the number of members has increased and the rules have become increasingly unclear. There is a likelihood, that whatever the child does or does not do will reverberate in at least two households. When a child asks for help with his or her homework from the stepfather, there are implications for the biofather living someplace else, and for the stepsiblings who see their stepbrother take their father's time from them. A holiday or a birthday is not just a day to be enjoyed anymore, but a time of tension to make sure everyone in the family is satisfied and no parent and stepparent feels slighted by where and how the child chooses to spend the time.

If the remarried household is a destructive one, the child may be able to leave the unhealthy environment and spend some time in the household of the other bioparent. However, if the child needs to shift back and forth between households very often , the whole experience may not be very pleasant or healthy. The rules and roles in each household may be quite different requiring child to have to adjust at each reentry. As the child becomes older and more experienced with the whole pattern, reentry and separation usually becomes much easier to manage. The entire process is much easier when the adults do not stimulate the child's loyalty conflicts and do not use the child to feed their own conflicts.

Divided loyalties

If the households of the ex-spouses are hostile, the child may be used as a mediator between them. Divided loyalties between the child's feelings for the two bioparents and between the bioparents and the stepparents are common. The child often may feels that he or she has to choose between parents. The child may experience divided loyalties between his natural siblings and stepsiblings, particularly where a stepsibling is close in age and becomes a buddy to the child, thereby usurping the exclusive role the biosibling may have had.

Divide loyalties can extend to grandparents and other parts of the suprasystem. A child may like his or her new acquired stepgrandparents, but may feel the resentment of this by the biograndparents.

Pseudo-independence

The pseudo-independence stance of a child will often have originated during the double single parent stage when the child was left to his or her own devices in the midst of post-divorce chaos. This stance is the direct result of the loss of child's "holding environment." This pseudo-independence may become reinforced or heightened by the remarriage.

Often the child will repress hostility he or she feels toward bioparent for fear of another abandonment and will project the hostility onto the stepparent. If even this expression of conflict is too dangerous, the child may withdraw into a depression that may be intensified by unresolved mourning. A parent who has also repressed mourning may feel threatened by the child's grief and may tend to cut it off. The child may withdraw even further into depression to the point of suicidal ideation, or act out in rebelliousness and antisocial behavior creating numerous problems for the family.

Incest fears

The incidence of household incest between stepparents and child and among stepsiblings is higher than among their biological counterparts. The weakened incest taboos in the remarried family may prevent the child from reaching out to the stepparent for normal parenting. The remarried couple is at the start of a new marriage and sexuality pervades the household. A child's attachment to a stepparent is not as safe as that to a bioparent. For a mother to watch her five year old daughter flirt with her daddy can be a threatening experience. But if "daddy" is a stepfather, all three family members may experience anxiety, which may be defended against by withdrawal and distancing that is often maintained by constant series of acts of anger.

Clinical concerns

When working with children of remarried families, it is important for the clinician to fully understand the suprasystem and its subsystems. Even though the treatment process may involve one or more subsystems of the remarried family suprasystem, it is important to keep in mind how the treated part fits into the entirety of interrelated persons. For the child, the bioparent living someplace else must often be our concern on equal terms with the new adult couple and all the children.

The general approach used in assessment and treatment in remarried families is not the focus of this article. However, I would like to underscore the importance of trying to have all members of the child's two households and any other significant members of the remarried family suprasystem attend the first session. Most often, this would include all bio- and stepparents, bio and stepsiblings, as well as grandparents.

It is most important to emphasize that it is the parenting and step parenting issues which are the usually on the adults' treatment agenda. It is going to be up to the therapist to maintain the limits of the agenda during the sessions. Whom to include in treatment, as well as when to include them, and how to set up the sessions will depend on therapist clinical and professional judgment. Conceptualizing the suprafamily system and the dynamics of its parts makes it easier to make these determinations. Therapist objective is always to produce positive outcome as effectively and rapidly as possible. Understanding the suprafamily system and including appropriate subsystems in the treatment minimizes the sources of resistance to change and maximizes the potential for satisfactory outcome.

It is of great importance for the therapist to be flexible. For example, it might be necessary to see each bioparent separately to facilitate trust in the therapist or to promote comfort later on in joint sessions. At times, the clinician may have to enlist another therapist to work with another part of the suprasystem. A noncustodial parent, after a bitter divorce and custody fight, may feel that the remarried family's therapist must be allied with the former spouse. To be included in the treatment, a noncustodial parent may need his or her own therapist to act as a support in conjoint sessions. Quiet often, for a brief period of time different therapist may be assigned for the

child or children, the remarried couple, and the former spouse. They may meet separately with the assigned subsystem, as well as in the entire suprafamily session. When additional therapists are not available, one therapist can meet separately with different subsystems as long as needed.

Clinicians working with remarried families must keep in mind the special remarried issues, as well as emotional and interactional issues, which are universal rather than unique to remarried families. They should involve the family in clear contracting and goal setting and be able to assign tasks as indicated to facilitate attainment of treatment goals. In addition, they should be able to intervene at different levels of understanding: systemic, life cycle, and intrapsychic.

It is often helpful to employ a multimodal techniques in the sense that the therapist can include individual, couple, and conjoint family therapy in various combinations when needed.

Different issues and techniques may be necessary for variations in remarried families. There are some common remarried issues which are often addressed in treatment as they have direct impact on the child's everyday functioning. They are reported to be unresolved mourning, the special use of history, clarification of expectations of roles and relationships for the child as well as all adults. I will discuss each issue briefly

Unresolved mourning

Unresolved mourning by any of the family members can be a major block to the consolidation of the remarried family. Mourning is usually referred to as failing to grieve for the absent or dead parent, for the loss of the "old family" and the way of life. The therapist may find the expression of this in the child's inability to adjust to a new school or neighborhood, in longing for the former residence, or through more indirect expression such as complaints about food, not being able to sleep, not liking new friends, and so forth. The therapist may need to involve the whole family in a mourning process, or it may be more relevant to break the family into bio-units, so that child is seen separately with each of the biological parents and siblings.

Use of Family History

A primary difference in remarried family therapy as compared to the intact family is the use and meaning of the history. Many family therapists approach work with the intact families with not putting too much emphasis on history, but concentrating on here-and-now interactions. However, when working with remarried families, emphasis on the history is vital so that family members can learn to appreciate and respect one another. The therapist may then use this material to make connections for the family in terms of similarities and differences. The therapist can highlight the variety of feelings, attitudes, values, and behavior to illustrate that differences are not only there, but are to be expected and accepted. Paradoxically, stressing the differences rather than pushing for harmony can facilitate the integrational process for remarried families in a more genuine way.

The child's "behavioral contract"

Just as the marital contract is used with adults to clarify couple issues, the children's contract can be used with somewhat older children to clarify what the child expects to receive and give in relating to the adults and other children in the remarried family. The "contract" can tap into expectations and attitudes, which the child was not aware of or could not verbalize. It can be used as an instrument that outlines several frequent concerns for children in remarried families and can include special issues that the child wants to add. Then, the child can discuss his ideas, hopes, fears, and hopefully reach some agreement on each outlined point such as describe the way you would like mother or father who you live with to act, or describe the kind of stepparent you would like to have, and so forth. The contract can be written by the child, or for some, it would be better to just be talked through at home, or with the family during the sessions, or just alone with the therapist.

Problem areas

Therapists' personal reactions when working with remarried families are of great importance. When there has been desertion by a

bioparent, hostility on the part of a stepparent, neglect, overprotection or indulgence on the part of a bioparent, it is not uncommon for the therapist to want to rescue the child from the situation. However, hostility towards the “offending” adult has to be controlled.

It is important for the therapist to be cognizant of the need for children in remarried families to preserve the positive parts of their images of both bioparents. Children are often defensive of their parental images and attack on a parent is an attack on them. The therapist has to counter the parental tendency to polarize the child’s feelings so that one parent is all good, the other parent and or stepparent all bad. This type of splitting often produces devastating results in the child’s sense of self and of his parents. The therapist may unconsciously ally with the child against the “bad” parent or by competing with the parent for the child’s affection. If the family denies their conflict and focuses their trouble on the child, the therapist may sense that certain material is forbidden, join the family denial, and put treatment focus on the child.

Therapists who are stepparents themselves may over-identify with stepparents, especially when a child is especially hostile and rejecting of the stepparents’ efforts to reach the child.

References

- Ahrons, C. R., and Rogers, R. H. (1987). *Divorced Families: A multidisciplinary Developmental View*. Norton & Company: New York.
- Bernard, J. (1971). *Remarriage: A Study of Marriage*. Russell and Russell; New York.
- Bohannon, P. (1975). *Stepfathers and the Mental Health of their Children: Final Report*. Western Behavioral Sciences Institute, La Jolla, California.
- Bowerman, C. E. and Irish, D. P. (1962). “Some relationships of stepchildren to their parents.” *Marriage and Family Living*. 24:113-121.
- Bray, J. H. (1988). “Children’s Developmental During Early Remarriage.” In E. M. Hetherington and J. Arasteh (Eds.), *The impact of Divorce*,

- Single-Parenting and StepParenting on Children* (pp 279-298). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bray, J. H. (1988). *Developmental Issues in StepFamilies Research Project: Final Report* (Grant Number R01 HD 18025). Bethesda, MD: National Institute of Child Health and Human Development
- Bray, J. H., and Berger, S. H. (1993). "Developmental issues in stepfamily research project: Family relationships and parent-child interactions." *Journal of Divorce & Remarriage*, 19, (3/4) 197-220.
- Bray, J. H. (1991). "Psychosocial Factors affecting custodial and visitation arrangements." *Behavioral Sciences and the Law*, 9:419-437.
- Bray, J. H. (1992). "Family relationships and children's adjustment in clinical and non clinical stepfather families." *Journal of Family Psychology*. 6, 60-68.
- Bray, J. H. and Hetherington, E. M. (1993). "Families in Transition: Introduction and Overview." *Journal of Family Psychology*, 7, 3-8.
- Bray, J. H. and Kelly, J. (1998). *Stepfamilies*. Broadway Books, New York
- Bray, J. H. and Hetherington, E. M. (1993). "Families in Transition: Introduction and Overview." *Journal of Family Psychology*, 7, 3-8.
- Brown, A. C., Green, R. J., and Druckman, J. (1990). "A Comparison of stepfamilies with and without child-focused problems." *American Journal of Orthopsychiatry*, 60. 556-566
- Coffman, S. G., and Roark, A. E. (1992). "A profile of adolescent anger in diverse family configurations and recommendations for intervention." *The School Counselor*. 39, 211-216.
- Coleman, M., and Ganong, L. H. (1990). "Remarriage and Stepfamily Research in the 1980's: Increased interest in an Old Family Form." *Journal of Marriage and the Family*, 52, 925-940.
- Dillon, C. (2005). *Understanding Stepfamilies*. Paper presented at the meeting of the Australian Association of Family Therapists, Sydney, Australia.
- DuToit, J., Nel, E., and Steel, H. (1992). "Personality traits of a group of young adults from different family structures." *Journal of Psychology*, 126, 407-410.
- Fine, M. A., and Kurkek, L. A. (1992). "The Adjustment of adolescents in stepfather and stepmother families." *Journal of Marriage and the Family*, 54, 725-736.

- Furstenberger, F. F., jr., and Tietler, J. O. (1994). "Reconsidering the effects of marital disruption: What happens to children of divorce in early adulthood?" *Journal of Family Issues*, 14, 173-190.
- Ganong, L. H., and Coleman, M. (1994). "Adolescent Stepchild-Stepparent Relationships: Changes Over Time." In K. Pasley and M. Ihinger-Tallman (Eds.), *Stepparenting Issues and Theory, Research, and Practice*. Westport, CT.: Greenwood Press.
- Gorman, B. K., and Forste, R. (1994). "The influence of childhood family structure on entry into cohabitation or marriage during adolescence." *Family Perspective*, 28, 113-124.
- Hetherington, E. M. (1993). "An Overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage." *Journal of Family Psychology*, 7.
- Hetherington, E. M., and Clingempeel, W. G. (1992). "Coping with Marital Transition: A Family System Perspective." *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57, Nos.2-3, Serial No. 227.
- Hoffman, J. P. (1994). "Investigating the age effects of family structure on adolescent marijuana use." *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 215-235.
- Lamb, M. E. (1977). "The effects of divorce on children's personality development." *Journal of Divorce*, 1(2): 163-174.
- Langer, T. S., and Michael, S. T. (1963). *Life Stress and Mental Health*. Free Press: New York.
- Lissau, I., and Sorenson, T. I. A. (1994). "Parental neglect during childhood and increased risk of obesity in young adulthood." *Lancet*, 343 (8893), 324-327.
- Pasley, K., Dollahite, D. C., and Ihinger-Tallman, M. (1993). "Bridging the gap: Clinical applications of research findings on the spouse and stepparent roles in remarriage." *Family Relations*, 42, 315-322.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-Image*. Princeton University Press: Princeton, N.J.
- Sager, C. J., Brown, H. S., Crohn, H., Engel, T., Rodstein, E., and Walker, L (1983). *Treating remarried Family*. Brunner Mazel: New York
- Tessman, L. H. (1978). *Children of Parting Parents*. Aronson: New York.
- Upchurch, D. M. (1993). "Early schooling and childbearing experiences: Implications for postsecondary school attendance." *Journal of Research on Adolescence*, 3, 423-443.

- Visher, E. B., and Visher, J. S. (1988). *Old loyalties, new ties: Therapeutic strategies with stepfamilies*. Brunner/Mazel: New York.
- Wald, E. (1981). *The remarried family: Challenge and promise*. Family Service Association of America: New York.
- Wallerstein, J. and Blakeslee, S. (1990). *Second Chances: Men, Women, and Children a Decade after Divorce*. Ticknor and Fields, New York
- Wallerstein, J and Kelly, J. B. (1980). *Surviving the Breakup: How parents and Children Cope with Divorce*. Basic Book, New York
- Walsh, W. M. (1992). "Twenty major issues in remarriage families." *Journal of Counseling and Development*, 70, 709-715.
- Winnicott, D.W. (1965). *The Maturational Process and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*. International University Press: New York
- Zill, N., Morrison, D. R., and Coiro, M. J. (1993). "Long Term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood." *Journal of Family Psychology*, 7, 91-103.

Svetislava Đuknić

RAZVOD I PONOVI BRAK: PRILAGOĐAVANJE DECE

Apstrakt

Deca čiji su roditelji stupili u novi brak su deca koja su doživela separaciju i razvod svojih roditelja ili smrt jednog od roditelja. Takvi događaji su značajni na bilo kom razvojnem nivou. Za neku decu novi brak jednog od roditelja može biti sasvim prihvatljiv, tokom vremena i uz podršku odraslih, ona mogu naći adekvatno mesto u toj novoj porodici. Međutim, reakcija neke dece može biti veoma negativna. U radu je diskusija fokusirana uglavnom na decu mlađu od dvanaest godina. Dat je kratak prikaz relevantne literature o uticaju tog potencijalno stresogenog događaja na razvoj i prilagođavanje deteta. Takođe se razmatraju specifični problemi dece u ponovnim brakovima njihovih roditelja kao i načini adekvatnog prevazilaženja pojedinih teškoća.

Ključne reči: *razvod, ponovni brak, prilagođavanje dece*

Appendix a
CHILDREN'S REACTIONS TO DIVORCE

Divorce is a time of great fear and emotional upheaval for children, and it creates long lasting effects, some of which may not surface until years later after the actual divorce. Young adults whose parents divorced earlier may have difficulty in establishing relationships, feel confused about career plans, and so for.

AGE: 0 – 2 YEARS OLD

Reaction: Aware of loss of parent
Problems: Regression; Developmental delays; withdrawal;
increased stranger anxiety
Prevention: Maintain routines; support caregiver; supply
supplemental caregiver(s)
Custody/
Visitation: Frequent, short visits with noncustodial parent

AGE: 2 – 3 YEARS OLD

Reaction: Fears of abandonment; misses absent parent
Problems: Regression; developmental delays; withdrawal;
increased stranger anxiety;
toileting and sleeping problems; sex role confusion
Prevention: Maintain routines and discipline; provide simple
explanations to child
Custody/
Visitation: Overnight visits with noncustodial parent

AGE: 3 – 5 YEARS OLD

Reaction: Fears of abandonment; misses absent parent; feels
unloved
Problems: Regression; developmental delays; withdrawal;
increased stranger anxiety;
toileting and sleeping problems; sex role confusion;
clinging, whining or

DIVORCE AND REMARRIAGE:THE ADJUSTMENT OF CHILDREN

“perfect “ behavior; sadness

Prevention: Maintain routines and discipline; provide simple explanation to child;

assure that child did not cause divorce

Custody/

Visitation: Overnight or longer visits, but not more than ten days apart

AGE: 6 – 8 YEARS OLD

Reaction: Fears of abandonment; misses absent parent; feels unloved; fear for future;

Feels guilty; feels betrayed

Problems: Anger; behavioral and academic problems; withdrawal; depression;

dependency

Prevention: Maintain routines and discipline; provide simple explanation to child;

assure that child did not cause divorce; keep child out of parents’ conflict;

keep as consistent an environment as possible

Custody/

Visitation: Longer visits; contact during week; some flexibility around child’s school/

Social activities; involvement of noncustodial parent in child’s care

AGE: 9 – 12 YEARS OLD

Reaction: Fears of abandonment; misses absent parent; feels unloved; fear for future;

Feels guilty; feels betrayed; may feel rejected; needs someone to blame

Problems: Worries about custody; hostile towards one or both parents;

Academic and behavioral problems; may be “parentified”

Prevention: Maintain adult supports for parents; maintain/improve parenting

skills; help child process anger

Custody/

Visitation: May need to decrease frequency of visits; regular flexible visits;

Involvement in school activities

AGE: 12 – 18 YEARS OLD

Reaction: Feels grief for loss of family life; fears about own future;

feels responsible for family members; feels angry

Problems: Withdrawn from family or clinging; decreased self-esteem;

relationships with Academic/behavioral problems; concern about

Opposite sex; difficulty with career plans

Prevention: Maintain discipline; keep low profile of parental sexual activities;

Help child cope with ambivalent feelings; support career goals

Custody/

Visitation: Flexible visitation schedule; possible trial living with noncustodial parent

Sources: Bray, J H (1991); Wallerstein, J and Blakeslee, S (1990); Wallerstein, J and Kelly, J B (1980)

Appendix B

Summary of Issues Facing Children and Adults in Remarried Families

There is a clear need to provide information and education to remarried families as they negotiate challenges during initial integrational processes. This brief summary of issues facing children and adults in remarried families can provide a basis when planning and implementing educational interventions for stepfamily members.

Family Dynamics

Children

Stepfamily systems are less close (Ganong & Coleman)

Biological parent-child bond predates spousal bond (Ganong & Coleman)

Many types relationships ((Ganong & Coleman)

Competition for time (Ganong & Coleman; Walsh)

Extended kinship Network (Walsh)

Sexual conflicts (Walsh)

Adults

Stepfamily systems are less close (Ganong & Coleman)

Biological parent-child bond predates spousal bond (Ganong & Coleman)

Many types of relationships ((Ganong & Coleman)

Competition for time ((Ganong & Coleman; Walsh)

Extended kinship network (Walsh)

Sexual conflicts (Walsh)

Parent-Child Relationships

Children

Name for the new parent (Walsh)

Discipline by the stepparent (Walsh)

Adults
Discipline of children (Walsh)
Build Bio – Step parental coalition (Pasley et al.)

Marital Relationship

Children

Adults
Effects of parenting on the new marital relationship (Pasley et al.;
Walsh)
Strengthen marital relationship ((Ganong & Coleman; Pasley et al,)

Non Residential Parent Relationship

Children

Idealized absent parent ((Ganong & Coleman)

Adults

Sharing responsibility across households (Ganong & Coleman)

Managing continuing adult conflict (Walsh)

Competition of the nonresidential parent (Walsh)

Reduce loyalty conflicts (Pasley et al)

Reduce triangulation of children (Pasley et al)

Sibling Relationships

Children

Sibling Conflict

Adults

Transitional Adjustments

Children

No shared rules/rituals (Ganong & Coleman)

Instant love of new family members (Walsh)

Fantasy about old family structure (Walsh)

Changes over time (Walsh)

Exit and entry of children (Ganong & Coleman; Walsh)

Increase family flexibility early on remarriage (Ganong & Coleman)

Life cycle incongruencies (Ganong & Coleman)

Adults

No shared rules/rituals (Ganong & Coleman)

Instant love of new family members (Walsh)

Fantasy about old family structure (Walsh)

Changes over time (Walsh)

Exit and entry of children (Ganong & Coleman; Walsh)

Increase family flexibility early on remarriage (Ganong & Coleman)

Life cycle incongruencies (Ganong & Coleman)

Incomplete Institution

Children

Confusion over family roles & boundaries (Ganong & Coleman; Walsh)

Society's concept of the remarried family (Ganong & Coleman; Walsh)

Interference with stepfamily functioning (Ganong & Coleman)

Less support by friends/family (Ganong & Coleman)

Lack of legal ties (Ganong & Coleman)

Adults

Confusion over family roles & boundaries (Ganong & Coleman; Walsh)

Society's concept of the remarried family (Ganong & Coleman; Walsh)

Interference with stepfamily functioning (Ganong & Coleman)

Less support by friends/family (Ganong & Coleman)
Lack of legal ties (Ganong & Coleman)
Financial concerns (Ganong & Coleman)
Explore adaptable roles (Ganong & Coleman)

Emotional Responses

Children

Affection for the new parent (Walsh)
Loss of the biological parent (Ganong & Coleman; Pasley et al.;
Walsh)

Instant love of new family members ((Walsh)

Share family histories (Pasley et al)

Adults

Instant love of new family members (Walsh)

Resolve grief over losses & changes in family relationships (Ganong
& Coleman)

Stepfamily Expectations

Children

Clarifying unrealistic expectations about family/parents/stepparents
(Ganong & Coleman)

Use of intact family unit as a model (Ganong & Coleman)

Developing familial self concept (Walsh)

Developing individual self concept (Walsh)

Normalize the emotional, social, and economic realities of
remarriage (Pasley et al.)

Adults

Clarifying unrealistic expectations about family/parents/stepparents
(Ganong & Coleman)

Use of intact family unit as a model (Ganong & Coleman)

Developing familial self concept (Walsh)

Developing individual self concept (Walsh)

Normalize the emotional, social, and economic realities of
remarriage (Pasley et al.)

UDK: 159.942:611.81	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 41-62	ISSN 1451-5407
---------------------	--	----------------

Mirko Uljarević,
Milkica Nešić²,
Medicinski fakultet,
Niš

ULOGA POJEDINIH STRUKTURA MOZGA U PERCEPCIJI I EKSPRESIJI EMOCIJA³

Apstrakt

Nijedan aspekt našeg mentalnog života nije bitan za kvalitet i smisao naše egzistencije kao emocije. Pojam "emocija" obuhvata širok opseg stanja kojima je zajedničko povezivanje visceralnih motornih reakcija, somatskog ponašanja i snažnih subjektivnih osećanja. Ranije se smatralo, zahvaljujući saznanjima baziranim pre svega na animalnim modelima i istraživanjima na osobama sa različitim moždanim lezijama, da su za emocije odgovorne prvenstveno različite strukture limbičkog sistema. Razvojem različitih tehnika za vizuelizaciju ističe se specijalizovana funkcija pojedinih moždanih regija u obradi i ekspresiji emocija. Amigdala ima ulogu u uslovljavanju straha, medijalni prefrontalni korteks u samoregulaciji emocija i donošenju odluka vezanih za emocije, a insula se smatra „alarmnim centrom mozga“ i povezana je sa osećanjem gađenja. Rezultati brojnih istraživanja ukazuju da postoji lateralizovanost emocija. Doživljene emocije, čak i na podsvesnom nivou, imaju moćan uticaj na druge kompleksne moždane funkcije uključujući i sposobnost za racionalno donošenje odluka i interpersonalne sudove koji upravljaju socijalnim ponašanjem.

Ključne reči: emocije, amigdala, insula, cingularni korteks, prefrontalni korteks

---

² milkica@medfak.ni.ac.yu

³ Nastanak ovog rada delom je podržan sredstvima Ministarstva nauke republike Srbije u okviru projekta 149062D.

Uvod

Fundamentalni koncepti su najčešće najteži za definisanje a emocije su svakako jedan od takvih koncepata. Iako se čini da svako instinktivno zna šta su emocije, među istraživačima u ovoj oblasti retka su slaganja. Kako definisati emocije, koja je pogodna taksonomija, da li ima dve, šest ili možda čak jedanaest bazičnih emocija, da li životinje imaju emocije kao i ljudi, da li je svest neophodna za emocije, da li su urođene ili naučene, da li imaju zajedničke neuralne osnove samo su neka od pitanja.

Istorija zapadne misli je istorija dihotomija, te su i razmatranja emocija, kako u filozofiji tako i raznim disciplinama psihologije i psihijatrije obeležena metaforom o gospodaru i robu, o razumu i emocijama. Ova metafora još uvek određuje većinsko gledište na emocije, možda ne u vrednosnom ali svakako u fenomenološkom smislu. Iako se čini da u postmodernom dobu slika o razumu kao o mudrom gospodaru koji treba da kontroliše „nerazumne“ i opasne emocije nije tako jasna i ne deluje tako istinito kao pre jednog veka i dalje su ova dva koncepta izrazito suprotstavljena.

Nijedan aspekt našeg mentalnog života nije bitan za kvalitet i smisao naše egzistencije kao emocije. One čine život vrednim življenja ili, nekad, umiranja. Ovo nas obavezuje da u današnje vreme, vreme „metafizike tehnologije“ pri razmatranju emocija ali i drugih kompleksnih fenomena upotrebom „višestrukih perspektiva otkrijemo fundamentalnu prirodu jedinstvene stvarnosti“.

Subjektivna osećanja i srodna psihoška stanja poznata kao emocije osnovne su odlike normalnog ljudskog iskustva. Mada svakodnevne emocije mogu biti tako različite kao što su sreća, iznenađenje, bes, strah i tuga, one imaju neke zajedničke karakteristike. Sve emocije se izražavaju i putem visceralnih motornih promena i putem stereotipnih somatskih motornih odgovora, posebno pokreta facijalnih mišića. Ove reakcije prate subjektivna iskustva koja se ne daju lako opisati ali su veoma slična u svim ljudskim kulturama. Dakle, možemo zaključiti da savremena teorija emocija mora obuhvatiti sledeće komponente:

Fiziološku komponentu koja uključuje aktivnost centralnog i autonomnog nervnog sistema i rezultujuće promene u neurohumoralnoj i visceralnoj aktivnosti;

Karakteristična motorna ponašanja: facijalna ekspresija, boja glasa, stav;

Subjektivno iskustvo emocija;

Nesvesno ponašanje: kognitivni procesi utiču na naše ponašanje koga često nismo svesni.

Ranije se smatralo, zahvaljujući saznanjima baziranim pre svega na animalnim modelima i istraživanjima na osobama sa različitim moždanim lezijama da su za emocije odgovorne prvenstveno različite strukture limbičkog sistema. Razvojem različitih tehnika za vizuelizaciju moždanih struktura i funkcija (PET, fMRI) prethodna saznanja su obogaćena i polako se uobličuje slika o specijalizovanoj funkciji pojedinih moždanih regija u obradi emocija.

U daljem tekstu dat je kratak pregled bitnih otkrića koja su doprinela boljem razumevanju neuralnih osnova emocija, a zatim i razmatranje uloge svake strukture ponaosob.

Istorija istraživanja emocija

U knjizi „Ekspresija emocija kod čoveka i životinja“ objavljenoj 1872. Čarls Darwin (Charls Darwin) je izneo shvatanje da se ekspresija emocija kod ljudi može ispravno razumeti samo u kontekstu ekspresije emocija kod drugih životinjskih vrsta jer je emocionalno ponašanje determinisano evolucijom.

Krajem dvadesetih godina prošlog veka fiziolozi su počeli da ispituju odnos između autonomnih, endokrinih i neurohumoralnih faktora i izazvanih emocionalnih stanja prevashodno koristeći puls, krvni pritisak i telesnu temperaturu kao mere.

Filip Bard (Phillip Bard) je 1928. izvestio o rezultatima niza eksperimenata koji su ukazali na hipotalamus kao glavni centar za koordinisanje visceralnih i somatskih motornih komponenata emocija. Bard je odstranio obe moždane hemisfere (uključujući korteks, belu masu ispod njega i bazalne ganglije) kod jedne serije mačaka. Kada je prošlo dejstvo anestezije, životinje su se ponašale kao da su razjarene. Ljutito ponašanje se javilo spontano i bilo je praćeno uobičajenim autonomnim korelatima ove emocije: povećanim krvnim pritiskom, ubrzanim pulsom, širenjem zenica i nakostrešenim dlakama na leđima. Mačke su takođe ispoljile somatske motorne komponente besa kao što su izvijanje leđa, izbacivanje kandži, mahanje repom i režanje. Ovakvo ponašanje je nazvano lažni bes zato što nije bilo očiglednog povoda. Bard je pokazao da je kompletna reakcija trajala sve dok je kaudalni hipotalamus bio intaktan. Lažni bes, međutim,

nije bio prisutan kada je linija preseka bila na spoju hipotalamusa i srednjeg mozga (mada su neke nekoordinisane komponente reakcije bile prisutne).

O komplementarnim rezultatima izveštava Volter Hes (Walter Hess), koji je pokazao da električna stimulacija specifičnih mesta u hipotalamusu budnih, slobodno pokretnih mačaka može takođe dovesti do reakcije besa i do nasilnog ponašanja. Štaviše, stimulacija drugih mesta u hipotalamusu izazvala je odbrambeni stav koji je ličio na strah. Godine 1949. Nobelova nagrada u oblasti fiziologije i medicine dodeljena je Hesu "za njegovo otkriće funkcionalne organizacije hipotalamusa kao koordinatora aktivnosti unutrašnjih organa".

Bard je pokazao da, iako subjektivno iskustvo emocije može zavistiti od intaktnog cerebralnog korteksa, izraz koordinisanog emocionalnog ponašanja ne mora obavezno obuhvatiti kortikalne procese. On je takođe istakao da emocionalno ponašanje često ima za cilj samočuvanje (stanovište koje je zastupao Darwin u svojoj klasičnoj knjizi o evoluciji emocija) i da je funkcionalni značaj emocija kod svih sisara usklađen sa učešćem filogenetski starijih delova nervnog sistema.

Eksperimenti poput Bardovih i Hesovih doveli su do važnog zaključka da su osnovna kola za organizovano ponašanje praćeno emocijom u diencefalonu i strukturi moždanog stabla koja je s njim u vezi. Štaviše, njihov rad je istakao činjenicu da kontrola autonomnog (nevoljnog) motornog sistema nije u potpunosti odvojena od kontrole voljnih puteva, što je veoma važno za razumevanje motornih aspekata emocije. Putevi kojima hipotalamus i ostale strukture u prednjem mozgu utiču na visceralni i somatski motorni sistem su kompleksni. Najvažnije „mete“ hipotalamusa leže u retikularnoj formaciji, kompleksnoj mreži nervnih ćelija i vlakana u središtu moždanog stabla. Ova struktura sadrži preko stotine grupa ćelija koje se mogu identifikovati, uključujući neka jedra koja kontrolišu stanja mozga koja su u vezi sa snom i budnim stanjem. Ostala značajna kola u retikularnoj formaciji kontrolišu kardiovaskularnu funkciju, disanje, mokrenje, povraćanje i gutanje. Retikularni neuroni primaju ulazne informacije preko hipotalamusa iz somatskih i autonomnih efektornih sistema u moždanom stablu i kičmenoj moždini, gde ih i vraćaju. Njihova aktivnost, stoga, može proizvesti rasprostranjene visceralne motorne i somatske motorne reakcije, koje često prevazilaze refleksnu funkciju i ponekad uključuju skoro svaki organ u telu (kao što se spominje u Kenonovoj (Cannon) tvrdnji o simpatičkoj pripremi životinje na borbu ili bekstvo).

Limbički sistem

Džejms Papec (James Papez) je 1937. prvi ukazao da su za doživljaj i ekspresiju emocija predodređena specifična moždana kola. Pol Broka (Paul Broca) je 1850. prvi upotrebio izraz limbički (od reči limbus – rub, prsten) sistem kako bi označio deo moždanog korteksa koji formira prsten oko korpus kalozuma i diencefalona na medijalnoj strani hemisfera.

Dve važne strukture ove regije su cingularni girus, smešten iznad korpus kalozuma i parahipokampalni girus, koji leži u medijalnom temporalnom režnju. Mnogo godina se smatralo da su ove strukture zajedno sa olfaktivnim bulbusima, odgovorne za osećaj mirisa, što je bilo i Brokino mišljenje. Papec je, međutim, smatrao da limbički sistem ima ulogu u emocijama. Pokazao je da su cingularni korteks i hipotalamus međusobno povezani projekcijama koje se pružaju sa mamilarnih tela do prednjeg jedra dorzalnog talamusa i od njega do cingularnog korteksa. Cingularni korteks je povezan sa hipokampusom. Pokazao je, konačno, da je hipokampus povezan preko forniksa sa hipotalamusom. Papec je ukazao da ovi putevi obezbeđuju neophodne veze za kortikalnu kontrolnu emocionalne ekspresije pa su postali poznati kao „Papecov krug“.

Vremenom se način na koji je ovo kolo koncipirano menjao, te su u sastav kola ušli orbitalni i medijalni prefrontalni korteks, ventralni delovi bazalnih ganglija, mediodorzalno jedro talamusa i amigdala. Ovaj skup struktura, uz parahipokampalni girus i cingularni korteks, se generalno označava kao limbički sistem. Danas se čini da neke strukture na koje je prvobitno ukazao Papec nemaju presudnu ulogu u emocijama npr. hipokampus, dok druge, npr. amigdala, koju je Papec jedva i spomenuo, imaju neprocenjivu ulogu.

Amigdala

Amigdala je kompleksna struktura, sastavljena iz najmanje 13 jedara (Amaral i sar, 1991), smeštena ispod unkusa temporalnog režnja na prednjem kraju hipokampalne formacije (Barron-Cohen i sar, 2000). Razvija se relativno rano u toku gestacije (30–50 dan) ali se pojedinačna jedra ne diferenciraju do početka postnatalnog života (Kordower i sar, 1992).

Jedra amigdale

Brojne su debate kako i na osnovu kojih kriterijuma treba podeliti jedra amigdale. Tradicionalna podela amigdaloidnih jedara je u 3 grupe :

duboka jedra (lateralno, bazalno, akcesorno bazalno i paramamilarno) koja su pretežno povezana sa neokorteksom i hipokampalnom formacijom i uključena u obradu senzornih informacija;

površna jedra (medijalno, anteriorno i posteriorna kortikalna jedra) koja ostvaruju bliže veze sa olfaktornim regijama i hipotalamusom, smatra se da imaju ulogu u seksualnom ponašanju i

druga jedra (centralno, prednja amigdaloidna regija, amigdalohipokampalna regija i interkalatna jedra). Od ovih jedara jedino je centralno jedro ispitivano i smatra se da utiče na moždano stablo (LeDoux, 1996).

Emery je na bazi istraživanja makaki majmuna kod kojih su anatomske veze već definisane predložio drukčiju terminologiju za klasifikovanje amigdaloidnih jedara u 3 grupe (Emery i sar, 1997) :

bazolateralna grupa (lateralno, bazalno lateralno, medijalno bazalno i akcesorna bazalna jedra). Ova jedra sadrže neurone koji reaguju na lica i akcije drugih (Rolls, 1984, 1992; Leonard i sar, 1985; Brothers i sar, 1990; Brothers, 1990), a nisu nađeni u jedrima koja pripadaju drugim grupama;

centromedijalna grupa (centralno, medijalno, kortikalna jedra i periamigdaloidni kompleks). Centromedijalna grupa inerviše mnoge visceralne regione moždanog stabla (parabrahijalna jedra uključena u respiratornu kontrolu i dorzalno motorno jedro uključeno u kardiovaskularnu kontrolu) i

grupa perifernih jedara (kortikalna tranziciona regija, prednja amigdaloidna regija i amigdaloidno-hipokampalna regija).

Ipak sve je aktuelnije shvatanje da amigdala nije ni strukturna ni funkcionalna jedinica i da se sastoji od delova koji pripadaju drugim regijama i sistemima. Prema ovom shvatanju lateralnu i bazalnu amigdalnu bi trebalo smatrati nuklearnom ekstenzijom korteksa umesto delovima amigdale koji su povezani sa korteksom dok bi centralnu i medijalnu trebalo smatrati ventralnim ekstenzijama strijatuma.

Veze amigdale

Iako se ranije smatralo da je amigdala pretežno povezana samo sa hipotalamusom, brojna istraživanja su pokazala da postoje veze amigdale sa mnogim moždanim stukturama uključujući neokorteks, „limbički strijatum“ (nukleus akumbens i ventralni strijatum), neostrijatalne strukture (nukleus kaudatus i putamen), hipokampalnu formaciju i klastrum (Russchen i sar, 1985; Russchen i sar, 1985a).

Aferentne veze: amigdalarni inputi se mogu podeliti na one koji polaze iz hipotalamusa ili moždanog stabla i one koji polaze iz kortikalnih i talamičkih struktura. Kortikalni i talamički inputi obezbeđuju informacije iz senzornih area i struktura koje imaju ulogu u memoriji. Hipotalamički i inputi iz moždanog stabla nose informacije iz bihevioralnih i autonomnih sistema. Glavni izvor senzornih informacija za amigdalnu je cerebralni korteks, ove su projekcije glutaminergičke i pretežno polaze iz piramidalnih neurona petog sloja, najveći broj je ipsilateralan i ulaze u amigdalnu preko kapsule eksterne (Sah i sar, 2003). Većina kortikalnih projekcija vodi poreklo iz asocijativnih area i prenosi obrađene informacije. Ovi se inputi mogu podeliti na one koji odašilju modalno specifične senzorne informacije, polimodalne i one koje polaze iz memorijskog sistema medijalnih temporalnih režnjeva.

Jedra amigdale imaju široko rasprostranjene eferentne veze do kortikalnih, hipotalamičkih i delova moždanog stabla. Peririnalna area zajedno sa drugim areama frontalnog korteksa koje daju projekcije za amigdalnu dobijaju recipročne veze iz amigdale. Takođe kortikalna jedra koja primaju olfaktorne projekcije šalju značajne recipročne projekcije nazad u olfaktorni korteks.

Biohemijski aspekti

Amigdala ima najveću gustinu benzodiazepinskih/GABA receptora u mozgu kao i značajnu gustinu opijatskih receptora. Sadrži dopaminergičke, serotoninergičke, holinergičke i noradrenergičke ćelije i puteve (Aggleton, 1992; Nolte, 1993).

Funkcije amigdale

Nekoliko grupa dokaza podržava tvrdnju da je amigdala odgovorna za detekciju, generisanje i održavanje emocije straha. Istraživanja na životinjama, istraživanja koja ispituju efekte moždanih lezija kod ljudi kao i

istraživanja koja koriste tehnike vizuelizacije ukazala su na ulogu amigdale u uslovljavanju straha (LeDoux, 2000; Buchel i Dolan, 2000), prepoznavanju uplašenog izraza lica (Adolphs i sar, 1995; Adolphs i sar, 1998, 1999), osećanju straha nakon ubrizgavanja prokaina (Ketter i sar, 1996) i izazivanju reakcija karakterističnih za emociju straha nakon direktne stimulacije (Halgren i sar, 1978). Amigdala takođe ima ulogu u detekciji prisustva pretnje u okruženju (Phillips i sar, 1998) kao i u koordinaciji adekvatnog odgovora na prisustvo pretećeg stimulusa u okruženju (Kluver i Bucy, 1939). Aktivacija amigdale izazvana izrazom straha nađena je i za druge modalitete kao npr. za reči (Isenberg i sar, 1999). Moris i njegovi saradnici (Morris i sar, 1996) su otkrili da postoji interakcija reakcije amigdale na uplašen izraz lica i intenziteta emocije. Aktivacija amigdale nije bila izazvana eksplicitnom obradom facijalnih ekspresija zato što je ispitanicima bilo naloženo da klasifikuju ekspresije na osnovu pola, a ne emocija. U prilog ovakvoj interpretaciji idu i nalazi istraživanja koja beleže aktivaciju amigdale čak i kada uplašen izraz lica nije svesno opažen ili nije subjektivno proživljen (Whalen i sar, 1998). Alternativnu interpretaciju su dali Deivis i Valen (Davis i Whalen, 2001). Oni su zapazili da amigdala reaguje na uplašene izraze lica uprkos nedostatku eksplicitnog prepoznavanja izraza i da je verovatnije da uplašen izraz lica označava signal za opasnost nego li što izaziva istinski strah. U labaratorijskim uslovima većina ispitanika nije navela da je bila uplašena od uplašenog izraza lica. Dakle, aktivacija amigdale može imati ulogu da signalizuje pretnju i da upozori organizam na upečatljive nagoveštaje umesto da jednostavno izaziva strah. Interesantno je da je zapažena korelacija između aktivacija amigdale i rezultata na indirektnim merama evaluacije rasne pripadnosti (Phelps i sar, 2000).

Rezultati pojedinih istraživanja koji ukazuju da aktivacija amigdale nije nužno specifično vezana za negativne ili emocije straha npr. pokazali su da se aktivacija amigdale javlja kao odgovor na srećni izraz lica i različite prijatne ili pozitivne stimuluse (Breiter i sar, 1996). Iz svega navedenog se može zaključiti da amigdala ne mora isključivo reagovati na određenu valentnost, već i na upečatljive karakteristike emocionalnog stimulusa.

Rezultati različitih studija ukazuju na levu lateralizovanost amigdale za emocije (Anderson i Phelps, 2001; Phelps i sar, 2001). Skorašnje studije ukazuju na mogućnost da je lateralizovanost aktivacije amigdale vezana za polne razlike (Cahill i sar, 2001; Killgore i Yurgelun-Todd, 2001).

Generalno je mišljenje da je amigdala uključena u automatsko reagovanje na emocionalno upečatljive stimulse (LeDoux, 2000). Takvo automatsko reagovanje predstavlja adaptivnu prednost za uspešnu koordinaciju odgovarajućih reakcija uključujući izbegavanje, poboljšanu percepciju i memoriju (Canli i sar, 2000).

Skorašnja istraživanja ukazuju na mogućnost da aktivnost amigdale kao i drugih limbičkih struktura može biti modulirana zavisno od prirode zadatka i kognitivnih uticaja (Liberzon i sar, 2000; Ochsner i sar, 2002). Bitno je naglasiti da su ranije studije koje su ukazivale na aktivaciju amigdale nezavisno od prirode zadatka kao stimulus uključivale percepciju izraza a ne slika lica (Whallen i sar, 1998). Moguće je da emocionalna lica i slike imaju drukčije puteve ili izazivaju različite stepene aktivacije amigdale (Phan i sar, 2002) čime se mogu objasniti navedena zapažanja da amigdala ima „automatsku“ ulogu u emocijama.

Medijalni prefrontalni korteks

Čuveni slučaj Fineas Geidža (Phineas Gage) je sredinom devetnaestog veka ukazao na ulogu frontalnih režnjeva u socijalnom i emocionalnom ponašanju. Geidž, radnik na železnici, pretrpeo je nesreću u kojoj mu je metalna šipka prošla kroz jagodničnu kost, mozak i izašla kroz vrh lobanje. Dok je pre povrede Geidž bio socijalno dobro adaptirana osoba nakon nje je postao neodgovoran, nekulturan i nije se obazirao na socialne norme. Danas se smatra da medijalni prefrontalni korteks ima „generalnu“ ulogu u obradi emocija (ocenjivanje, doživljaj emocije i emocionalni odgovor). U istraživanjima koja zahtevaju od ispitanika da odrede da li se pridevi o crtama ličnosti odnose na te osobe ili neke druge, da procene sopstvene sposobnosti, osobine i stavove, da daju introspektivne sudove o svojim emocionalnim doživljajima posmatrajući upečatljive fotografije registrovana je aktivnost ventromedijalnog prefrontalnog korteksa (Johnson i sar, 2002; Kelley i sar, 2002). Mišljenje da ventromedijalni prefrontalni korteks ima značajnu ulogu u aktivnosti samoprocene takođe je podržano rezultatima neuropsiholoških studija (Kolb i Whishav, 2003). Nedostatak samorefleksije, introspekcije i samosvesti je odavno povezivano sa oštećenjem ventromedijalnog prefrontalnog korteksa. Aktivacija ventromedijalnog prefrontalnog korteksa može takođe uključivati i regulaciju emocionalnih stanja što je neophodno u velikom broju slučajeva kada je potrebno generisanje kontekstualno adekvatnih reakcija. Ventromedijalni prefrontalni korteks sa brojnim vezama sa subkortikalnim limbičkim strukturama, pre svega amigdalom, čini „paralimbički“ korteks obuhvatajući verovatno mesto za interakciju afektivne i kognitivne obrade

(Lane i sar, 1997; 1997a). Zahvaljujući povezanosti sa subkortikalnim strukturama ventromedijalni korteks može imati ulogu „odozgo-naniže“ („top-down“) modulatora emocionalnih reakcija, posebno onih generisanih u amigdali. Uz već pomenute podatke ovoj tezi u prilog ide i inverzni odnos između metabolizma glukoze u ventromedijalnom prefrontalnom korteksu i amigdali (Abercrombie, 1998). Od značaja je i nalaz da je aktivnost amigdale smanjena dok je ventromedijalni prefrontalni korteks aktiviran prilikom kognitivne procene averzivnog vizuelnog stimulusa (Taylor i sar, 2003). Inaktivacija amigdale je registrovana i u zadacima koji uključuju višu kognitivnu obradu i aktivaciju ventromedijalnog prefrontalnog korteksa. Međutim, pri interpretaciji ovih rezultata treba imati u vidu i mogućnost da amigdala u većoj meri reaguje na stimulse koji su više „emotivni“ na senzorno/perceptualnom nivou a manje je verovatno da bude uključena u kognitivno zahtevnije zadatke ili aktivirana kognitivno izazvanim emocijama.

Prednji cingularni korteks

Prednji cingularni korteks (Brodmanove aree 23–24, 32–33) se obzirom na veoma bogate veze sa subkortikalnim strukturama, naročito amigdalom, uglavnom opisuje kao deo limbičkog sistema. Od značaja su njegove veze sa frontalnim regijama uključujući ventralno-rostralne aree 9 i 10 ventromedijalnog prefrontalnog korteksa. Lezije prednjeg cingularnog korteksa za posledicu imaju brojne emocionalne poremećaje uključujući apatiju i emocionalnu nestabilnost (Devinsky i sar, 1995). Smatra se da je prednji cingularni korteks važan za procenu upečatljivosti u motivacionim i emocionalnim informacijama i regulaciji emocionalnih reakcija (Bush i sar, 2000). Aktivnost prednjeg rostralnog cingularnog korteksa je izraženija kada spoljašnja informacija zahteva dodatnu obradu uz suprotstavljena unutrašnja stanja. Emocija tuge je povezana sa aktivnošću subkalozalnog cingularnog korteksa, strukture unutar prednjeg cingularnog korteksa. Istraživanja u stanju mirovanja otkrila su promene aktivnosti subkalozalnog cingularnog korteksa kod pacijenata sa klinički manifestnom depresijom (Mayberg, 1997), tačnije aktivnost pregenualnog dela (Brodmanova area 25) je povećana tokom depresivne faze a nakon uspešne farmakološke terapije se normalizuje. Funkcije prednjeg cingularnog korteksa u modulaciji pažnje i egzekutivnim funkcijama kao i spomenute veze sa

subkortikalnim strukturama upućuju na njegovu ulogu u kognitivnoj indukciji emocionalnih reakcija (Teasdale i sar, 1999).

Insula

Insularni korteks je smešten u centru cerebralne hemisfere i poseduje veze sa brojnim moždanim strukturama. Primarne i sekundarne somatosenzorne aree, prednji cingularni korteks, prefrontalni korteks, primarni i asocijativni auditorni korteks, hipokampus, entorinalni korteks i amigdala samo su neke od njih.

Iako neka ranija istraživanja implikuju da je aktivacija insule specifična za emociju gađenja (Phillips i sar, 1997) kasnije studije to nisu potvrdile, tačnije, aktivacija insule je registrovana i za druge emocije. Smatra se da insula reaguje na averzivne i ugrožavajuće stimulse, uključujući ne samo gađenje već i strah. Skorašnja istraživanja povezuju aktivaciju insule sa percepcijom i doživljajem bola kao i sa drugim negativnim emocionalnim stanjima npr. krivicom (Shin i sar, 2000; Craig, 2002; Schienle i sar, 2002).

Interesantno je pomenuti istraživanje u kome su ispitanici bili izloženi mirisima koji izazivaju gađenje a zatim im je bila prikazana kratka video sekvenca na kojoj se mogla videti osoba sa facijalnom ekspresijom gađenja. U oba slučaja (izlaganje neprijatnom mirisu i gledanje video sekvence) zabeležena je aktivacija istog sektora prednje insule (Wicker i sar, 2003). Aktivacije prednje insule je nađena i prilikom posmatranja i imitacije facijalnih ekspresija bazičnih emocija (Carr i sar, 2003). Ovi nalazi jasno ukazuju da insula sadrži populaciju neurona koja je aktivna kada osoba sama doživi gađenje kao i kada se emocija gađenja javi kao odgovor na percepciju odgovarajuće facijalne ekspresije kod drugih osoba. Slični nalazi postoje i za doživljaj bola i percepciju bolne situacije u kojoj se nalazi voljena osoba ispitanika (Singer 2006; Saarela i sar, 2006). Zajedno ovi eksperimenti ukazuju da je osećanje emocija posledica aktivacije istih nervnih kola koja imaju ulogu u odgovarajućim emocionalnim reakcijama (Gallese i sar, 2004).

Insularni korteks zahvaljujući vezama sa ventromedijalnim prefrontalnim korteksom (Augustine, 1996) i amigdalom i ventralnim strijatumom (Reynolds i Zahm, 2005) ima važnu ulogu u emocionalnom odlučivanju. Prema hipotezi „somatskih-markera“ (Damasio, 1994; 1999) tokom donošenja odluka somatska stanja koja su bila prethodno povezana

sa izborom su ponovo aktivirana od ventromedijalnog prefrontalnog korteksa, dok su same somatske i visceralne reprezentacije smeštene u insularnom i somatosenzornom korteksu. Svrha ovog procesa stvorena kroz evoluciju je u obezbeđivanju osnove za implicitnu svest o fizičkom sopstvu kroz vreme. Ovi nevoljni «predosećaji» pomažu usmeravanju ponašanja kroz „perceptualni pejzaž“ koji predstavlja emocionalni značaj doživljenog stimulusa. Shodno tome smatra se da insula može učestvovati u evaluaciji „interoceptivnog emocionalnog značaja“ kao centra za upozorenje na interne opasnosti ili promene homeostaze.

Kortikalna lateralizacija emocionalnih funkcija

U prilog lateralizaciji emocija govore rezultati mnogobrojnih istraživanja i klinička zapažanja. U daljem tekstu dat je kratak pregled ovih zapažanja koja sugerišu superiornost desne hemisfere u obradi i ekspresiji emocija.

Lezije desne hemisfere češće za posledicu imaju teškoće u prepoznavanju emocionalnih izraza.

Bolesnici sa presečenim korpus kalozumom mogu prepoznati emocionalno značenje materijala samo ako se prikazuje u levom vidnom polju. Takođe, kada se facijalne ekspresije posebno prikazuju u desnom ili levom vidnom polju, prikazane emocije se brže i tačnije identifikuju iz informacija u levom vidnom polju.

Ispitanici brže i potpunije iskazuju emocije pomoću leve facijalne muskulature (Campbell, 1986).

Leva hemisfera se „bavi“ pretežno pozitivnim (dopaminski mezolimbokortikalni sistem je bolje razvijen na levoj strani), a desna hemisfera negativnim emocijama;

Lezije leve moždane hemisfere (naročito prednjih partija) za posledicu ima značajno veću incidencu i težinu depresije u odnosu na bilo koju drugu lokalizaciju. Takođe, kod bolesnika s depresijom, smanjen moždani protok krvi u levom ventralnom i dorzolateralnom prefrontalnom korteksu korelira s intenzitetom depresije.

Osobe sa lezijama desne hemisfere se često opisuju kao „nekritički vesele“.

Može se uopšteno reći da se elektroencefalografski registruje aktivacija desne prefrontalne i desne temporalne moždane kore pri negativnom afektu npr. strahu ili gađenju dok se aktivacija leve hemisfere beleži pri pozitivnom afektu.

Konačno, desna hemisfera je naročito bitna za ekspresiju i razumevanje afektivnih aspekata govora, te se kod specifičnih lezija javlja

aprozodija. Kod lezije dela desne hemisfere analognog Brokinov regiji u levoj, javlja se motorna aprozodija (nemogućnost produkcije afektivnih komponenti govora), dok se kod lezije Vernikeove (Wernicke) regije analogne lokalizacije desne hemisfere javlja senzorna aprozodija (nemogućnost interpretacije emocionalnih komponenti govora) (Ross, 1981).

Bitno je imati na umu da i pored dominantnije uloge desne hemisfere, kao i u slučaju drugih lateralizovanih moždanih funkcija obe hemisfere imaju ulogu u obradi emocija.

Emocije i socijalno ponašanje

Doživljene emocije, čak i na podsvesnom nivou, imaju moćan uticaj na druge kompleksne moždane funkcije. Obzirom na kompleksnost teme daćemo kratak pregled rezultata različitih istraživanja koja su ukazala na značaj amigdale u socijalnim interakcijama.

Oštećenje amigdale odraslih rezus majmuna iboteničkom kiselinom dovodi do socijalne izolovanosti životinja, koje gube sposobnost da spontano započnu socijalne interakcije i da adekvatno odgovore na gestove socijalne prirode (Kling i Brothers, 1992). Druge studije su pokazale da su ovakve životinje po puštanju u divljinu zadržale navedene obrasce ponašanja, te nisu bile sposobne da se ponovo vrate u svoju grupu i da su nakon određenog vremena ubijene.

U jednoj od najranijih studija ovog tipa Braun i Šafer (Brown i Shafer, 1988) su nakon oštećenja temporalnih režnjeva rezus majmuna takođe našli socijalne i emocionalne deficite. Ove rezultate su obogatili Kliver i Bak (Kliver i Bucy) pokazavši da obimne lezije prednjeg temporalnog korteksa (uključujući amigdalnu hipokampalnu formaciju i temporalni korteks) dovode do sindroma sa sledećom simptomatologijom: tendencija ka preteranim reakcijama na sve objekte, hiperemocionalnost i gubitak straha, izmenjeni obrasci seksualnog ponašanja, hiperoralnost i u nekim slučajevima vizuelna agnozija. Ovaj sindrom su nazvali „psihičko slepilo“ obzirom da su životinje prilazile na isti način živim bićima i neživim objektima i nisu ispoljavale strah od eksperimentatora.

Kasnije je otkriveno da je amigdala bila odgovorna za hiperemocionalnost, hiperoralnost i poremećaj seksualnog ponašanja a temporalni korteks za vizuelnu agnoziiju. Takođe selektivnom lezijom pojedinih jedara amigdale pokazano je da samo lezija čitave amigdale za posledicu ima ceo sprektar promena.

Bachevalier (Bachevalier, 1991) je vršila lezije ili medijalnog temporalnog režnja ili hipokampalne formacije i amigdale odvojeno. Takvi

mladunci se odrastali sa normalnim mladuncima svoje vrste. Mladunci sa lezijom medijalnog temporalnog korteksa su sa dva meseca bili pasivniji, inicirali malo socijalnih interakcija a sa šest meseci su aktivno izbegavali socijalne kontakte, bili su bez facijalne ekspresije, pokazivali su stereotipne obrasce ponašanja i bili više okrenuti sebi. Kod mladunaca sa lezijama amigdale bile su prisutne slične promene ali izražene u manjoj meri.

Rosvold i saradnici (Rosvold i sar, 1954) su pokazali da lezija amigdale kod majmuna ima direktne posledice na izmenu socijalnog statusa životinja – dolazilo je do izmena socijalne hijerarhije unutar grupe tj. životinje su gubile status u grupi koji su imale pre nanošenja lezija.

Interesantno je napomenuti da postoji izražena korelacija između veličine amigdale i veličine socijalne grupe (pozitivna za bazolateralnu, negativna za centromedijalnu grupu jedara). Do ovog se zaključka došlo nakon analize 44 vrsta primata ne uključujući ljudsku vrstu. Treba napomenuti da je ovde veličina socijalne grupe uzeta kao mera kompleksnosti socijalnih interakcija i kao indikator „pritiska“ koji je evolucija izvršila na razvoj socijalne inteligencije (mada prilikom ovakvih interpretacija treba imati rezervi obzirom na postojanje velikih grupa i kompleksnih interakcija i kod ne primatskih vrsta npr. termita (Baron-Cohen i sar, 2000). Slična korelacija postoji i za neokorteks.

Amigdala igra važnu ulogu u formiranju savezništva preko bištenja (Dunbar, 1991). Kada je bištenje usmereno na samu životinju ono ima ulogu u održavanju higijene ali kad je između dve životinje smatra se da ima ulogu u učvršćivanju socijalnih veza. Bištenje smanjuje tenziju preko smanjenja srčane frekvencije koju kontroliše centralno jedro amigdale. Jedan od uključenih mehanizama je opijatski sistem obzirom da administracija opijatskih antagonista povećava međusobno bištenje kod različitih vrsta majmuna. Takođe, nakon socijalnih kontakta beleži se porast nivoa opioida u krvi. Veza između nivoa opioida, bištenja i amigdale je jasna obzirom na visok nivo opijatskih receptora u amigdali.

Na kraju, interesantno je pomenuti slučaj pacijentkinje S. M. koja boluje od Urbah-Vajtove (Urbach-Wiethe) bolesti. U pitanju je izuzetno retko, autozomno recesivno dermatološko oboljenje koje se karakteriše prisustvom depozita kalcijuma u koži, ždrelu i često kalcifikacijom i atrofijom anteromedijalnih temporalnih režnjeva. Kod pacijentkinje S. M. postoji potpuna bilateralna destrukcija amigdale uz očuvanu hipokampalnu formaciju i temporalni korteks. Kod nje nisu prisutni motorni niti senzorni deficit, očuvana je inteligencija, jezička funkcija i memorija. Međutim, kada su joj u jednom od istraživanja bile prezentovane fotografije sa

facijalnim ekspresijama i od nje zatraženo da oceni intenzitet emocija, nije bila u stanju da prepozna emociju straha. Od nje je zatim bilo zatraženo da po sećanju nacрта facijalne ekspresije ponuđenih emocija. Bila je u stanju da nacрта facijalne ekspresije svih emocija izuzev straha uz odgovor da ne zna kako bi uplašen izraz lica trebalo da izgleda. Takođe nije bila sposobna da imitira uplašen izraz lica (Adolphs i sar, 1995). Iako S. M. na čisto intelektualnom nivou zna šta je strah, šta ga izaziva i šta osoba treba da preduzme u takvim situacijama to znanje nije u stanju da primeni u realnim životnim situacijama. S. M. ne može da na osnovu izraza lica prosudi kojoj osobi se može pokloniti poverenje a kojoj ne i u svakodnevnom životu često biva zloupotrebljena zbog činjenice da kao posledica bilateralne destrukcije amigdale nije bila u stanju da nauči značaj neprijatnih situacija i znake koji ukazuju na njih. Ovo jasno ukazuje na uticaj emocija na sposobnost za racionalno donošenje odluka i na interpersonalne sudove koji upravljaju našim socijalnim ponašanjem.

Literatura

- Abercrombie, HC, Schaefer, SM, Larson, CL, et al. (1998). Metabolic rate in the right amygdala predicts negative affect in depressed patients. *Neuroreport*, 9. 3301-3307.
- Adolphs, R, Tranel, D, Damasio, AR. (1998). The human amygdala in social judgment. *Nature*, 393. 470-474.
- Adolphs, R, Tranel, D, Damasio, H, Damasio, AR. (1995). Fear and the human amygdala. *J Neurosci.*, 15. 5879-5891.
- Adolphs, R, Tranel, D, Hamann, S, et al. (1999). Recognition of facial emotion in nine individuals with bilateral amygdala damage. *Neuropsychologia*, 37. 1111-1117.
- Aggleton, JP. (ed.). (1992). *The Amygdala: Neurobiological aspects of emotion, memory, and mental dysfunction*. New York: Wiley-Liss Inc.
- Amaral, DG., Price, JL., Pitkanen A., & Carmichael, ST. (1991). Anatomical organisation of the primate amygdaloid complex. In J. P. Aggleton (ed.), *The amygdala: neurobiological aspects of emotion, memory and mental dysfunction*, New York: Wiley-Liss; pp. 1-66.
- Anderson, AK, Phelps, EA. (2001). Lesions of the human amygdala impair enhanced perception of emotionally salient events. *Nature*, 411. 305-309.

- Augustine, JR. (1996). Circuitry and functional aspects of the insular lobe in primates including humans. *Brain Res Brain Res Rev*, 22. 229-244.
- Bachevalier, J. (1991). An animal model for childhood autism: memory loss and socioemotional disturbances following neonatal damage to the limbic system in monkeys. In: C. Tamminga, S. Schulz, (eds). *Schizophrenia research, Advances in Neuropsychiatry and Psychopharmacology*, 1. New York: Raven Press.
- Baron-Cohen, S, Ring, HA, Bullmore, ET, Wheelwright, S, Ashwin C, Williams, CR. (2000). The amygdala theory of autism. *Neuroscience and Biobehavioural Reviews*, 24. 355-364.
- Breiter, HC, Etcoff, NL, Whalen, PJ, et al (1996). Response and habituation of the human amygdala during visual processing of facial expression. *Neuron*; 17. 875-887.
- Brown, S, Shafer, E.A. (1988). An investigation into the functions of the occipital and temporal lobes of the monkey's brain. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London: Biological Sciences*, 179. 303-327.
- Brothers, L. (1990). The social brain: a project for integrating primate behaviour and neurophysiology in a new domain. *Concepts in Neuroscience*, 1, 27-51.
- Brothers, L, Ring, B, Kling, A. (1990). Responses of neurons in the macaque amygdala to complex social stimuli. *Behavioural Brain Research*, 41, 199- 213.
- Buchel, C, Dolan, RJ. (2000). Classical fear conditioning in functional neuroimaging. *Curr Opin Neurobiol*, 10. 219-223
- Bush G, Luu P, Posner MI. (2000). Cognitive and emotional influences in anterior cingulate cortex. *Trends Cogn Sci.*, 4. 215-222.
- Cahill, L, Haier RJ, White NS, et al. (2001). Sex-related difference in amygdala activity during emotionally influenced memory storage. *Neurobiol Learn Mem.*, 75. 1-9.
- Campbell R. (1986). Asymmetries of facial action: Some facts and fancies of normal face movement. In R. Bruyer (ed.) *The Neuropsychology of Face Perception and Facial Expression.*, Hillsdale, NJ: Erlbaum; pp. 247-267.
- Canli, T, Zhao, Z, Brewer, J, Gabrieli, JD, Cahill, L. (2000). Event-related activation in the human amygdala associates with later memory for individual emotional experience. *J Neurosci.*, 20. RC99.
- Carr, L, Iacoboni, M, Dubeau, MC, Mazziotta, JC, Lenzi, GL (2003). Neural mechanisms of empathy in humans: a relay from neural

- systems for imitation to limbic areas. *Proc. Natl Acad. Sci. U.S.A.* 100: 5497-5502.
- Craig AD. (2002). How do you feel? Interoception: the sense of the physiological condition of the body. *Nat Rev Neurosci.*, 3. 655-666.
- Damasio, AR. (1994). *Descartes' Error*. New York, NY: Avon Books, Inc.
- Damasio, AR. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York, NY: Harcourt Brace.
- Davis, M, Whalen, PJ. (2001). The amygdala: vigilance and emotion. *Mol Psychiatry*, 6. 13-34.
- Devinsky, O, Morrell, MJ, Vogt, BA. (1995). Contributions of anterior cingulate cortex to behaviour. *Brain*, 118(pt 1). 279-306.
- Dunbar, RIM. (1991). Functional significance of social grooming in primates. *Folia Primatologia*, 57. 121-31.
- Emery, NJ, Lorincz, EN, Perrett, DI, Oram, MW, Baker, CI. (1997). Gaze following and joint attention in rhesus monkeys (*Macaca mulatta*). *Journal of Comparative Psychology*, 111. 1-8.
- Gallese, V, Keysers, C, Rizzolatti, G. (2004). A unifying view of the basis of social cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 8: 396-403.
- Halgren E, Walter RD, Cherlow DG, Crandall PH. (1978). Mental phenomena evoked by electrical stimulation of the human hippocampal formation and amygdala. *Brain*, 101. 83-117.
- Isenberg, N, Silbersweig, D, Engelien, A, et al. (1999). Linguistic threat activates the human amygdala. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 96. 10456-10459.
- Johnson, SC, Baxter, LC, Wilder, LS, Pipe, JG, Heiserman, JE, Prigatano, GP. (2002). Neural correlates of self-reflection. *Brain*, 125. 1808-1814.
- Kelley, WM, Macrae, CN, Wyland, CL, Caglar, S, Inati, S, Heatherton, TF. (2002). Finding the self? An event-related fMRI study. *J Cogn Neurosci*, 14. 785-794.
- Ketter, TA, Andreason, PJ, George, MS, et al. (1996). Anterior paralimbic mediation of procaine-induced emotional and psychosensory experiences. *Arch Gen Psychiatry*; 53. 59-69.
- Killgore, WD, Yurgelun-Todd, DA. (2001). Sex differences in amygdala activation during the perception of facial affect. *Neuroreport*, 12. 2543-2547.
- Kling, A, Brothers, L. (1992). The amygdala and social behavior. In J. Aggleton (ed.), *Neurobiological aspects of emotion, memory, and mental dysfunction*. New York: Wiley-Liss, Inc.

- Kluver, H, Bucy, PC. Preliminary analysis of functions of the temporal lobes in monkeys. *Arch Neurol Psychiatry* 1939; 42:979-1000.
- Kolb, B, Whishav, I. (2003). *Fundamentals of Human Neuropsychology*, New York: WH Freeman & Co.
- Kordower, JH, Piecinski, P, Rakic, P. (1992). Neurogenesis of the amygdaloid nuclear complex in the rhesus monkey. *Developmental Brain Research*, 68. 9-15.
- Lane, RD, Fink, GR, Chau, PM, Dolan, RJ. (1997). Neural activation during selective attention to subjective emotional responses. *Neuroreport*, 8. 3969-3672.
- Lane, RD, Reiman, EM, Ahern, GL, Schwartz, GE, Davidson, RJ. (1997a). Neuroanatomical correlates of happiness, sadness, and disgust. *Am J Psychiatry*, 154. 926-933.
- LeDoux, JE. (2000). Emotion circuits in the brain. *Annu Rev Neurosci*, 23. 155-184
- LeDoux, JE. (1996). *The emotional brain: the mysterious underpinnings of emotional life*. New York: Simon and Schuster.
- Leonard, CM, Rolls, ET, Wilson, FA, Baylis, GC. (1985). Neurons in the amygdala of the monkey with responses selective for faces. *Behav Brain Res*; 15: 159–76.
- Liberzon, I, Taylor, SF, Fig, LM, Decker, LR, Koeppe, RA, Minoshima, S. (2000). Limbic activation and psychophysiologic responses to aversive visual stimuli. Interaction with cognitive task. *Neuropsychopharmacology*, 23. 508-516.
- Mayberg, HS. (1997). Limbic-cortical dysregulation: a proposed model of depression. *J Neuropsychiatry Clin Neurosci*, 9. 471-481.
- Morris, JS, Frith, CD, Perrett, DI, et al. (1996). A differential neural response in the human amygdala to fearful and happy facial expressions. *Nature*, 383. 812-815
- Nolte J. (1993). *The human brain: an introduction to its functional anatomy*. (Third ed.). St Louis: Mosby-Year Book.
- Ochsner, KN, Bunge, SA, Gross, JJ, Gabrieli, JD. (2002). Rethinking feelings: an fMRI study of the cognitive regulation of emotion. *J Cogn Neurosci*, 14. 1215-1229.
- Phelps, EA, O'Connor, KJ, Cunningham, WA, et al. (2000). Performance on indirect measures of race evaluation predicts amygdala activation. *J Cogn Neurosci*, 12. 729-738.

- Phelps, EA, O'Connor, KJ, Gatenby, JC, Gore, JC, Grillon, C, Davis M. (2001). Activation of the left amygdala to a cognitive representation of fear. *Nat Neuroscience*, 4. 437-441.
- Phillips, ML, Young, AW, Scott, SK et al. (1998). Neural responses to facial and vocal expressions of fear and disgust. *Proc R Soc Lond B Biol Sci*, 265. 1809-1817.
- Phillips, ML, Young, AW, Senior, C, et al. (1997). A specific neural substrate for perceiving facial expressions of disgust. *Nature*, 389. 495-498.
- Purves, D. (2004). *Neuroscience*. Sinauer Associates, Inc.
- Reynolds, SM, Zahm DS. Specificity in the projections of prefrontal and insular cortex to ventral striatopallidum and the extended amygdala. *J Neurosci* (2005) 25:11757–67.
- Ross, E. D. (1981). The aprosodias: Functional-anatomical organization of the affective components of language in the right hemisphere. *Archives of Neurology*, 38. 561–569.
- Rolls, ET. (1984). Neurons in the cortex of the temporal lobe and in the amygdala of the monkey with responses selective for faces. *Hum Neurobiol*; 3: 209–22.
- Rolls, ET. (1992). Neurophysiology and functions of the primate amygdala. In: Aggleton JP, editor. *The amygdala: neurobiological aspects of emotion, memory and mental dysfunction*. New York: Wiley-Liss, 143–65.
- Rosvold, HE, Mirsky, AF, KH. (1954). Pribram, Influence of amygdectomy on social behaviour in monkeys. *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 47. 173–178.
- Russchen, FT., Amaral, DG., & Price, JL. (1985). The afferent connections of the substantia innominata in the monkey, *Macaca fascicularis*. *Journal of Comparative Neurology*, 242, 1-27.
- Russchen, FT., Bakst, I., Amaral, DG., & Price, JL. (1985a). The amygdalostriatal projections in the monkey. An anterograde tracing study. *Brain Research*, 329, 241-257.
- Saarela, MV, Hlushchuk, Y, Williams, AC, Schurmann, M, Kalso, E, Hari, R. (2006). The Compassionate Brain: Humans Detect Intensity of Pain from Another's Face. *Cerebral cortex*. 17(1):230-237.
- Sah, P, Faber, ES, Lopez De Armentia, D, Power, J. (2003). The Amygdaloid Complex: Anatomy and Physiology. *Physiol. Rev*, 83: 803-834.

- Schienenle, A, Stark, R, Walter, B, et al. (2002). The insula is not specifically involved in disgust processing: an fMRI study. *Neuroreport*, 13: 2023-2026.
- Shin, LM, Dougherty, DD, Orr, SP, et al. (2000). Activation of anterior paralimbic structures during guilt-related script-driven imagery. *Biol Psychiatry*. 48: 43-50.
- Singer, T. 2006 The neuronal basis and ontogeny of empathy and mind reading: review of literature and implications for future research. *Neuroscience and biobehavioral reviews*. 6: 855-63.
- Taylor, SF, Phan, KL, Decker, LR, Liberzon, I. (2003). Subjective rating of emotionally salient stimuli modulates neural activity. *Neuroimage*, 18. 650-659.
- Teasdale, JD, Howard, RJ, Cox, SG, et al. (1999). Functional MRI study of the cognitive generation of affect. *Am J Psychiatry*, 156. 209-215.
- Whalen, PJ, Rauch, SL, Etcoff, NL, McInerney, SC, Lee, MB, Jenike, MA. (1998). Masked presentations of emotional facial expressions modulate amygdala activity without explicit knowledge. *J Neurosci*, 18: 411-418.
- Wicker, B, Keysers, C, Plailly, J, Royet, JP, Gallese, V, Rizzolatti, G. (2003). Both of us disgusted in my insula: The common neural basis of seeing and feeling disgust. *Neuron* 40: 655-664.

**Uljarević Mirko
Milkica Nešić**

FUNCTIONS OF SOME BRAIN STRUCTURES IN THE PERCEPTION AND EXPRESION OF EMOTIONS

Abstract

No aspect of our mental life is more important to the quality and meaning of our existence than emotions. The word "emotion" covers a wide range of states that have in common the association of visceral motor responses, somatic behavior, and powerful subjective feelings. Traditionally, the neural substrates of emotion and emotional processing have been defined by models based on animal and brain lesion studies, which largely implicate the limbic system. Recently, the investigation has been aided by the emergence of functional neuroimaging techniques and

specific brain regions have been hypothesized to have specialized functions for emotional operations. The amygdala is postulated to be critical to fear-related processing, the medial prefrontal cortex for emotion-related decision making and emotional self-regulation, the insula as the brain's "alarm center," integrating internal somatic cues with emotional experience, and has been linked specifically to disgust. Several lines of research have implicated right hemisphere superiority for emotional processing. The experience of emotion – even on a subconscious level – has a powerful influence on other complex brain functions, including the neural faculties responsible for making rational decisions and the interpersonal judgments that guide social behavior.

Key words: *emotions, amygdala, prefrontal cortex, insula, insular cortex.*

UDK: 159.97(091), 616.89(091)	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 63-80	ISSN 1451-5407
----------------------------------	--	----------------

Goran Z. Golubović,
Filozofski fakultet,
Niš

ISTORIJSKI RAZVOJ PSIHOLOGIJE I PSIHIJATRIJE

Apstrakt

Na početku ovoga rada terminološki se određuje psihopatologija, kao naučna oblast, i psihijatrija, kao primenjena klinička disciplina u okviru medicinske struke. Potom se na koncizan način daje prikaz istorijskog razvoja ovih oblasti, i to kroz različite periode razvoja ljudske kulture. Na koncu, i pored izvesnih zastranjena, vezanih čak i za našu sredinu i za naše vreme, konstantuje se da psihopatologiju i psihijatriju očekuju novi izazovi u budućnosti, na temelju dosadašnjeg, više nego pozitivnog, trenda opšteg razvoja.

Ključne reči: psihopatologija, psihijatrija, razvoj.

Cilj ovoga rada jeste da pruži koncizan prikaz istorijskog razvoja psihopatologije, kao nauke, i psihijatrije, kao struke, a sa namerom da se još jedared naglase samo neka od imena i datuma iz jedne, zaista fascinantne i neobične, istorije.

Pre nego što se usredsredimo na samu temu ovoga rada, nije suvišno terminološki razgraničiti pojmove psihopatologija i psihijatrija, koji se veoma često sinonimno upotrebljavaju, naročito u našoj sredini. Mada, zaista, ima izvesne podudarnosti između ovih pojmova, preciznosti radi, treba ipak naglasiti razlike koje postoje.

Jedna od fundamentalnih oblasti psihologije jeste svakako i psihopatologija. Sam termin psihopatologija dolazi od grčkih reči *psihe* – duša, *patos* – bolest i *logos* – nauka. Ova naučna oblast se bavi

proučavanjem duševnih nenormalnosti i poremećaja. English H.B. i English A.C. (1972) smatraju da se ovo područje odnosi na sistematsko ispitivanje morbidnih mentalnih stanja, da je, strogo govoreći, reč o grani psihološke nauke koju treba razlikovati od kliničke psihologije i psihijatrije, koje su tehnološki usmerene. Kako psihopatologiju, zapravo, zanima svako ponašanje koje odstupa od normalnog, ista se, u anglosaksonskom jezičkom području, i naziva – anormalna psihologija (Abnormal Psychology). Ponegde je moguće sresti se i sa terminom – patopsihologija (patološka psihologija).

Evo kako, na sveobuhvatan i iscrpan način, anormalnu psihologiju (psihopatologiju) određuju Arnold A. Lazarus i Andrew M. Colman (1995):

Anormalna psihologija je posvećena proučavanju mentalnih, emocionalnih i ponašajnih aberacija. Ona je grana psihologije koja se odnosi na istraživanja klasifikacije, uzroka, dijagnoze, prevencije i tretmana psihičkih poremećaja... Njeno područje pokriva širok spektar poremećaja i uključuje neuroze, psihoze, poremećaje ličnosti, psihofiziološke poremećaje, organske mentalne sindrome, i mentalnu retardaciju. Anormalna psihologija nije sinonim za kliničku psihologiju, koja je uglavnom usmerena na profesionalnu praksu i primarno je fokusirana na dijagnostičke testove i primenu različitih terapijskih pristupa. Suština anormalne psihologije leži u njenom naglašavanju upravo onih istraživanja koja se tiču nenormalnog ponašanja, kao i u njenom nastojanju da klasifikuje širok niz mentalnih i emocionalnih odstupanja u koherentne kategorije, te da razume njihovu prirodu. Anormalna psihologija predstavlja okvir i vodič za uspešnu kliničku praksu.

Robert Campbell (1996) smatra da je psihopatologija grana nauke koja se bavi suštinskom prirodom duševne bolesti – njenim uzrocima, strukturalnim i funkcionalnim promenama koje su u vezi sa njom, kao i načinima kojima se ista manifestuje.

Postoji mišljenje da se specifičnost psihopatologije, u odnosu na druge oblasti psihološke nauke, ogleda i u tome što ona podjednako pripada i medicini i psihologiji, pa je od interesa i za lekarsku praksu (i uopšte medicinsku delatnost), kao i za profesionalnu aktivnost psihologa, bilo da je njegov angažman vezan za zdravstvenu ustanovu (dom zdravlja, bolnicu, kliniku, institut i slično), prosvetu, industriju, sektor socijalnog rada i

staranja, penitencijarnu instituciju (zatvor, kazneno-popravni dom), ili neko drugo područje društvenog života (Golubović G.Z., 2004).

Iz didaktičkih razloga, psihopatologija se obično deli na opšti i posebni deo. Opšti deo ima propedeutički karakter i omogućava sticanje onih elementarnih pojmova bez kojih je nemoguće razumeti fenomen duševne bolesti. Centralni deo opšte psihopatologije zauzima proučavanje psihičkih funkcija i njihovih patoloških odstupanja. Međutim, u okviru opšteg dela izučava se i istorijat psihopatologije, najvažniji sindromi, dijagnostika, klasifikacija i terapija mentalnih poremećaja, ali u jednom uopštenom kontekstu, kao i još neke teme uvodnog karaktera. U posebnom delu psihopatologije, koji se još naziva i nozologija, sistematski se obrađuju pojedini mentalni poremećaji.

Za razliku od psihopatologije, koja je uglavnom teorijska naučna oblast, klinička psihijatrija spada i grane praktične medicine, tj. ima aplikativni karakter.

Klinička psihijatrija (grč. *psihe* - duša, *jatreja* – lečenje) se najbolje može shvatiti kao primenjena psihopatologija, odnosno – primena psihopatoloških saznanja u kliničkoj (rad sa bolesnicima, ali i zdravim osobama) praksi. Drugim rečima (Golubović G.Z., op. cit.), psihijatrija jeste medicinska disciplina koja primenjuje dostignuća psihopatologije kao nauke sa ciljem da objasni etiologiju (uzroke) i patogenezu (nastanak i razvoj) psihičkih nenormalnosti i poremećaja, opiše njihovu kliničku sliku (ispoljavanje), unapredi dijagnostiku (otkrivanje), omogući efikasan tretman (lečenje), obezbedi rehabilitaciju i socijalnu reintegraciju duševno obolelih lica i poboljša prevenciju (sprečavanje bolesti, ali i unapređivanje mentalnog zdravlja uopšte). Sličnu definiciju daje i bračni par English (1972), po kojima je psihijatrija medicinska specijalnost koja se bavi preventivom, dijagnozom, lečenjem i staranjem u pogledu mentalne bolesti i defektnosti i, sem toga, mnogim problemima ličnog snalaženja. Međutim, isti autori u komentaru dodaju da iako je istorijski psihijatrija izrasla unutar okvira medicine i bavila se medicinskim staranjem o mentalno bolesnima, mnogo šta od njenog lečenja nije bilo specifično medicinsko i mnogi od onih koje je lečila nisu bili, u uobičajenom smislu reči, bolesni, ni telesno ni psihički.

Lev Milčinski (1986) stavlja naglasak na kurativni aspekt psihijatrije, pa kaže: «Ukoliko pri definisanju psihopatologije želimo da izbegnemo bolest, možemo je lako imenovati kao nauku o anormalnim pojavama čovekove ličnosti, tj. čovekovog ponašanja i doživljavanja. U skladu sa ovim, psihijatrija bi bila znanost o lečenju nenormalnih pojava čovekove ličnosti (odnosno čovekovog doživljavanja i ponašanja).»

Možda je zanimljivo pomenuti da je termin *psihijatrija* u medicinu prvi uveo nemački anatom Johan Kristijan Rajl (1759-1813).

U zadnjih pola veka psihijatrija je doživela rapidan progres. Od nekada monolitne kliničke discipline izdiferencirale su se različite subspecijalističke oblasti. Neke od njih su: dečja psihijatrija, adolescentna psihijatrija, adultna (opšta) psihijatrija i gerontopsihijatrija (s obzirom na uzrast – deca, mladi, odrasli i stare osobe), potom – socijalna psihijatrija, komunalna psihijatrija, kulturalna i transkulturalna psihijatrija, konsultativna psihijatrija, forenzička (sudska) psihijatrija, pa čak i – pastoralna psihijatrija (sve ove uže specijalnosti imaju specifične ciljeve i naročitu metodologiju koja naginje multidisciplinarnom pristupu).

Sasvim sigurno se može konstantovati da su psihopatologija kao naučna oblast, sa jedne strane, i psihijatrija i klinička psihologija, kao afirmisane stručne discipline, sa druge strane, u stalnoj dinamičkoj interakciji. Psihopatologija obezbeđuje fundamentalne naučne činjenice i opšti metodološki okvir za dalji istraživački rad. Zauzvrat, psihijatrija i klinička psihologija omogućavaju svakodnevnu praktičnu proveru bazičnih saznanja, kao i njihovo revidiranje i uvećavanje posredstvom kliničkih istraživanja. Psihopatologija bez psihijatrije i kliničke psihologije brzo bi postala tek puka sholastička apstrakcija, a psihijatrija i klinička psihologija bez psihopatološkog fundamenta bile bi gola zanatska empirija osuđena na «tapkanje u mraku» i lišena blagodati naučne metodologije. Sve što je rečeno samo potvrđuje jedinstvo teorije i prakse, kao i uslovnost svih klasifikacija, razgraničenja i definicija kada je korpus naučne i stručne spoznaje u pitanju.

U daljem izlaganju, imajući u vidu prethodna terminološka razgraničenja, ipak ćemo istorijski razvoj psihopatologije, kao nauke, i psihijatrije, kao struke, objedinjeno prikazati. Ovo iz razloga, što naučni i stručni aspekt, bar kada je ova oblast u pitanju, i nije moguće razdvajati.

Nauka fundira i uslovljava profesionalnu doktrinu, a struka obogaćuje nauku empirijskim materijalom, koji stalno revidira i upotpunjuje naše saznanje o anormalnim pojavama čovekove psihe.

Psihički poremećaji su poznati od davnina, mada je psihopatologija, kao samostalna naučna oblast, relativno mlada. Po rečima Vladimira Hudolina (1984), istorija psihijatrije se, u novije vreme, proučava i nastoji shvatiti tako što se naročiti značaj pridaje istraživanjima medicine, pa tako i psihijatrije, u nerazvijenim i sredinama u razvoju (paleomedicina). Upravo ova istraživanja su pokazala da pojmovi zdravlja i bolesti u ovakvim socijalno kulturalnim miljeima zavise u značajnoj meri od predstava o uticaju dobrih i zlih duhova. U skladu sa tim, razvijen je postupak isterivanja demona, takozvani – egzorcizam. Radi se, naime, o izuzetno starom religijskom ritualu, koji se, u izmenjenom obliku, zadržao sve do danas, čak i u okrilju zvanične crkve (u Rimokatoličkoj crkvi to je i službeno propisani obred). Primitivni egzorcizam se, od strane vaučeva, sprovođio, između ostalog, i putem trepanacije (pravljenje otvora na lobanji), uz verovanje da će na taj način izići demoni, koji izazivaju određeni mentalni poremećaj. Ovome okrutnom postupku su uglavnom bile podvrgavane osobe obolele od konverzivne neuroze (histerije), ali i mnogi shizofrenici, maničko-depresivni bolesnici, psihopate i epileptičari. U našim krajevima egzorcizam se vršio čak i u godinama posle drugog svetskog rata, tj. do sredine prošloga veka.

Mihailo F. Protić opisuje trepanaciju od strane tzv. mediga – nadrilekara, koji su pored ove intervencije još i vidali rane povređenih. Ovom zahvatu se pribegavalo u slučaju povreda glave, kod raznih glavobolja, neuralgija, padavice, duševnih bolesti, pa čak i u cilju krvne osvete. Međutim, trepanacije se nikada nisu vršile kod dece ispod 14 godina, niti kod starih ljudi.

Pre nego što se pristupalo operaciji, kosa osobe koja će biti podvrgnuta zahvatu brijala se oštrim nožem. Za rezanje kože upotrebljavali su se tzv. «lešteri», kojih je bilo pravih i zavnutih. Šara ili trepanja je zapravo bila testera od čelika, koju su kovali seoski kovači, sa kojom se otvarala lobanja. Prestrugana kost se odizala uz pomoć naročtog instrumenta – kandže.

Lice nad kojim će biti sprovedena trepanacija moralo je da sedne na panj, a ruke su mu vezivane za drvo. Od pacijenta se tražilo da popije ljute rakije, kolikogod može. Potom je pomoćnik mediga hvatao bolesnika rukama oko glave, kako ovaj ne bi čuo struganje šare (testere). Medig bi na obrijanoj kosi glave bolesnog pravio kosi rez u obliku krsta, potom bi kukama odignuo kožu i razgolitio kost. Kost se mazala melemom koji se sastojao od belanceta pomešanog sa lanenim uljem i solju. Onda bi se pristupalo struganju kosti, koje je trajalo između jednog i dva sata. Prestrugana kost se podizala kukama i specijalnom iglom, spljoštenom na vrhu, koja se nazivala «milj». Ova igla, namotana sa dosta vate, služila je i za skupljanje krvi. Rana se mazala melemom koji se zvao «boletin», a koji je pravljen od smole smreke, voska u ulja. Koža se šivala koncem, a rana je previjana čistim krpama i zavojem. Do zaceljenja prolazilo je i do 6 nedelja.

Nezavisno od prakse primitivne medicine, niz pisanih dokumenata svedoči o interesovanju starih naroda za prirodu duševnih poremećaja. Ilustracije radi, treba pomenuti zapis o senilnosti, koji datira iz 1500. godine pre naše ere, u kome se kaže: «Srce postaje teško i ne seća se onoga što je bilo juče.» Osim toga, neki istoričari tvrde da se u knjigama Starog i Novog Zaveta, kao i Talmuda mogu naći autentični opisi psihički nenormalnih stanja (Stanojević V., 1962; Henderson D., Gillespie R.D., 1951).

U antičkoj Grčkoj izvanredna zapažanja srećemo kod niza mislilaca. Hipokrat, koga smatramo ocem medicine, genijalnom pronicljivošću za ono vreme primećuje da «sveta bolest» (epilepsija) nije božanstvenija, niti svetija od ma koje druge bolesti, zato što ona ima svoje prirodno poreklo. Po njemu, ljudi se iz neznanja čude njenoj prirodi, ne uviđajući da njen uzrok nije božanski, već je poput uzroka svih drugih telesnih bolesti (op. cit). Pored toga, u Zakletvi koja se zove po njemu, Hipokrat je postulirao principe lekarske etike koji u punoj meri važe i dan-danas. Milosav S. Ristić (1990) ova opšta načela sumira na sledeći način:

- Prenošenje znanja i iskustva od starijih na mlađe kolege;
- Pružanje nesebične i stručne pomoći bolesniku u svako doba, bez obzira na radno vreme;
- Nenanošenje štete bolesniku u toku ispitivanja i lečenja;
- Obavezno upućivanje bolesnika na dalje preglede i lečenje drugom lekaru, kada terapeut, koji je do tada lečio pacijenta, nije u mogućnosti da to i dalje uspešno nastavi;

Čuvanje svega što lekar sazna od bolesnika (lekarska tajna);
Poštovanje starijih lekara koji svoje znanje i iskustvo prenose na
mlađe;
Poštovanje mišljenja i stava drugog lekara – kolege.

Platon u svom delu *Republika* razmišlja na sledeći način (Stanojević V., 1962; Henderson D., Gillespie R.D., 1951): «Ako je neko duševno bolestan, ne dopustite da se javno pokazuje u varoši, nego prepustite da ga njegova rodbina nadzire kod kuće kako najbolje zna, a ako su u tome nemarni, neka plate globu.» Osim rečenog, Platon je razvio idealističko učenje o «duši koja poznaje i sebe i telo, nasuprot telu, koje ne poseduje nikakvo znanje.» Međutim, ovaj filozof je uviđao i dijalektički razrađivao značajne veze između duše i tela u svojoj teoriji emocija i u opisima različitih psihičkih poremećaja (Kaličanin P., 1997).

Aristotel u svom delu *O duši* eksplicitno postavlja problem vezivanja osećanja za aktuelni opažajni akt, što, gotovo potpuno, odgovara Dekartovom učenju o asocijaciji ideja, kao i savremenim psihoanalitičkim postavkama. Ovaj velikan antičke misli je obrazložio suštinu kompleksa i razvio koncepciju «osećanja krivice», kao mogućih uzroka psihičkih poremećaja i ukazao na terapijsku vrednost katarze, odnosno – intenzivnog emocionalnog proživljavanja i pražnjenja (Kaličanin P., op. cit.).

Demokrit u prepisci sa Hipokratom formuliše interesantnu tvrdnju da ako se kukurek da duševno zdravoj osobi, onda on navlači tamu na dušu, ali ako se on da duševno poremećenoj osobi, onda je vrlo koristan (Stanojević V., 1962; Henderson D., Gillespie R.D., 1951). Ne nalazimo li, zapravo, u ovakvim razmišljanjima anticipaciju jedne buduće naučne discipline – psihofarmakologije?

U starom Rimu (op. cit.) je postojalo značajno interesovanje za duševne bolesti i njihovo lečenje. Tako, na primer, Celzus zastupa dve oprečne metode lečenja: jednu koja se zasniva na gladovanju, vezivanju u lance i batinanju, i drugu koja protežira bavljenje sportom, slušanje muzike, glasno čitanje, ljuljanje na ljuljašci i uživanje u šumovima vodopada. Temison preporučuje obilnu hranu, kupke i obloge. Celijus Aurelijanus smatra da duševnog bolesnika valja smestiti u najbolje uslove mira, svetlosti i temperature, preporučujući da treba sve ukloniti što bi moglo da ga uznemiri; osoblje koje neguje duševno poremećenog mora sa njim da

postupa taktično i bez suvišnih mera prinude, a pozorišne predstave, zabave, jahanje, šetnja i rad, u vreme rekonvalescencije, mogu da budu od velike koristi. Ovaj antički filantrop je odbacivao postupke kao što su: polugladovanje, puštanje krvi, vezivanje u lance, kao i preteranu upotrebu droga. Od čuvenog lekara Galena potiče shvatanje po kome su bolesti posledica poremećaja u raspodeli (odnosu) četiri tečnosti: crne žuči, žute žuči, krvi i flegme. Mada ova predstava ne odgovara stvarnosti, ona je u vreme svoga nastanka bila vrlo napredna, s obzirom da je uzroke bolesti tražila u organskim promenama. Galenov savremenik Areteus preporučuje puštanje krvi kod melanholije u svrhu rasterećenja jetre, potom – čišćenje sa alojom i kupanje, a u rekonvalescenciji – prirodne tople kupke sa mineralnom vodom.

Srednji vek je, na žalost, u znaku demonološkog tumačenja duševnih bolesti i poremećaja, i u odnosu na antički period, istorijski gledano, čini korak unazad po ovom pitanju. Psihički bolesnog čoveka, u to vreme, najčešće posmatraju kao opsednutog demonima, zbog čega ga i podvrgavaju svirepim postupcima, tj. najbrutalnijoj torturi sa ciljem isterivanja đavola (egzorcizam). Ne retko, nesrećni ljudi su živi spaljivani na lomači, na osnovu presuda crkvenih sudova (inkvizicije), pri čemu se, da apsurd bude veći, duboko verovalo da će jedino na taj način biti spašena njihova duša od pakla i vlasti Sotone (Stanojević V., 1962). Pa ipak, i tada su postojala mesta gde se čovečno postupalo sa psihički poremećenim osobama; pre svega to je u VI veku bila bolnica u Monte Kasinu, vek kasnije – bolnice u Lionu i Parizu (Radojičić B.M., 1987), ali i mnogi manastiri na pravoslavnom istoku. Ovome treba, svakako, pridodati i iskustvo u Gilu. Naime, po navodima Vladimira Hudolina (op. cit.), belgijska legenda o Sv. Dajmfne bitno je uticala na stav tamošnjeg stanovništva o duševno obolelima. Prema legendi, krajem VI veka, irska princeza Dajmfne ostala je bez majke, postavši žrtvom incestuoznih nasrtaja vlastitog oca. Zbog toga je pobjegla i sakrila se u malom belgijskom gradu Gilu. Međutim, ni tamo nije mogla umaći svome ocu, od čije je ruke, na kraju, i postradala. Posle njene smrti počela su se događati čudesna ozdravljenja duševnih bolesnika, koji su joj se molitveno obraćali za pomoć. Gil je, stoga, ubrzo postao mesto hodočašća za duševno bolesne iz čitave Evrope. Građani ovoga gradića su podigli crkvu u čast Sv. Dajmfne sa dodatnim prostorijama, u kojima su boravili hodočasnici. Kako su prostorije uz crkvu postale pretesne, žitelji Gila počeli su da duševne bolesnike primaju u svoje kuće, postupajući sa njima kao sa članovima

svojih porodica. Ovim postupkom udaren je temelj modernoj socioterapiji, koja će svoj puni razvoj doživeti tek u XX veku, i pokazane su sve blagodati resocijalizacije po sudbinu duševno obolelih lica.

Doba renesanse obeležavaju, iako opterećene misticizmom, u osnovi progresivne ideje Paracelzusa, velikog alhemičara i lekara. U svom delu, iz prve polovine XVI veka, naslovljenog kao: *Rasprava o bolestima koje oduzimaju pamet*, Paracelzus piše: «Duševno bolestan je onaj čovek koji ne pokazuje u odgovarajućoj srazmeri i jačini smrtan i besmrtan, nerazuman i razuman duh...». Uzroke duševnih bolesti nalazi u «prenaprežanju uma, elementima, influenci, konstelaciji i konjunkciji.» Po njemu, ludilo se pojačava pri punom i mladom mesecu, zato što je mozak «mikrokozmički mesec». Pored ovog, iznosi da su sumpor i živa prouzroci svih bolesti i da živa na vrućini prelazi u stanje sublimacije, destilacije i precipitacije, pri čemu sublimacija prouzrokuje ludilo, precipitacija giht, a destilacija paralizu i melanholiju. Za lečenje duševnih bolesnika Paracelzus preporučuje kauterijum, flebotomiju (otvaranje vena) i primenu plave i crvene boje koje utiču na raspoloženje (Stanojević V., 1962).

Štal, u XVIII veku, dovodi u vezu medicinu sa psihologijom, ističući da je psihički momenat iznad telesnog. Savremenost jednog dela njegovog razmišljanja uočava se i u stavu da duševne bolesti postaju zbog «ukočenosti» duše koja je posledica «ideje» što dolazi od čula, drugih telesnih funkcija, ili, pak – raspoloženja (op. cit.).

Moderna psihijatrija rođena je 1792. godine, u Francuskoj, kada je Filip Pinel, po ovlašćenju Revolucionarne komune, u bolnici *Bisetr* oslobodio, za manje od nedelju dana, preko 50 bolesnika, od kojih su neki i po tri decenije bili u okovima. Zamenjujući represiju radnom terapijom i humanim odnosom u uslovima azilskog smeštaja Pinel započinje eru reforme u psihijatriji, i ubrzo nalazi niz sledbenika. U bolnici *Salpetrijer* Pinelovo delo nastavlja Eskirolo, poznat kao prvi predavač psihijatrije i osnivač najmanje 10 novih azila. Ne treba zaboraviti ni Ferisa, koji je osnovao farmu pri *Bisetr* bolnici i pridoneo zakonu o osnivanju novih duševnih bolnica i o poboljšanju već postojećih (Stanojević V., 1962; Henderson D., Gillespie R.D., 1951).

Veliki doprinos reformi psihijatrijske prakse u Engleskoj dali su Vilijam Tjuk i Lindlej Marej. Njihova nastojanja rezultovala su otvaranjem

skloništa u Jorku 1796. godine (op. cit.). Prvim nastavnikom sistematske psihijatrije u Velikoj Britaniji smatra se Ser Aleksandar Morison (Henderson D., Gillespie R.D., 1951), koji je otpočeo sa svojim predavanjima u Edinburgu – 1823. godine, a u Londonu 1826.

U Nemačkoj, za humani postupak prema bolesnicima osobito se zalaže Frike. Rajl objavljuje 1803. godine knjigu: *Rapsodije o primeni psihičkog lečenja kod duševnih poremećaja*, a par godina kasnije sa Kajslerom pokreće izdavanje prvog psihijatrijskog časopisa – *Magazin für Nervenheilkunde* (Stanojević V., 1962).

U Americi, veliki obnovitelji duševnih bolnica, čija se imena vezuju za period humane reforme, bili su Bond, Kirkbrajd i Raš. Poslednji od navedenih, iako, bez sumnje, progresivan za ono vreme, ipak je preporučivao obilno puštanje krvi, slabu hranu, sredstva za čišćenje, kalomel i opijum (Stanojević V., 1962; Henderson D., Gillespie R.D., 1951).

Period potpunog ukidanja sputavanja u ustnovama za mentalno obolele u Engleskoj nastavlja Hil, Čarlsvort, Konoli i naročito – Doroteja Lajnd Dajks. Svi oni insistiraju na zahtevu za ukidanjem svih mera mehaničkog sputavanja duševnih bolesnika, kao što su vezivanje, zatvaranje i navlačenje ludačke košulje. Predvodnik ovoga pokreta bio je Konoli, koji je objavio knjigu pod naslovom: *Lečenje duševno bolesnih bez mehaničkog sputavanja* (op. cit.).

Period hospitalizacije nastoji da razvije kurativni aspekt tretmana duševnih bolesnika, ali i da savlada predrasude javnog mnjenja po ovom pitanju. Svojim angažovanjem, u ovoj etapi, naročito se izdvajaju dr Semjuel Hič, dr Braun, dr Kempbel Klark, kao i mnogi drugi. Pomenimo samo neke od doprinosa ovih velikih humanista (Henderson D., Gillespie R.D., 1951): Hič osniva mediko-psihološko udruženje i uvodi običaj (1841) u Opštem azilu u Gločesteru da žensko osoblje neguje muške duševne bolesnike; Braun (1854) otvara školu za sestre, a Klark (1881) započinje sistematsku obuku azilskih sestara i bolničara i piše *Priručnik za bolničko osoblje u duševnim bolnicama*. Važnost osnivanja psihijatrijskih odeljenja u sastavu pedijatrijskih bolnica, koja bi tretirala mentalne poremećaje u razvojnom periodu, naglašavao je britanski dečji psihijatar Leo Kaner

Deskriptivna psihijatrija je odlikovala kraj XIX i početak XX veka. Njen se osnovni zadatak sastojao u statičkom posmatranju i opisivanju simptoma, kao i u pokušaju klasifikovanja duševnih poremećaja. Najznačajniji predstavnik ovoga pravca psihijatrijske misli je svakako Emil Krepelin. Ovaj istraživač je prvi izdvojio bolest koju danas zovemo shizofrenijom u poseban entitet. Utvrdio je da ovaj duševni poremećaj počinje rano u životu, da dovodi vremenom do pogoršanja psihičkog stanja i da neminovno završava raspadom ličnosti, zbog čega je i nazvan – *dementia praecox*. S druge strane, Krepelin je uočio da psihoza sa periodičnim tokom, koja primarno pogađa sferu raspoloženja, po pravilu, ne dovodi ličnost do demencije, pa je ovu bolest nazvao – *psychosis maniaco-depressiva*. U svom udžbeniku psihijatrije (1899) opisao je tri oblika demencije prekoks: hebefreniju, katatoniju i paranoidni oblik, a tri godine kasnije dodao je i četvrti oblik – *dementia simplex* (Radojičić B.M., 1987). Ova klinička podela, u nešto izmenjenom obliku, ostala je na snazi sve do danas, našavši svoje mesto i u savremenim klasifikacijama (kao što su MKB-X i DSM-IV).

Nezavisno od deskriptivne psihijatrije, početak XX veka označava i rađanje psihoanalize, koja je prevashodno vezana za ime bečkog psihijatra Zigmunda Frojda. Razvoj psihoanalitičke misli uslovio je bolju spoznaju velike grupe tzv. nepsihotičnih poremećaja, koji čine veći deo svakodnevne kliničke prakse savremenog psihijatra, ali i širenje psihopatoloških koncepcija na oblasti kao što su kultura, antropologija, istorija, pravo, kriminologija, pedagogija itd. Bez sumnje se može konstatovati da je psihoanaliza omogućila psihijatriji da postane, u pravom smislu reči, interdisciplinarno polje istraživanja (Golubović G.Z., 2004).

Prvu polovinu XX veka karakterišu dalji razvoj deskriptivno-kliničke psihopatologije, raslojavanje psihoanalitičkog pokreta i stvaranje i uspon biološke psihijatrije.

Veliki doprinos deskriptivno-kliničkom pristupu u psihijatriji dao je Eugen Blojler (1908) uvodeći termin – shizofrenija (Kaličanin P., 1997; Radojičić B.M., 1987). Tri godine kasnije u monografiji *Dementia praecox oder Gruppe der Schizophrenien* naglasio je da ova bolest ne mora uvek biti ranog početka, a da je osnovna odlika simptomatologije «cepanje psihe», zbog čega je i najadekvatniji naziv shizofrenija (grč. *shizein* – cepati, *frene* – duša).

Iako je dinamska psihijatrija od samog svog početka nosila pečat svog osnivača – Zigmunda Frojda, od ovog se ubrzo odvajaju dva njegova učenika: Alfred Adler koji osniva individualnu psihologiju (ovaj pravac će docnije uticati na formiranje bihejviorizma) i Karl Gustav Jung – utemeljitelj škole za kompleksnu (analitičku) psihologiju (Hudolin B., 1984). Kasnije će se još više nastaviti raslojavanje psiho-analitičkog pokreta, što će dovesti i do pojave sasvim novih psihoterapijskih škola (geštalt-psihoterapija, transakciona analiza, telesna psihoterapija i mnoge druge).

Paralelno sa raslojavanjem, ali i daljim razvojem dinamske, u XX veku nastaje prava eksplozija biološke psihijatrije. Evo samo nekoliko imena i datuma koji u ovoj psihijatrijskoj orijentaciji predstavljaju istorijske prekretnice (Golubović G.Z., 2004; Radojičić B.M., 1987; Bukelić J., 2000):

Vagner-Jaureg 1917. godine otkriva lečenje progresivne paralize malarijom

Manfred Zakl u periodu od 1933. do 1936. godine uvodi lečenje insulinskim komama

Meduna 1934. godine otpočinje sa primenom kardijazolskih šokova

Čerleti i Bini počinju 1937. godine rad na uvođenju elektro-šok terapije

Egaz Monic, portugalski neurohirurg, 1935. godine uvodi hirurško lečenje duševnih bolesnika putem prefrontalne leukotomije

Šarpantje 1950. godine pronalazi hlorpromazin, a Labori 1952. godine otkriva njegovo umirujuće delovanje; 1953. godine počinje primena alkaloida rezerpina u lečenju psihičkih poremećaja (Natan); Dele i Deniker predlažu naziv neuroleptik, koji je ubrzo usvojen u međunarodnoj literaturi; zahvaljujući svemu navedenom rađa se nova oblast – psihofarmakologija, koja u osnovi menja izgled duševnih bolnica i dotadašnju kliničku praksu u njima.

Svakako će biti interesantno preneti opis prvog elektrošoka izvedenog na čoveku, aprila 1938. godine na Neuropsihijatrijskoj klinici u Rimu (pre toga metoda je bila u eksperimentalnoj fazi i postojala su samo iskustva stečena na svinjama u rimskoj klinici). Radilo se, naime, o 40-godišnjem bolesniku koga je policija uhapsila na stanici, jer je putovao bez

vozne karte, pa je zbog čudnog ponašanja bio priveden na Kliniku. Pošto je utvrđena dijagnoza shizofrenije, odlučeno je da se pacijentu aplikuje elektro-šok. Sam Ugo Čerleti piše (prema Stojiljković S., 1984):

Pomoću jedne gumene trake, koja je išla preko čela, bolesniku su pričvršćene na frontoparijetalne predele dve široke elektrode, dobro natopljene u slani fiziološki rastvor. Prvo smo oprezno izabrali struju niskog napona: 80 volti, u trajanju od 1/5 sekunde. Na šok se trenutno nadovezala konvulzija; celokupna muskulatura se ukrutila u polusavijenom položaju, zatim je bolesnik pao na krevet, ne gubeći svest. Iznenada je počeo da veoma glasno peva, najzad je začutao. Bili smo prilično uzbuđeni mišlju da smo preuzeli smeo poduhvat. Međutim, na osnovu naših eksperimenata na životinjama znali smo da je napon bio suviše nizak i razgovarali smo da bi trebalo poduhvat ponoviti sa jačom strujom. Pri tome je učinjen predlog da se bolesnik ostavi da se odmara i da se ovaj poduhvat ponovi tek idućeg dana. Bolesnik, koji je očigledno slušao diskusiju, umešao se, jasnim i ozbiljnim glasom: «Nemojte ponavljati! To je ubistveno!» Moram priznati da me je ovaj odlučan uzvik čoveka, koji još nekoliko trenutaka ranije nije bio u stanju da razumljivo govori, pokolebao u mojoj nameri da u ovoj veoma odgovornoj situaciji ponovim poduhvat... Najzad je ipak odlučila moja upornost da ne popuštam pred sujevernim strahovanjima. Traka je opet stavljena na čelo i izveden je šok sa 110 volti u trajanju od 1/5 sekundi. Odmah je nastupio generalizovani spazam, kome je jedan trenutak docnije usledio klasičan epileptički napad. Mi smo svi veoma napeto posmatrali toničku fazu i za vreme celog perioda apnoje formalno nam je zastao dah. Najzad je sa prvim krkljajućim udisanjem i prvim kloničkim trzajima bolesnika proradila i naša cirkulacija i sa velikim interesovanjem posmatrali smo njegovo karakteristično postepeno vraćanje svesti. Bolesnik je seo mirno i, smešeći se, kao da je želeo da se raspita o našim željama. Pitali smo ga šta se sa njim dogodilo i odgovor je glasio: «Ne znam, možda sam spavao.»

Radna terapija u psihijatriji zauzima sve više prostora, naročito u XX veku. Ona se u velikoj meri vezuje za delovanje i rad Hermana Simona. Zahvaljujući ovome pristupu bar je donekle ublažena zastrašujuća atmosfera tadašnjih (pre drugog svetskog rata) azila u koje su smeštani duševni bolesnici (Hudolin B., 1984).

Za uvođenje koncepta terapijske zajednice zaslužan je Maksvel Džons. On je u vreme rata radio sa vojnicima koji su bolovali od psihosomatskih poremećaja primenjujući grupni metod rada. I po okončanju rata nastavio je da primenjuje sličan pristup radeći sa psihopatama u bolnici *Belmont* kraj Londona (op. cit.). Suština terapijske zajednice se sastojala u formiranju specifične samoupravne atmosfere između bolesnika i osoblja, tako da se čitav život i rad u bolnici pretvarao u svojevrsni terapijski proces.

Grupnu psihoterapiju u XX veku afirmišu Prat (1905. u SAD-u primenjuje grupnu edukaciju tuberkuloznih bolesnika sa naznačenim mentalno-higijenskim pristupom), Moreno (osnivač psihodrame), Slavson (počinje da radi sa grupom još 1930. godine) i mnogi drugi istraživači i praktičari (op. cit.).

Era socijalno-orijentisane psihijatrije nastupa 50-ih i 60-ih godina XX veka, uz snažan prodor tzv. *sektorske psihijatrijske zaštite* u sve pore društvene zajednice. Unapređenju mentalnog zdravlja, preventivi, ranom otkrivanju poremećaja i multidisciplinarnom (timskom) pristupu u dijagnostici i tretmanu poklanja se sve veća pažnja, što dovodi do postepenog odumiranja «klasičnog modela» i sledstveno tome – gašenja velikih psihijatrijskih ustanova azilskog tipa. Nasuprot ovom, sve više i više mobilnih timova za zaštitu mentalnog zdravlja, sastavljenih od psihijatar, psihologa, socijalnih radnika, defektologa, pedagoga, nastavnika i vaspitača, ali i laika-volontera obučenih za rešavanje određene psihijatrijske problematike, zalaze u domove, preduzeća, škole, obdaništa, penitencijarne institucije, formiraju različita savetovališta i klinike otvorenog tipa i pružaju pomoć multimodalnog karaktera oslanjajući se na uži i širi socijalni milje. Moderan psihijatar se davno već odrekao belog mantila i drugih spoljašnjih atributa lekarske profesije. Iz tog je razloga izgubio strahopoštovanje koje pacijenti često i sad osećaju prema njegovim kolegama iz drugih grana medicine, ali je zato dobio priliku da više od svih lekara nasluti suptilne nijanse čovekove duše i veliku tajnu nad tajnama koja se zove – smisao života, patnje i smrti (Golubović G.Z., 2004). No, da li većina psihijatar tu jedinstvenu priliku ikad iskoristi?

XX vek obeležio je i antipsihijatrijski pokret predvođen Ronaldom Lengom, Tomasom Sasom, Dejvidom Kuperom, Frankom Bazaljom i drugima. Evo kako Tomas Sas (1978) objašnjava potrebu društva za stvaranjem fikcije oličene u kategoriji mentalne bolesti:

Kad kažem da je duševna bolest mit ili da ne postoji, ja ne želim da poričem stvarnost pojave koja se naziva tim imenom. Ljudska beda i patnja postoje, postoji sukob i nasilje, postoji inhibirano seksualno i društveno ponašanje. Sva ta iskustva i postupci su zaista stvarni. Kad kažem da je duševna bolest mit, ja samo tvrdim da ti problemi nisu ni duševni ni medicinski.

... Međutim, ne zavaravajmo se. Psihijatrija je uvek služila interesima porodica, grupa i zajednica. Kada su duševni bolesnici bili proterani u udaljene državne bolnice i smeštani tamo do smrti, to je bilo delo zajednice; to je bilo ono što je želela zajednica, a ne pacijent. Ako danas zajednica oseća izvesnu mučninu u pogledu tih stvari i želi da se o njima «pobrine» na elegantniji način, ipak ostaje činjenica da u takvim psihijatrijskim poduhvatima preovlađuje volja zajednice, a ne pojedinog pacijenta. Iza otvorenih, ali ipak dobro čuvanih vrata «otvorenih bolnica» još uvek ima nedobrovoljnih pacijenata, lišenih zakonske zaštite i lekovima nateranih na potčinjavanje.

Mada je antipsihijatrijski pokret skrenuo pažnju javnosti na štetne efekte stigmatizacije psihijatrijskih pacijenata, isti zbog svog antinozološkog stava nije našao dublju teorijsku utemeljenost, niti je ponudio odgovarajući, praktično primenljiv, terapijski model.

Korifeji moderne srpske psihijatrije, koji su udarili temelj beogradskoj psihijatrijskoj školi jesu prof. dr Laza Stanojević, akademik prof. dr Vladimir Vujić, prof. dr Uroš Jekić, akademik prof. dr Jovan Ristić, prof. dr Srboljub Stojiljković, prof. dr Maksim Šternić, doc. dr Igor Milosavljević, dr Veselin Savić, akademik prof. dr Vladeta Jerotić, prof. dr Milan Ignjatović, prof. dr Dimitrije P. Milovanović, prof. dr Mirko Pejović, prof. dr Jovan Marić, prof. dr Miroslava Jašović-Gašić, prof. dr Slavka Morić-Petrović, prof. dr Predrag Kaličanin, prof. dr Miroslav Antonijević, prof. dr Ljubomir Erić, prim. dr Branko Gačić i drugi (Milovanović D. i sar., 2006).

Zanimljivo je pomenuti da je još davne 1757. godine u Haleu Jovan Apostolović (1730-1770), Srbin iz Novoga Sada odbranio doktorsku disertaciju na latinskom jeziku, pod naslovom *O načinu kako duševno uzbuđenje deluje na ljudsko telo*, koja se i danas čuva u Kraljevskoj

biblioteci u Oksfordu. Ova teza se, u istoriji srpske psihopatologije, može smatrati prvim radom iz psihosomatike, kada u svetskim okvirima jedva da je i bilo pomena o ovoj oblasti. Pored toga, njen autor postaje prvi lekar sa odbranjenom disertacijom u istoriji srpske medicine uopšte. U predgovoru dvoje teze dr Apostolović piše: «Moj narod je poznat kao hrabar sa mečem u ruci. Ja sam umesto mača uzeo pero, da pokažem da smo hrabri i sa perom u ruci. Možda sam ja prvi (...) od slavnog srpskog roda, koji sam svoj duh posvetio medicinskoj nauci» (Pavlović B., 2002).

Drugi naš zemljak, takođe iz Novoga Sada, dr Đorđe Natošević, ostao je u domaćoj medicinskoj historiografiji zabeležen kao pionir borbe protiv alkoholizma i pušenja. Svoje učenike je, još u ono vreme, upozoravao da: «...duvan sadrži nikotin – otrov, i da osoba koja puši direktno unosi ovaj otrov u svoje telo.» Osim ovoga, govorio je i da: «...Zloupotreba alkohola prvo pokvari krv, a njome se potom kvare i hranjenje i snaženje tela (...) Po pravilu, deca alkoholičara nasleđuju tu naviku.» Zbog svoje predanosti borbi protiv navedenih pojava, dr Natoševića sa pravom možemo smatrati važnom pretečom savremenog socijalno-psihijatrijskog pristupa alkoholizmu i drugim bolestima zavisnosti u našoj sredini (Pavlović B., op. cit.).

Inače (Milovanović D. i sar., op. cit.), u Srbiji je prva duševna bolnica otvorena još davne 1861. godine u Beogradu; pre toga su duševni bolesnici zbrinjavani po manastirima. 1923. godine osnovana je Klinika za živčane i duševne bolesti kao nastavna baza Medicinskog fakulteta u Beogradu. Nastava iz neuropsihijatrije za studente na ovome fakultetu počela je 12. oktobra iste godine (osnivački akt Klinike donesen je samo dva dana ranije), a prvi predavač imenovan u zvanje vanrednog profesora (koji je istovremeno bio i šef Katedre za neuropsihijatriju i direktor Klinike) bio je dr Laza Stanojević, po rođenju Somborac. On je prethodno radio kao neuropsihijatar u Stenjevcu kod Zagreba, odakle je pozvan u Beograd da osnuje i vodi neuropsihijatrijsku službu i nastavu iz ove oblasti na Medicinskom fakultetu (op. cit.). U Kovinu se, u bivšim kasarnama, otvara duševna bolnica 1925., a par godina kasnije (1927) i duševna bolnica u Toponici kod Niša. Po okončanju drugog svetskog rata niče niz drugih psihijatrijskih ustanova: savetovališta, odeljenja pri opštim bolnicama, specijalne bolnice (Vršac – 1952), klinike, instituti i dr. Psihopatologija i psihijatrija postaju obavezno štivo ne samo za buduće lekare i medicinare svih profila, već i za psihologe, socijalne radnike, defektologe, pravnike,

bogoslove... Nekada neomiljena specijalizacija, koja se uzimala ili «po kazni», ili zato što «ništa drugo nije preostalo», izbija na sam vrh popularnosti među mladim lekarima, zado-bijajući, na neki način, čak i attribute prestiža. Naravno, kao i svuda u svetu, ni našu sredinu nisu zaobišla razna zastranjenja. S jedne strane, zapaža se talas laicizacije psihijatrije, koji se očituje u uverenju (pogrešnom, naravno) da svako, bez ili sa minimalnom obukom, može drugog da dijagnostički etiketira, ili još gore – da savetuje i leči. S druge strane, došlo je i do nepotrebne psihijatrizacije svakodnevnog života, pa su neki psihijatri postali svojevrstne medijske zvezde koje se, van svih granica svoje kompetencije, izjašnjavaju o svemu i svačemu: ljudskim pravima, muško-ženskim odnosima, politici, nacionalnoj i svetskoj istoriji, «karakteru» ovih ili onih naroda, i to tako unedogled. Uprkos svemu – trend razvoja psihopatologije, kao nauke, i psihijatrije, kao struke, više je nego pozitivan. Stoga je opravdano sa optimizmom anticipirati budućnost ove oblasti i ulagati dalji entuzijizam u cilju rešavanja onih problema za koje danas, na žalost, ne posedujemo adekvatne odgovore.

Literatura

- Bukelić, J. (2000). *Socijalna psihijatrija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Campbell, R. J. (1996). *Psychiatric dictionary*. New York: Oxford university press.
- English, H. B., English, A. C. (1972). *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihanalitičkih pojmova*. Beograd: Savremena administracija.
- Golubović, G. Z. (2004). *Psihopatologija – opšti deo*. Bor: Zdravstveni centar,
- Henderson, D., Gillespie, R. D. (1951). *Udžbenik psihijatrije*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Hudolin, B. (1984). *Psihijatrija*. Zagreb: Stvarnost.
- Kaličanin, P. (1997). Psihijatrija, Glava 1. *Istorijat psihijatrije*. Beograd: Velarta, str. 3-21.
- Lazarus, A. A., Colman, A. M. (1995). *Abnormal psychology*. London, New York: Longman.
- Milčinski, L. (1986). *Psihiatrija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- Milovanović, D. (Ed) (2006). *Nastava neuropsihijatrije na Medicinskom fakultetu u Beogradu: katedre, klinike i instituti 1923-2003*. Beograd: Medicinski fakultet.
- Pavlović, B. (2002). *Istorija srpske medicine*, Službeni list SRJ. Beograd: Sventovid.
- Protić, M. F. (bez godine izdanja). Narodni vidari kao hirurzi; u Jova Mijatović: *Travar, trave i melemi*. Beograd: ECCOM.
- Radojičić, B. M. (1987). *Psihopatologija*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga,
- Ristić, M. S. (1990). *Klinička propedeutika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sas, T. (1978). *Etika psihoanalize: teorija i metod autonomne psihoterapije*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Stanojević, V. (1962). *Istorija medicine*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Stojiljković, S. (1984). *Psihijatrija sa medicinskom psihologijom*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.

Goran Golubović

HISTORICAL DEVELOPMENT OF PSYCHOPATHOLOGY AND PSYCHIATRY

Abstract

At the beginning of this paper psychopathology, as an area of science, and psychiatry, as an applied clinical discipline within the medical science are terminologically defined. Afterwards, a concise review of the historical development of these areas is given, through various periods of the development of human culture. In the end, in spite of certain diversions, connected even to our environment and our time, it is concluded that new future challenges await both psychopathology and psychiatry. This conclusion is based on the ground of contemporary, more then positive, general development trend.

Keywords: *psychopathology, psychiatry, development*

UDK: 159.923.2	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 81-94	ISSN 1451-5407
----------------	--	----------------

Ljubiša Zlatanović,
Filozofski fakultet,
Niš

POSTMODERNIZAM I "SMRT SUBJEKTA" – KA DEKONSTRUKCIJI SAMSTVA

Apstrakt

Autor razmatra jednu od središnjih tema postmoderne psihologije – prirodu samstva. Glavni fokus je na ključnoj ideji, koja je postala slogan postmoderne misli o ljudskoj subjektivnosti – ideji o "smrti subjekta". Naglašava se da ova ideja, koja podrazumeva relacione koncepcije samstva kao "mreže odnosa" sa drugima i subjekta konstituisanog kao "tekst", isključuje neke osnovne pretpostavke moderne psihologije – kao što su ideja o autonomnom i intencionalnom delatniku i ideja o esencijalizovanom i objedinjenom samstvu. Zatim se razmatraju implikacije postmoderne dekonstrukcije samstva. Konačno, izlaže se postmoderna analiza Nila Janga poznate Ibzenove drame "Per Gint", u kojoj se subjektova objedinjena predstava o samstvu gubi u lavirintu samousredsređenosti bez ikakvog "stvarnog samstva" ili "stvarnog središta" ličnosti.

Ključne reči: *postmodernizam, dekonstrukcija, samstvo, "smrt subjekta", subjektivnost*

U svom razmatranju psiholoških implikacija socijalne i kulturalne situacije u savremenom zapadnom svetu, stanja označenog kao "postmodernizam" ("postmodernost"), socijalni psiholozi i psiholozi ličnosti (kao i psiholozi iz drugih disciplina) koji zastupaju postmoderno stanovište teže jednom više *istorijskom, relacionom i kulturalnom* objašnjenju čovekovog samoiskustva kao osobe u svetu.

Nudeći alternativne teorijske orijentacije i reformulacije u razumevanju samstva i subjektivnosti, čiji je zajednički imenitelj

"dekonstrukcija" samstva, oni posebno ističu da su tokom dvadesetog veka ljudi modernog sveta postepeno izgubili svoju individualnost – svoja autonomna i skladna samstva, svoja stvarna samstva ili pojmove o sebi, kao i postojeane identitete (Denzin, 1993; Dowd, 1991; Gergen, 1991). Ova postmoderna ideja je od središnje važnosti za novije tendencije u socijalno – psihološkom razumevanju samstva.

Gledišta o "postmodernom samstvu" sugerišu da su naši uobičajeni naponi da ispunimo *uloge* koje nam je pripisalo društvo imali za posledicu da smo vremenom *zamenili* našu trajniju individualnost i subjektivni osećaj objedinjenosti i jedinstvenosti *skupom* samopredstava (predstava o sebi), koje nemaju kvalitet trajnosti. Umesto toga, te predstave i pojmove o sebi mi imamo trenutno, a onda ih zanemarujemo ili odbacujemo zarad nekih drugih, novokonstruisanih samopoimanja. U nastalim postmodernim, multikulturalnim uslovima, primećuje Gergen (Gergen, 1991), osobe postoje u stanju *stalne* konstrukcije i rekonstrukcije; one žive u svetu u kojem "sve ide što može biti predmet pregovaranja". Otuda, sa stanovišta socijalnog konstrukcionizma, nema smisla tragati za nekim večnim i nesumnjivim objašnjenjima ljudi i društva. Jer, *jedina* stalna i nesumnjiva odlika društvenog života (i, štaviše, sveta) jeste činjenica da se on *neprestano menja*. Konsekventno, jedino što psihologija (prvenstveno, socijalna psihologija), kao i bliske socijalne nauke, mogu da učine jeste pokušaj da se razume i opiše *sadašnji* izgled sveta i pojedinca u tom svetu – "sveta u kojem danas živimo, i koji o nama odlučuje", da upotrebim reči nemačkog filozofskog antropologa Gintera Andersa (Zlatanović, 2006).

"Novi subjekt" ima *pripisan* identitet i to posredstvom načina na koje se uklapa u *diskurs*, bilo svoj ili drugih osoba. Prema tumačenju Boška Popovića (Popović, 2002), to znači da čovek ne može da se nada *samodoprinosu* svom nastojanju i samoostvarenju kao osobe, ali zato svojom rečju on može značajno da upliviše postojanje tuđeg identiteta. Jednostavno, "kulturalni tekst" pruža pojedincima izvore sa kojih će oni formirati njihova samstva i identitete (Shotter and Gergen, 1989).

Kad je reč o postmodernizmu i subjektivnosti – odnosno o mestu ljudskog subjekta, kao psihološkog središta svesti, u postmodernizmu – treba odmah naglasiti da bitnu odliku postmodernizma predstavlja objava "smrti subjekta". I više od toga: "smrt subjekta" je, moglo bi se reći, postala slogan postmoderne misli. Primenjena na psihološko razmatranje pojedinca, ova kritička filozofska tvrdnja o smrti subjekta odbacuje osnovnu pretpostavku moderne psihologije – ideju o autonomnom i intencionalnom delatniku, kao i o esencijalizovanom samstvu. Ono što ostaje jeste "anonimni pojedinac" koji je podređen, bolje reći prepušten, igri strukture i moći narativnosti" (Løvlie, 1994). U svojim razmatranjima, koja odišu antihumanizmom karakterističnim za postmodernu misao, postmoderni autori se polemički zalažu za kraj govora o subjektu kao mestu racionalnosti i autonomije, kao nesumnjivoj tački reference za mišljenje i delanje, i kao mestu slobode i istine. Oni zanemaruju ideju o *samorefleksiji* kao glavnom interesovanju filozofije od Platona do naših dana; to se *takođe* može reći za psihološko razmatranje subjekta, odnosno njegovog samstva i identiteta.

Tako, Šoter naglašava da je glavna namera nove, postmoderne psihologije da protera "posesivni individualizam i kartezijske tačke oslonca". On je mišljenja da nema takve stvari kao što su Ja i Ti – izuzev ako ih shvatimo samo kao *prolazne* egzistencije koje se menjaju od trenutka do trenutka (Shotter and Gergen, 1989). Prema zapažanju Boška Popovića (Popović, 2002), iz ovoga proističe da je čovekov identitet plod *trenutne okolnosti* u kojoj se nalazi – dakle, da nas u tramvaju konstituiše jedan diskurs a u muzeju drugi, i tako redom. Time se podriva ideja o relativnoj *istovetnosti* i *trajnosti* osećaja sopstvenog *identiteta* – "našeg doživljavanja sebe sama kao istovetne suštine koja je kadra da bude delotvorna i svesna toga da je jedinstven izvor delatnosti bez obzira na okolnosti i protok vremena i ujedno koju kao istovetnu vide i drugi (Popović, 2002, str.36). Tačka oslonca, kao što je unutrašnja subjektivnost pojedinca, biva uklonjena; umesto toga, kao novi temelj se predlaže "praktički društveni proces" koji se ne odvija unutar, nego *između* pojedinaca. Za neke postmoderne psihologe (kao što je Šoter, na primer), takav

proces je *dijalog* koji se odvija između učesnika u njihovoj svakodnevnici.

Za Šotera i njegove postmoderne istomišljenike, ljudska komunikacija (u njihovoj terminologiji "čin opštenja između 1. i 2. lica") nije čin običnog uzajamnog saopštavanja ili razmene informacija. Ona se mora shvatiti kao "ontološki formativni procesi" – odnosno, kao procesi kojima *uobličavamo* naša samstva i naše identitete: nas same kao ljudska bića. Ovako shvaćena "subjektnost" stvorena je u diskursu, pa je i samstvo takođe *podređeno* diskursu. Prema oceni Boška Popovića (Popović, 2002), ovakvo razumevanje vodi isključivanju *monologa* iz "nove psihologije", jer se sugeriše da monolog ne može biti izvor saznanja o doživljaju, koji je u nekim psihološkim gledištima imao uvaženo mesto. To ujedno važi i za oblast *moralnog rasuđivanja*. Tako, naspram "*Kantovog nasleđa*" u psihologiji morala – izraženog monologom pojedinca kad se nađe u moralnoj dilemi, njegovim samoispitivanjem univerzalnosti svojih maksima – stavlja se "*etika diskursa*", koja nudi *uzajamno razumevanje* i uopštivost obostranog interesa u diskursu koji se "javno obavlja". Ali, kao što dobro uočava Boško Popović, ovde nije jasno *kakav* je čovek koji stupa u ovakav etički diskurs, raspravu o moralnom delanju: "Ako mora biti razuman i pristati da sukob s nekim reši diskursom, onda je pred nama već moralno razborita osoba, a procedura jedino uljudnost" (Popović, 2002, str. 15).

Radikalni postmoderni filozofi, a na njihovom tragu i postmoderni psiholozi, poništavaju subjekta moderno shvaćenog kao središte sveta, ističući umesto toga ideju o subjektu kao delu "teksta sveta". Tako, novo razumevanje ljudske subjektivnosti snažno sugeriše udaljavanje od unutrašnjosti individualne psihe *ka* postojanju pojedinaca u socijalnom svetu, od unutrašnjeg esencijalizovanog samstva *ka* spoljašnjem tekstu: "subjekt postaje deo teksta sveta" (Kvale, 1994, str. 15).

Posredi je, bez sumnje, radikalno podrivanje temeljne odlike moderne predstave o ljudskom samstvu i identitetu koja je od

suštinske važnosti za psihološko bavljenje našim samopoimanjem i koja je postala sastavni deo savremene kulture, određujući način na koji definišemo i vrednujemo sebe, i razmišljamo o sebi i svom životu: naše osećanje sebe kao "*unutarnjeg*". S tim u vezi, savremeni filozof Čarls Tejlor (Tejlor, 1986) kaže:

U našem rečniku samorazumevanja suprotnost "unutra / spolja" igra važnu ulogu. Smatramo da se naše misli, ideje i osećanja nalaze "u" nama, dok se predmeti u spoljnjem svetu oko kojih se vrte ovi mentalni procesi nalaze "van" nas. Drugim rečima, mi gledamo na svoje sposobnosti i potencijale kao na nešto "unutarnje" što samo čeka da se pokaže i ostvari u spoljnjem svetu. Nesvesno je po nama unutra, te razmišljamo o dubinama neizrečenog, neizrecivog, o snažnim začetnim osećanjima, afinitetima, strahovima koji se bore za prevlast nad našim životom kao unutaršnjim. (...) Mi smo stvorenja sa unutaršnjim dubinama; sa delimično neistraženim i tamnim unutrašnjim predelima.

(Tejlor, 1986, str. 112)

Ovo osećanje psihološke unutrašnjosti, da smo osobe sa unutrašnjim ličnosnim zbivanjima, nerazlučivo je povezano sa sâmim osećanjem sebe samih, sa našim unutrašnjim samstvom. Nasuprot tome, jednu od ključnih odlika postmodernog preokreta u psihologiji čini upravo udaljavanje od unutrašnjeg *ka* spoljašnjem, od individualnog unutrašnjeg predela *ka* zajedničkom spoljašnjem predelu. Tako, u postmodernom, na dekonstrukciji kao intelektualnoj aktivnosti zasnovanom, razumevanju ljudskih bića postoji premeštanje fokusa pažnje i interesovanja sa unutrašnjosti individualne psihe na biće-u-svetu sa drugim ljudskim bićima; ili, još jednom, sa unutrašnjosti sveta ljudske psihe na spoljašnjost ljudskog sveta. To je, rekao bih, postmoderna eksteriorizacija samstva, *ospoljavanje* samstva izmeštanjem iz unutrašnjosti psihološkog sveta pojedinca u socijalni svet koji pojedinci dele.

Primetimo ovde, ako ne uticaje onda bar odjeke, Sartrove egzistencijalističke misli i Leingove, takođe sartrovski inspirisane, interpersonalne fenomenologije. Jer, za samstvom se ne traga *unutar* osobe, već *među* ljudima; istraživanje se premestilo sa iskustva osobe

na *međuskustvo* osoba u svetu. Tako, za Leinga (Leing, 1989), samstvo se ne može odvojiti od njegovih interpersonalnih veza. Moje doživljavanje samoga sebe ne može biti otrgnuto od mog doživljavanja mene; ono što sam ja za sebe deo je onoga što sam za druge. Sa stanovišta ove *socijalne fenomenologije samstva*, svaki odnos podrazumeva određivanje nečijeg samstva od strane drugog i obratno. Zbog ovakve *komplementarnosti* odnosa, smatra Leing, da bi se razumeo pojedinac mora se uzeti u razmatranje ne sâm pojedinac, nego složene *interakcije* koje se ostvaruju između pojedinaca. U vezi s ovim postmodernim zaokretom, Kvale (Kvale, 1994) iznosi sledeće jezgrovrto zapažanje:

Ostaje otvoreno da li će psihologija napustiti svoju samonametnutu eksperimentalnu getoizaciju, svoje nesvesne lavirinte i svoj *kult samstva*, i početi da razmatra *povezanost* ljudske aktivnosti sa postojećim prirodnim i kulturalnim svetom. Nasuprot individualističkoj i intrapsihičkoj terminologiji moderne psihologije, postoji *deindividualizacija* i *eksternalizacija* osobe u postmodernom diskursu. *Doba samstva dolazi do svog kraja*. Postoji udaljavanje od unutrašnjeg ka spoljašnjem, od saznavaoa ka saznom. Pojmovi svesti, nesvesnog i psihe prelaze u pozadinu; a pojmovi kao što su znanje, jezik, kultura, predeo i mit izlaze u prvi plan. Postoji udaljavanje od arheologije "psihe" ka arhitekturi postojećih kulturalnih predela.

(Kvale, 1994, str.15)

U radovima postmodernih psihologa se naglašava da dekonstrukcija *racionalnog* i *supstancijalnog* samstva ne znači da se dovodi u pitanje gledište da mi shvatamo naše samstvo u neposrednom činu samorefleksije. Ona je *pre* usmerena protiv gledišta da se samstvo zaista opisuje kao središte ili suština ličnosti. Moderno ukorenjeno psihološko shvatanje subjektivnosti kao suštinskog samstva sugerše da naše misli, namere i postupci proističu iz "Ja" koje je u nama, koje je deo naše ličnosti. Kad govorimo o ličnim mislima, iskrenim namerama ili autentičnom izboru, mi takođe pretpostavljamo delovanje *principa jedinstva*, nečega što naš život

drži *u celini* kao *naš* sopstveni život a ne kao život bilo kojih drugih pojedinaca. Prema Lovliju (Løvlie, 1994), to se može nazvati principom "jednog u mnogome". Taj princip predstavlja psihološku verziju klasične ideje jedinstva ili *logosa* – nečega što okuplja pojedinačnosti naše psihe i omogućuje njenu opštu, zajedničku deskripciju.

Postmoderna dekonstrukcija subjekta je, u stvari, kritika ovog principa "jednog u mnogome", podrivanje moderne predstave o skladnom i objedinjenom samstvu. To jest, kako se ističe, to je kritika "logocentrizma" kao ideje o usredištenom razumu koji uređuje naš univerzum; psihološkim jezikom rečeno, posredi je kritika predstave o unutrašnjoj srži ličnosti – odnosno, o suštinskom, supstancijalnom samstvu. Takvo je, na primer, Olportovo personalističko-naturalističko učenje da je ličnost *supstancijalna*, konkretna jedinica mentalnog života, "centralna u shemi stvari", smeštena u organizmu – "pod kožom"; ona je "samosadržan" sistem, ali je za Olporta reč o sistemu koji je takođe otvoren prema svetu i za svet (Olport, 1969).

U pitanju je, dakle, odbacivanje *supstancijalizovane* koncepcije samstva, decentriranje tobožnje samozatvorenog i samodovoljnog samstva *relacionim* konceptom subjektivnosti: samstvo nije objedinjena psihološka celina, nego je složaj neintegrisanih predstava i doživljaja, i ono postoji kroz svoje odnose sa drugim samstvima (osobama) i realnošću koja je i sama fragmentisana (Gergen, 1994). Kao što i Pati Leder (Lather, 1994) primećuje, ono što u ovakvim postmodernim razumevanjima ljudske subjektivnosti nestaje jeste ideja o objedinjenom, postvarenom i esencijalizovanom subjektu kakva se sugeriše u humanističkom i emancipatorskom psihološkom diskursu. Ovako zamišljen subjekt je zamenjen privremenim, neizvesnim i konstruisanim subjektom – subjektom čiji se "samoidentitet konstituiše i rekonstituiše relacio, pri čemu se njegove granice stalno iznova određuju i pregovaraju" (Scot, 1987, str.17).

Decentrirani subjekt je deo "teksta sveta", koji se postmoderno razumeva kao socijalno i lingvistički isprepleten sa prirodnim svetom. Ovaj fokus na fundamentalno relacionoj prirodi samstva i identiteta

ima za rezultat istorijski i kulturalno konstituisano i promenljivo samstvo, nasuprot esencijalizovanom i više statičnom, doslednom "sržnom samstvu" u humanističkim gledištima o slobodnom i samodeterminišućem pojedincu (Zlatanović, 2006). Tako, cilj nekih postmoderno orijentisanih teoretičara u socijalnoj psihologiji je da podstaknu veliki zaokret u razumevanju samstva i da u tom nastojanju istaknu neko *alternativno* samstvo – nasuprot preovlađujućem modernistički shvaćenom samodovoljnom (samozatvorenom) i individualizovanom samstvu, i isto takvom ličnom identitetu (npr., Shotter and Gergen, 1989).

Kontra-individualističko samstvo se može opisati na osnovu analiza nekoliko postmodernističkih teoretičara samstva i identiteta koji, kako je već rečeno, dele alternativno opažanje samstva kao socijalno i kulturalno uslovljene psihološke pojave, čije su prepoznatljive karakteristike decentriranost, rasparčanost i rasutost. Prema Majklu (Michael, 1994), razlike između modernog i postmodernog poimanja samstva moguće je sažeto izložiti sledećom listom dihotomija. S leve strane ove dihotomne liste su individualistički i modernistički izrazi, a s desne strane su antiindividualistički i postmodernistički izrazi: apolonijско/dionizijsko, diskursivno/figuralno, kontemplativno/ekstatičko, molarno/molekularno. To znači da se "*moderni*" pojedinac i njegovo samstvo odlikuju atributima kao što su "samokontrolisanost", jedinstvenost, izdvojenost, uređenost i orijentisanost ka misli, jeziku i reprezentaciji. S druge strane, "*postmodernog*" pojedinca i njegovo samstvo opisuju izrazi kao što su nekontrolisanost, decentriranost, razjedinjenost (umnogostručnost), kao i orijentisanost ka afektu, predstavi (slici) i simulaciji. Ove dihotomije odlikavaju ne samo raspon izraza i metafora, nego sugerišu i narativni okvir kojim se može shvatiti postmoderna konceptualna alternativa. Tako, lista navedenih suprotnosti se može shvatiti i kao *deskriptivna*, po tome da ocrta dihotomiju individualističko – antiindividualističko, i kao *preskriptivna*, jer ona ističe udaljavanje od modernističkog samstva ka samstvu shvaćenom u postmodernističkom ključu (Michael, 1994).

Postmoderno viđenje samstva, "dekonstrukcija samstva", sugerira da u socijalnoj realnosti postmodernog sveta samstvo postaje "empirijska neizvesnost". U "samstvo – drugi" dinamici ljudskih odnosa i identiteta, sa suštinskom raznovrsnošću i neodređenošću, subjekt nije ni objedinjen ni utvrđen kao ličnost. Lišen izvorne suštine i doslednosti u srži samstva, njegov identitet se odlikuje fragmentacijom jedinstva i otvorenosti za stalnu promenu – bolje reći, *zamenu*. Senka sumnje bačena je, tako, na modernu psihološku ideju da se subjektivnost suštinski odlikuje jedinstvom supstancijalnog samstva, čija je struktura relativno postojana. To onda znači da je subjektivnost ostala bez svog središta, da je razusredištena (decentrirana). Time se postmoderna misao udaljava od subjektivnosti u uobičajenom smislu, lišavajući subjekta postojanosti, integrisanosti i postignute individualnosti. Subjekt je, kako kaže Lovli (Løvlie, 1994), bačen u ponor anonimnosti.

Bez sumnje, posredi je krupan izazov predstavi moderne psihologije o skladnom i integrisanom "sržnom" samstvu: tradicionalno shvaćeno *supstancijalno* samstvo je razjedinjeno, raspršeno. I ne jedino samstvo, odnosno subjektivnost, nego je i *sâma stvarnost* u kojoj živimo postala takva – rasparčana (Gergen, 1994). Ona nije jedan "integrisan sistem"; pre, stvarnost je razjedinjena, fragmentisana akumulacija izdvojenih elemenata i događaja, skup raznovrsnih segmenata: "Sve se razliva; središte popušta; Puko bezvlašće preplavljuje svet", davno je zapisao pesnik Vilijam Batler Jejs (Jejs, 1978, str. 105).

Ovim radikalnim postmodernim interpretacijama i karakterizacijama samstva dodajemo da dekonstrukcija supstancijalnog i racionalnog samstva uključuje i nešto *aktivnije* razumevanje samstva kao skupa predstavljanja ili prikazivanja pred drugima na pozornici života, čime se izražava ideja o "relativnom samstvu koje zna da je relativno" (Løvlie, 1994). Drugim rečima, samstvo je skup uloga koje se tokom života pojedinca stalno umnožavaju; ono se iskazuje kroz obogaćivanje uloga i pokazivanja naših (spoljašnjih) lica. Samstvo se, dakle, može razumeti samo kroz

igranje različitih uloga i kroz prikazivanje ili predstavljanje, kako se danas pomodno kaže, "imidža" koji ljudi stvaraju za sebe ili oponašaju. U socijalnoj i kulturalnoj situaciji označenoj kao postmodernost mi živimo u nepreglednim mrežama *višestrukih* reprezentacija klase, pola, rase, jezika i raznovrsnih socijalnih odnosa. Pri tome, *značenja* variraju ne samo između pojedinaca, nego čak i *unutar* sâmh poedinaca.

U vezi sa prethodnim postmodernim poimanjima samstva posredstvom socijalno – psihološkog pojma *uloge*, izložiću jednu zanimljivu analizu klasičnog dela književnosti koju je pružio savremeni američki psiholog Nil Jang. U svom postmodernističkom čitanju poznate Ibzenove drame *Per Gint*, Jang (Young, 1994) nalazi da ovo klasično delo svetske književnosti predočava postmoderni, rastočeni i zbrkani doživljaj samstva. Ovakvo samstvo se, videli smo, opisuje kao skup socijalnih uloga koje se tokom života pojedinca stiču i napuštaju, zbirka različitih identiteta koji se konstruišu i odbacuju ili prevazilaze. Još važnije je, međutim, da ova drama – koja predstavlja veliko, bezvremeno delo svetske književnosti – snažno ukazuje na mogućnost *rekonstrukcije* dekonstruisanog, razdeljenog samstva (subjekta) kroz saosećajne i posvećene odnose sa drugim ljudima; to je, uzgred rečeno, tema razvijena u egzistencijalističkoj analizi *Per Ginta* koju je dao egzistencijalistički psiholog Rolo Mej.

Pozivajući se na misao filozofa Džosaje Rojsa i na njegov opis konstrukcije ljudske svesti u razvoju ličnosti kao nečega što proističe iz interpersonalnih, porodičnih, opštedruštvenih i kulturalnih odanosti, Jang u svojoj interpretaciji glavnog junaka Ibzenove drame primećuje da je njegova jedina odanost ona koja se tiče avantura eksperimentisanja lavirintskim stimulusima i mogućnostima života, a ne odanost i posvećenost ljubavi prema nekoj osobi, pozivu, mestu ili objektu. Kroz likove glavnih junaka – Pera Ginta i Solvejg, njegove prve ljubavi, koja je pedeset godina čekala da joj se vrati – i njihove psihološke sukobe Ibzen sugeriše da se, postmoderno govoreći, *rekonstrukcija* dekonstruisanog samstva, koje je u svojoj srži postalo prazno i bez utemeljenja, može ostvariti samo negovanjem

saosećajnih, toplih i istrajnih odnosa pojedinca sa drugim ljudima. Drugim rečima, suštinska obnova uvažavanja interpersonalnih odnosa, sa svim što to podrazumeva, može da obnovi i rekonstruiše skladni osećaj *samstvo – drugi* realnosti kroz posvećenost i trajnost odnosa sa drugim ljudima.

Tako, ako sledimo Ibzenovu književnu imaginaciju, rastočeno samstvo pojedinca, rekonstruiše izgubljeni osećaj kontinuiteta i celovitosti kroz odanosti u odnosima sa bliskim osobama. Na taj način, ono što je psihološki razbijeno ima mogućnost da opet bude jedno, celovito. U zaključnom delu drame, na Perovo pitanje o tome gde je bilo njegovo "istinito samstvo" svih prethodnih godina, Solvejg odgovara biblijskim rečima: "U mojoj veri, u mojoj nadi i u mojoj ljubavi". Možda su to proročke reči – smatra Jang, čije mišljenje delim – koje sugerišu jedan novi horizont *iza* postmoderne problematizacije subjekta – dekonstrukcije racionalnog, supstancijalnog i integrisanog samstva. Svoje promišljanje inspirisano ovom klasičnom dramom Jang zaključuje sledećim ohrabrujućim rečima:

Naše novo postmoderno viđenje relaciono definisanog samstva može da povrati stabilnost izgubljenu u radikalnom decentriranju samstva u savremenoj psihologiji ako se ne zaboravi na sidrište, utočište i duševno zdravlje koji se nude relacionom samstvu negovanjem klasičnih vrednosti vere, nade i ljubavi. Na taj način, možemo da integrišemo drevno i savremeno kada utemeljujemo postojeće koncepte samstva na drevnim vrednostima; dobro odnegovane, te vrednosti su najsigurniji putevi radikalne otvorenosti za trajne i postojane odnose sa drugim ljudima.

(Young, 1994, str. 144)

Posvetio sam nešto više prostora Jangovoj analizi ove poznate drame norveškog pisca Henrika Ibzena jer smatram da ona, izvedena u postmodernističkom ključu, zaslužuje da joj se pokloni pažnja. Razlog tome je da njegovo psihološko čitanje ove drame ne ostaje samo na postmodernističkim projektima ili na iznošenju kulturalnih i

socijalno – psiholoških karakteristika našeg vremena koje nazivamo postmodernim dobom, na njegovim sumornim dijagnozama, niti na govoru o "kraju subjekta". Umesto toga, Jang nastoji da pruži jedno, terapijski rečeno, zaceljujuće gledište na ljudsko iskustvo. S dobrim razlogom, bez sumnje, on nam nudi poziv da se u lavirintima na koje nailazimo tokom života oslonimo na temeljne, bezvremene vrednosti vere, ljubavi i nade kao pouzdanih puteva ka našem sopstvenom samointegrisanju i postignuću celovitosti jedinstvenog, istinitog samstva. U suprotnom, ostavljeni bez takvih oslonaca u pronalaženju sebe samih i bez povezujućih niti našeg identiteta, naše postmoderni samoiskustvo kao pojedinaca preti da bude iskustvo udaljavanja od sebe samih, iskustvo nepovezanih krhotina našeg praznog, razlomljenog, nepostojanog i na samoobmanama izgrađenog samstva.

Literatura

- Denzin, N.K. (1993). Rain man in Las Vegas: Where is the action for the postmodern self? *Symbolic Interaction*, 16, 65 – 78.
- Dowd, J.J. (1991). Social psychology in a postmodern age: A discipline without subject. *The American Sociologist* (Fall / Winter), 188 – 209.
- Gergen, K.J. (1991). Emerging challenges for theory and psychology. *Theory & Psychology*, 1, 13 – 35.
- Gergen, K.J. (1994). Toward a postmodern psychology. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Jejts, V.B. (1978). *Kula* (prepev: M. Danojlić). Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod.
- Kvale, S. (1994). Introduction: From the archeaology of the psyche to the architecture of cultural landscapes. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Lather, P. (1994). Postmodernism and the human sciences. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Leing, R.D. (1989). *Jastvo i drugi*. Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo.
- Løvlie, L. (1994). Postmodernism and subjectivity. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.

- Michael, M. (1994). Postmodern subjects: Towards a transgressive social psychology. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and post-modernism*. London: Sage.
- Olport, G.V. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*. Beograd: Kultura.
- Olprot, G.V. (1997). *Nastajanje*. Beograd: Mond.
- Popović, B.V. (2002). *Bukvar teorije ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Scott, J. (1987). Critical tensions. (Review of Teresa de Laurentis, *Feminist studies / Critical Studies*) *Women's Review of Books* 5 (1), 17 – 18.
- Shotter, J., and Gergen, K.J. (Eds.) (1989). *Texts of identity*. London: Sage.
- Tejlor, Č. (1986). Humaziam i savremeni identitet. U: K. Mihalski (Ur.), *Čovek u modernim naukama*. Novi Sad: Knjievna zajednica Novog Sada.
- Young, N. (1994). Postmodern self-psychology mirrored in science and the arts. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Zlatanović, Lj. (2006). *Savremene socijalno-psihološke tendencije u teoriji i istraživanju samstva*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu.

Ljubiša Zlatanović

POSTMODERNISM AND "DEATH OF THE SUBJECT" – TOWARD A DECONSTRUCTION OF THE SELF

Abstract

Author discusses one of the central topics in postmodern psychology – the nature of the self. The main focus is on the key idea that has become a slogan of postmodern thought on human subjectivity – the idea of "death of the subject". It is pointed out that this idea, that implies relational conceptions of the self as a "network of relations" with others and the subject constituted as a "text", eliminates some basic assumptions of modern psychology – such as the idea of the autonomous and intentional agent, as well the idea of the essentialized and unified self. The implications of the postmodern deconstruction of the self are then discussed. Finally, it is presented Neil Young's the postmodern analysis of Ibsen's famous drama "Peer Gynt", where a subject's unified image of the self has become lost in

POSTMODERNIZAM I "SMRT SUBJEKTA" – KA DEKONSTRUKCIJI SAMSTVA

a labyrinth of self-centredness without any "true self" or "true centre" of personality.

Keywords: *postmodernism, deconstruction, self, "death of the subject", subjectivity*

UDK: 316.647(-053.81)(497.15)	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 95-110	ISSN 1451-5407
-------------------------------	---	----------------

Srdan Dušanić⁴

Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet
Bana Lazarevića 1, 78000 Banjaluka

PREDIKTORI STAVOVA MLADIH PREMA RATU KAO PONAŠAJNOJ OPCIJI

Apstrakt

U radu se bavimo zastupljenošću i prediktorima pozitivnih stavova mladih prema "ratu kao ponašajnoj opciji" (RKPO), 11 godina nakon rata u BiH. Utvrđuje se predikcija stavova prema RKPO, pri čemu su prediktorske varijable etnička vezanost, autoritarnost, dogmatizam i religiozni fundamentalizam.

Uzorak je činilo 518 adolescenata od čega 184 muškog pola i ženskog 334. Ispitanici su bili uzrasta 15-26 godina. Ispitivanje je sprovedeno u prvoj polovini 2006. godine u desetak gradova Republike Srpske.

Aritmetička sredina koja pokazuje zastupljenost stavova mladih prema RKPO, iznosi $M = 2,065$, što ukazuje na nisku zastupljenost takvih stavova. Rezultati multiple regresione analize pokazuju da značajni prediktori stavova prema RKPO mogu biti autoritarnost, etnička vezanost, dogmatizam.

***Ključne riječi:** rat, autoritarnost, etnička vezanost, dogmatizam, religiozni fundamentalizam*

---

⁴ dusanic@teol.net

Uvod (1)

Pod socijalnim konfliktima podrazumjevamo konflikte koji su vezani za socijalne grupe i koji su posljedica određenih socijalnih dešavanja, zbog npr. objektivnih ili subjektivnih razlika između entiteta po pitanju nekih karakteristika, stavova, vjerovanja, vrijednosti, kultura, ciljeva itd. Konflikte se mogu dijeliti na osnovu različitih kriterija, na više kategorija. Tako razlikujemo intrapersonalne, interpersonalne, međugrupne, internacionalne, konstruktivne, destruktivne, formalne, neformalne itd. Rat predstavlja najgori vid socijalnih konflikata i jedan od najvećih životnih stresora, kod ljudi koji se susretnu s njim i učestvuju u njemu. Najčešće je destruktivnog tipa i odvija se između dvije ili više velikih socijalnih grupa, pa poprima i karakter internacionalnih socijalnih konflikata. On nosi sa sobom brojne i objektivne i subjektivne posljedice. U objektivne posljedice spadaju stradanja pojedinaca, ratna siročad, razorene porodice, razoreni gradovi naselja, industrija, nezaposlenost, nestašica, bijeda itd. U subjektivne posljedice praznina, nihilizam, ravnodušnost, apatija, depresija itd (Milosavljević, 2000).

Sociolozi ističu da su ratovi karakteristika i pretklasnog i klasnog društva. U prvom slučaju su se vodili radi proširivanja oblasti u kojoj živi određeno pleme, a u drugom su motivisani klasnim interesom, plaćanjem, gomilanjem bogatstva. Na različite načine su definisali rat, ali u većini definicija su isticali značaj društveno-ekonomskih, političkih i psihološko-kulturnih okolnosti. Tako Fiamengo (1968, str.291) navodi da je rat "produženje ranije politike drugim sredstvima, izazvan i vođen u osnovi ekonomskim razlozima".

Na prostorima bivše Jugoslavije vođen je rat u periodu 1991-1995. Najmračniji i sa najviše žrtava je vođen na području bosne i Hercegovine. Rat koji je trajao oko tri i po godine (1992-1995) ostavio je brojne posljedice. Smatra se da je u BiH ostalo poslije rata oko 170 000 ranjenih ljudi, te oko 230 000 porodica bez svojih bliskih članova koji su bili ubijeni ili nestali (prema Milosavljević, 2003). Svaki treći stanovnik Republike Srpske je promijenio mjesto boravka. Tokom tog perioda većina djece, tj. današnjih adolescenata, je živjela u nepotpunim porodicama, oskudici i neimaštini, često sa dilemama, odgovornostima i zahtjevima koji nisu primjereni njihovoj zrelosti i nivou psihološkog funkcionisanja (Savić, Milosavljević, Dimitrijević, Turjačanin, Čekrlija, Uletilović, 2002).

14% djece i mladih u Republici Srpskoj je bilo u neposrednoj životnoj opasnosti (Savić, Dimitrijević, 2000), a 20 000 djece (oko 4% od

broja mladih do 18 godina) je ostalo bez jednog ili oba roditelja (Milosavljević, 2000). Po spomenutim istraživanjima procjenjuje se da je tokom rata 50% mladih izgubilo nekoga iz porodice ili nekog bliskog (Milosavljević, 2000). U istraživanju sprovedenom 1995 na uzorku od preko 1000 djece iz Republike Srpske ustanovljeno je da:

- oko 43 % ispitanika je izbjeglo iz svog doma
- oko 37 / je bilo opterećeno noćnim morama
- preko 59% je doživjelo strašni doživljaj (prema Milosavljević, 2000).

Na žalost i poslije 11 godina nakon stravičnog rata brojne strasti u BiH se nisu smirile. Stanovništvo se i dalje dijeli s obzirom na nacionalnu ili entitetsku pripadnost, a povremeno su prisutni i međunacionalni konflikti. Postoje velike političke tenzije. Političke stranke se razlikuju s obzirom na nacionalni predznak, često ih karakterišu jednostrane odluke koje idu u prilog interesima samo određene nacionalne grupe. Ovakvo stanje značajno podsjeća na stanje prije rata. Kao da uprkos brojnim ratnim posljedicama, ni stanovništvo a i političke snage nisu usvojile određene pouke i lekcije. Slično o tome kaže i Milosavljević : "Rat u Bosni i Hercegovini od 1992-1995. godine, samo je formalno prekinut, a subjektivno još uvijek traje i morbidno zvuči, nikada neće prestati zbog samoživog arhiva mržnje. On se svakome ko je bio žrtva rata na bilo koji način, lako otvara, ali nikada u potpunosti ne zatvara "(Milosavljević, 2003, str 13). Po istom autoru, samoživi arhiv neprijateljstva nastaje ako se stalno obilježavaju, osvještavaju i osvježavaju, ratovi, porazi, bitke između određenih strana. To se odvija kroz razne spomene (npr. kroz kulturu, religiju, obrazovanje, medijsku propagandu i sl.), koji podstiču reanimaciju arhiva neprijateljstva, njegov nastanak i egzistenciju, iz kojeg dalje može da "prokulja lava iracionalnih produkata", kao što su razne osvete, paranoidne ideje o ugroženosti itd. Samoživi arhiv neprijateljstva stalno motiviše na "nezaborav" i usavršavanje za odbranu od neprijatelja, kojeg možda i ne vidimo, ali je on tu, te zato "moramo imati svoju vojsku, ubojito oružje" itd. (Milosavljević, 2003).

Iz tih razloga kao potreba javlja se ispitati stavove prema ratu kod adolescenata, sada 11 godina nakon rata. Pored toga bitno je ustanoviti koji profili ličnosti i psihološki konstrukti mogu da determinišu stavove prema ratu. U literaturi se "negativna" ponašanja u koja spada i pozitivan odnos prema ratu, često dovode u vezu sa autoritarnošću, dogmatizmom, etničkom vezanošću te religioznom fundamentalizmom. U ovom dijelu kratko ćemo i predstaviti spomenute konstrukte.

Nacionalna vezanost se često navodi kao osnovno obilježje psihološkog određenja odnosa pojedinca prema svojoj nacionalnoj grupi ili nacionalnoj državi. Pod nacionalnom vezanošću Rot i Havelka (1973) podrazumijevaju "sisteme međusobno povezanih stavova u kojima dolazi do izražaja odnos pojedinca prema sopstvenoj naciji, svojoj nacionalnoj državi i teritoriji, vlastitoj nacionalnoj kulturi, jeziku i istoriji, prema nacionalnim vrijednostima i simbolima..." Nacionalna vezanost može da se posmatra kao psihološka dimenzija koja se može ispoljiti preko različitog intenziteta lojalnosti prema svojoj naciji, od intenzivne lojalnosti, preko neutralnog odnosa, pa sve do odsustva lojalnosti svojoj naciji. Tako i Guetzkow (1955), govori o tri grupe ljudi koji izražavaju različite oblike nacionalne vezanosti: a) oni koji pored vezanosti za svoju naciju osjećaju i povezanost sa drugim narodima; b) oni koji su vezani samo za svoju naciju; c) oni koji ne osjećaju zajedništvo sa nacijom kojoj pripadaju. Guetzkow u razmatranju nacionalne vezanosti kreće od lojalnosti. Nju definiše kao stav koji predisponira osobu da reaguje na objekat stava (ideju, osobu, grupu) postupcima za koje smatra da su podrška objektu na koji je stav upravljen. Nacionalna lojalnost je, onda, definisana kao vezanost za nacionalnu državu, bilo da ona postoji ili da se teži ka njenom formiranju. Po Guetzkowu postoje tri psihološka izvora nacionalne vezanosti: a) lojalnost kao sredstvo za ostvarenje drugih ciljeva; b) lojalnost kao vrijednost sama za sebe; c) lojalnost kao izvor vezanost. U društvima kao što je BiH u kojem je postojao etnički sukob, nacionalna vezanost svakako može biti značajan faktor i determinanta za odnos ljudi i prema ratu.

Konstrukt autoritarnosti se često koristi u objašnjenju predrasuda, kofliktnog i nasilnog ponašanja. Ovaj konstrukt je i nastao traganjem Adorna i saradnika (1950) za karakteristikama potencijalno fašističke ličnosti. Karakteristike na koje su ukazali preko skale za ispitivanje antidemokratske orijentacije, su nekritička poslušnost u odnosu na autoritet, surovost prema onima koji su doživljavaju kao inferiorni i odbacivanje svake humanosti. Glavna karakteristika dobijenog profila nazvana je autoritarnom ličnosti i opisana je kroz devet subdimenzija: konvencionalnost, autoritarna submisivnost, agresivnost, antiintraceptivnost, praznovjerje, preokupiranost moći i rigidnost mišljenja, destruktivnost i cinizam, sklonost korištenju mehanizma projekcije i prenaplaštena briga za seksualni moral, s tim da navedene osobine ne moraju sve biti odlike autoritarne ličnosti, već uzorak načina na koji se ona ispoljava. Porijeklo autoritarnosti je izvedeno iz klasičnih psihoanalitičkih pretpostavki gdje se ukazuje da do formiranja autoritarnih crta ličnosti

dolazi usljed oštrog i rigidnog postupanja roditelja prema djeci, traženja bezuslovne discipline, naglašavanja dužnosti i obaveza. Altemeyerov koncept nazvan "desničarskom autoritarnošću" podrazumjeva kovarijaciju tri klastera stavova kod osobe: autoritarnu submisivnost, autoritarnu agresivnost i konvencionalizam (Petrović, 2001).

Submisivnost podrazumjeva opšte prihvatanje izjava autoriteta te spremnost ispunjavanja njihovih naredbi i uputstava. Autoritetima treba vjerovati i oni zaslužuju poštovanje.

Konvencionalizam se zaniva na konvenciji, nečemu što je dogovoreno, uobičajeno, što se drži primljenih navika i običaja. Podrazumjeva snažno prihvatanje i obavezivanje tradicionalnim društvenim normama kako što su religioznost, stavovi prema seksualnom ponašanju, polnim ulogama itd.

Pod *agresivnošću* Altemeyer podrazujeva namjerno povrijeđivanje nekoga. Povreda može biti fizička ozljeda, psihološka patnja, finansijski gubitak, socijalna izolacija i sl. Agresivnost je autoritarna kada je povezana sa uvjerenjem da je zvanični autoritet podržava ili da će pomoći da se takav autoritet održi. Autoritarne osobe su uvijek kritične i stroge prema onima koji ne mogu da im odgovore i vrate, povrijede. Oni napadaju u situacijama kada će od nekoga za to dobiti podršku ili nagradu. Percepcija potencijalnog odobrenja se proširuje iznad individualnih autoriteta ka nekim većim moćima. Npr: "Vlast želi da učutka ove huligane" ili " Bog želi da grešnici budu kažnjeni" (Petrović, 2001). Pri tome autoritarne osobe često imaju duple standarde. Tako će se zalagati za daleko oštriju kaznu prema homoseksualcima, zbog nekog krivičnog djela, nego prema nekim drugim ljudima, za isto djelo. Daleko su spremniji da kazne zatvorenike, nego policajce, iako su počinili isto djelo. vjeruju u prava "većine", kada su u većini, te u prava " manjine" kada su manjini. Za njih je ozbiljan problem ako postoje propusti na izborima na kojima su pobijedili liberali, a minoran problem ako su pobijedili konzervativci (Altemeyer, Hunsberger, 2005).

Za koncept dogmatizma najzaslužniji je Rokič koji ga je locirao kao dimenziju ličnosti. Literarno se dogmatizam opisuje kao "zatvorenost uma". On podrazumjeva postojanje nepromjenjivih, a neopravdano sigurnih stavova i nedokazanih istina, veoma otpornih promjeni. Tako, neka od uvjerenja i izjava koja karakterišu dogmatizam su: " Ne postoje otkrića i dokazi koji mogu promijeniti neke moje stavove i uvjerenja". Dogmatizam se često povezuje sa desničarskom autoritarnošću. Dogmatizam je obično povezan sa rigidnim mišljenjem, netolerantnošću prema dvosmislenosti, te slabom integracijom novih informacija u postojeće. Posljedica toga je

odbacivanje informacija koje su u suprotnosti sa postojećim uvjerenjima, ili njihovo iskrivljivanje u pravcu sopstvenih stavova. Rokič je ustanovio da dogmatični ljudi imaju sklonost ka odbacivanju drugih grupa i kategorija ljudi, pogotovo onih koje su izrazito različite od sopstvene (prema Beit-Hallahmi, Argyle, 1997).

Religiozni fundamentalizam predstavlja prihvatanje da postoji određen sistem religioznih učenja koji obuhvata osnovne i suštinske istine o Bogu i ljudima koje su suprotne silama zla; ta učenja se i danas trebaju bez izmjena praktikovati kao i u prošlosti, a oni koji to praktikuju imaju i poseban odnos sa Bogom (Altemeyer & Hunsberger, 1992). Fundamentalizam dakle ne predstavlja poseban set uvjerenja, pravila i stavova prema nečemu, već *stav* prema tim uvjerenjima. U nekim ranijim istraživanjima religiozni fundamentalizam je obično u pozitivnoj vezi sa predrasudama, prije svega prema homoseksualcima, nacionalnom vezanošću, pa i rasizmom (Altemeyer, Hunsberger, 2005). Takođe, utvrđena je povezanost religiozne ortodoksnosti i proratnih stavova u Americi (Granberg, Campbell, 1973). Hrišćani u Americi koji su se izjašnjavali religiozno posvećenijim su bili i naklonjeniji vojnim i ratnim opcijama (Russel, 1971).

U radu se bavimo zastupljenošću i prediktorima pozitivnih stavova mladih prema "ratu kao ponašajnoj opciji" (RKPO), 11 godina nakon rata u BiH. Utvrđuje se predikcija stavova prema RKPO, pri čemu su prediktorske varijable etnička vezanost, autoritarnost, dogmatizam i religiozni fundamentalizam. Pored toga utvrđuje se postojanje razlika u stavovima prema RKPO, s obzirom na određena sociodemografska obilježja.

Metod (2)

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 518 adoelscenata. od toga je 334 ženskog pola, a 184 muškog pola (tabela 1). Adolescenti su bili uzrasta 15-26 godina (tabela 2). Većina adolescenata je srpske nacionalne pripadnosti (tabela 3).

Tabela 1. Uzorak s obzirom na pol

Pol	N	%
Ženski	334	64,5
Muški	184	35,5
Ukupno	518	100,0

Tabela 2. Uzorak s obzirom na godine adolescenata

Godine	f	%
15-18	148	28,793
19-21	108	21,011
22-26	258	50,194
Ukupno	514	100,0

Tabela 3. Prikaz uzorka s obzirom na etničku pripadnost

Nacija	f	%
srpska	480	92,843
hrvatska	10	1,945
bosnjacka	16	3,094
ostali	11	2,127
ukupno	517	100,0

Ispitivanje je sprovedeno preko nekoliko instrumenata. Pored liste sociodemografskih podataka korištene su skale rata, religioznog fundamentalizma, nacionalne vezanosti, autoritarnosti, dogmatizma. Pouzdanost svih skala je mjereno putem cronbachovog alpha. Sve skale (osim upitnika sociodemografskih varijabli) su Likertovog tipa na koje se odgovaralo od “uopšte nisam saglasan” do “u potpunosti sam saglasan” u obimu od 5 nivoa.

Skala rata mjeri izraženost stavova mladih prema ratu kao ponašajnoj opciji (RKPO, u daljem tekstu). Skalom se ispituje u kojoj mjeri adoelscenti smatraju da je rat koristan, u mnogim slučajevima pozitivan i sl.

Autor skale je Stagner, a skalu je adaptirao autor i ona je tokom ispitivanja imala 13 tvrdnji. Neke tipične tvrdnje su: " Rat je često jedini način kako sačuvati čast nacije", " Rat stimuliše razvoj", " Ljudi neopravdano zanemaruju dobre strane rata", " Svaki pravi patriota treba da učestvuje u ratu", " Neke je probleme nemoguće riješiti bez rata" i sl. Pouzdanost skale iznosi 0,83.

Skala religioznog fundamentalizma ima 10 tvrdnji. Adaptirana je od strane autora za naše prilike, a najvećim dijelom (8 tvrdnji) je bazirana na podskali fundamentalizma od Wigginsa, u okviru MMPI upitnika. Preostale dvije tvrdnje su uzete iz skale religioznog fundamentalizma od Altemejera i Hunsbergera (Altemeyer & Hunsberger, 1992). Pouzdanost skale je visoka i iznosi 0,88.

Skala autoritarnosti koja je korištena je skraćena verzija Adornove skale autoritarnosti i ima 15 tvrdnji. Cronbach alpha iznosi 0,85.

Nacionalna vezanost je mjerena pomoću skale nacionalne vezanosti konstruisane od strane B.Milosavljevića. Ima 21 ajtem i pouzdanost od 0,82.

Skala dogmatizma je kreirana od strane Rokiča. Adaptirana verzija od strane dr Vladimira Turjačanina, ima 16 tvrdnji. Utvrđena pouzdanost iznosi 0,70.

Na osnovu ovih podataka vidimo da sve skale imaju visoku ili relativno visoku pouzdanost, te da se mogu koristiti u istraživanjima.

U obradi podataka su korišteni različiti statistički postupci. Deskriptivna analiza u vidu frekvencija i procenata je korišćena za pregled uzorka i za analizu. Takođe, aritmetičke sredine i standardne devijacije su prikazane za sve skale i pojedinačne varijable. Pouzdanost upotrebljenih skala je mjerena putem koeficijenta Cronbachovo alfa. Analiza stavova mladih prema RKPO s obzirom na sociodemografska obilježja je rađeno pomoću analize varijanse i t-testa. Putem multiple regresione analize vršena je predikcija stavova mladih prema RKPO, pri čemu su prediktorske varijable bile: autoritarnost, etnička vezanost, dogmatizam i religiozni fundamentalizam. Kompletna obrada je izvršena u okviru SPSS statističkog paketa.

Istraživanje je sprovedeno u prvoj polovini 2005 godine, u desetak gradova Republike Srpske. Anketiranje je sprovodilo dvadesetak anketara. Ispitanici su popunjavali upitnik u grupama, uglavnom u različitim školama i fakultetima. Ispitanici su popunjavanju upitnika pristupili dobrovoljno, a upitnik je popunjavan anonimno. Tokom ispitivanja nije bilo otpora kod ispitanika.

Rezultati (3)**Tabela 4.** Mjere deskriptivne statistike za stavove prema RKPO, religiozni fundamentalizam, etničku vezanost, autoritarnost, dogmatizam.

		N	M	SD
RKPO	18	5	2,065	,657
Etnič.vezanost	18	5	3,293	,558
Autoritarnost	17	5	3,127	,694
Dogmatizam	17	5	2,515	,370
Rel fundam	18	5	2,879	,932

U tabeli 4 vidimo mjere deskriptivne statistike ispitivanih varijabli. Najinteresantnija nam je aritmetička sredina na skali stavova mladih prema ratu kao ponašajnoj opciji (RKPO). Aritmetička sredina (M=2,065) ukazuje na nisku zastupljenost stavova prema ratu kao ponašajnoj opciji (RKPO).

Tabela 5. Mjere deskriptivne statistike za pojedinačne tvrdnje na skali rata

TVRDNJE NA SKALI RATA		M	SD
1. Rat uništava najbolje karakteristike kod covjeka*	18	1,793	1,050
2. Rat je često jedini način kako sačuvati čast nacije	18	2,115	1,233
3. Ljudi neopravdano zanemaruju dobre strane rata	18	2,054	1,130
4. Rat stimulira razvoj	18	1,764	1,122
5. Rat je često način da se velike nepravde		1,893	1,137

PREDIKTORI STAVOVA MLADIH PREMA RATU KAO PONAŠAJNOJ OPCIJI

isprave	18		
6. Svaki pravi patriota treba da učestvuje u ratu	18	2,503	1,382
7. Svaka nacija treba da poštuje svoje ratne vođe	18	2,855	1,319
8. Iako je rat grozan, on ima i nekih vrijednosti	18	2,189	1,204
9. Svaki mlad čovjek u vrijeme mira, treba da bude obučavan za mogući rat	18	2,741	1,369
10. Treba zabraniti vojnu silu u ofanzivne svrhe*	18	2,534	1,256
11. Rat više ugrožava živote i imovinu, nego što ih štiti*	18	1,814	1,264
12. Neke je probleme nemoguće riješiti bez rata	18	2,368	1,410
13. Vojska je jedini garant mira	18	2,335	1,245
RKPO- zbirno	18	2,065	,657

U tabeli 6 vidimo mjere deskriptivne statistike za pojedinačne tvrdnje na skali rata. Najveće vrijednosti su bile natvrdnje 1,10 i 11 koje su obrnutog, negativnog smjera, pa su i rekodirane. Kod ostalih tvrdnji uočavamo da su veći skorovi na tvrdnjama 7,9 i 6.

Tabela 6. Stavovi prema RKPO, s obzirom na pol ispitanika

POL	N	M	SD	t	p
Z	334	1,968	,60		
M	184	2,242	,710	-4,630	,000

Tabela 6 nam pokazuje da su rezultati stavova prema RKPO značajno veći kod ispitanika muškog pola u odnosu na ispitanike ženskog pola.

Tabela 7. Stavovi prema RKPO, s obzirom na kategoriju stanovništva

Kategorija stanovništva	N	M	D	t	p
domaće stanovništvo	417	2,010	645	-3,751	,000
raseljena ili izbjegla lica	99	2,282	664		

Tabela 8. Regresiona analiza stavova prema RKPO

R	R kvadrat	F	p
,565	,320	60,107	,000

** značajno na nivou $p < ,01$

Iz tabele 6 vidimo da je koeficijent multiple korelacije ,565 te da je statistički značajan na nivou $p < ,01$. To znači da korišćene varijable mogu da budu u određenoj mjeri prediktorske varijable stavova mladih prema RKPO. Ovim je objašnjeno oko 32 % ukupne varijanse.

Tabela 9. Regresioni koeficijenti

<i>Prediktori</i>	<i>Nestandard. beta</i>	<i>Standard. beta</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Etnička vezanost	,359	,305	7,104	,000
Autoritarnost	,197	,208	4,927	,000
Dogmatizam	,539	,304	8,030	,000
Rel. fundament.	-,057	-,081	-1,999	,046

** značajno na nivou $p < ,01$

* značajno na nivou $p < ,05$

Na osnovu značajnosti regresionih koeficijenata iz tabele 7, vidimo da su značajni prediktori stavova prema RKPO na nivou $p < ,01$: etnička vezanost, autoritarnost i dogmatizam. Religiozni fundamentalizam je značajan na nivou $p < ,05$ i to na samoj granici značajnosti

Diskusija (4)

Rezultati ukazuju na nisku zastupljenost stavova mladih prema RKPO ($M= 2,065$). Utvrđeno je da stavovi prema RKPO veći kod osoba muškog pola i izbjeglih. Rezultati su uglavnom razumljivi. U tradiciji ovih prostora je odlazak u vojsku osoba muškog pola, a i tokom rata osobe muškog pola su uglavnom bili glavni akteri. To je na neki način dio socijalne uloge muškarca na ovim prostorima. Osobe sa iskustvom izbjeglištva u većini slučajeva imaju direktnija iskustva sa proteklim ratom, pa je to vjerovatno i uticalo na izvjesnu familijarizaciju sa ratom. Ovaj podatak možemo objašnjavati kroz prizmu izraženije ratne socijalizacije. Osobe koje su imale iskustvo izbjeglištva bile su svakako izložene i većem broju stresora, imali su prilike da posmatraju scene rata i borbi itd. Odrastali su uz uniformisane ljude sa puškama. To daje mnogo prostora po teoriji socijalnog učenja da takva djeca uče agresivno ponašanje, da se identifikuju sa takvim modelima. Takva socijalizacija omogućava da se rat, uniforma, oružje doživljavaju normalno, a što oni definitivno nisu! Milosavljević ističe da su ratnu socijalizaciju prošla većina današnjih adolescenata sa ratnih područja, te se može očekivati da ratna socijalizacija ima efekte na ponašanje i život ljudi, dugo nakon rata (Milosavljević, 2003).

Rezultati su pokazali da su značajni prediktori stavova mladih prema RKPO, autoritarnost, etnička vezanost i dogmatizam dok se religiozni fundamentalizam nalazi na samoj granici značajnosti te taj rezultat neće ni biti ozbiljnije uzet u obzir i interpretaciju.

Predikcija stavova prema RKPO preko etničke vezanosti je očekivana. Posljednji rat (1992-1995) koji je vođen upravo je i bio zasnovan na nacionalnoj pripadnosti. Rat je praktično i počeo kada je kod naroda tadašnje SFRJ došlo da nacionalnih buđenja, koja su često dobijala super ekstremne forme. Etnička vezanost je i danas izražena na prostorima BiH, te nije čudo što ju prate i stavovi prema RKPO. Takvi stavovi se održavaju i stalnim održavanjem etničkih trauma koje su temelj spomenutog "samoživog neprijateljstva mržnje", koji je artikulisan i kroz stavove prema ratu. Naime kod brojnih naroda postoje iscrpni spomeni o najtežim porazima (npr. Kosovo), hiljadugodišnjim žrtvama za samostalnost, žrtvama genocida itd. Ovi događaji se reanimiraju kontinuirano kroz medijske promocije, kulturna obilježavanja, religiozne obrede, sistem obrazovanja itd. Treba primjetiti da su oni koji osvježavaju takve traume uglavnom izašli iz njih bez ogrebotine, te da to najčešće rade

zbog najobičnijeg političkog ili ekonomskog profiterstva. No, bez obzira s kojom stvarnom svrhom se to radi, sigurno da je podsjećanje na etničke traume, oblik i daljeg produbljivanja neprijateljstva, mržnje, napetosti, pa i stavova prema RKPO.

Poznato je da su destruktivni konflikti posljedica takmičarskog takmičenja u odnosu prema drugim grupama, a konstruktivni posljedica kooperativnog ponašanja (Deutch, 1991). Ukoliko postoji velika nacionalna vezanost, to doprinosi većoj vjerovatnoći pojave destruktivnog konflikta. Izraženu nacionalnu vezanost karakteriše viđenje po kojem je sopstvena grupa centar svega, a sve ostale su vrednovane u odnosu na nju. Kroz nacionalnu vezanost i etnocentrizam grupa pothranjuje svoju gordost i taštinu, hvališe se svojom superiornošću, uzdiže svoja božanstva, vrednuje svoje običaje (Milosavljević, 2005). Obično ovakvu "etničku narcisoidnost" prati prezir i uvredljivi epiteti prema drugim grupama. Ovi podaci su i argument za objašnjenje naših rezultata po kojima nacionalna vezanost je prediktor stavova prema RKPO.

Predikcija stavova mladih prema RKPO preko autoritarnosti može se objašnjavati zahvaljujući agresivnosti kao bitnoj dimenziji autoritarnosti. Ciljevi agresije mogu biti razni narodi, razni društveni devijanti, uglavnom grupe ili pojedinci koji se po nečemu razlikuju od nas. Zato autoritarnost i korelira sa raznim etničkim i rasnim predrasudama. Autoritarne osobe obično i prednjače u zagovaranju smrtnih kazni.

Agresivnost kod autoritarnih se objašnjava na različite načine. Berkli kaže da je to posljedica pomjeranja potisnute mržnje koju ima osoba prema roditeljima, na neke prihvatljivije "mete". Takođe do agresivnosti može doći i putem usvajanja socijalnih normi od roditelja i drugih faktora, putem kojih društvo kažnjava nekonvencionalno ponašanje. Socijalni pritisak, intrumentalni dobitak u položaju ili imovini takođe mogu prouzrokovati veću autoritarnu agresivnost. Petrović (2001) navodi da autoritarnoj agresivnosti posebno doprinosi tzv."samoispravnost". Visoko autoritarne osobe teže da vide sebe kao pripadnike moralne većine, "ispravne građane zemlje". Ubijedena samoispravnost može da ubrza i podstakne kažnjavanje i osudu inferiornih, grešnih, drugih... Tome doprinosi i postojanje straha od svijeta koji se doživljava kao opasan.

Ako se uzme u obzir zastupljenost agresivne komponente kod autoritarnih te konvencionalnost koja se često veže za odbranu nekih tradicionalnih vrijednost u koje spada svakako i odlazak u vojsku, odbrana naroda, vjere i sl- nije ni čudno što je dobijena pozitivna korelacija između

autoritarnosti i stavova prema ratu kao prihvatljivoj opciji. Na kraju krajeva koncept autoritarnosti je i nastao poslije drugog svjetskog rata, traganjem za profilom fašističke ličnosti.

Dogmatizam se često posmatra u bliskoj vezi sa autoritarnošću. To ukazuju i ovi rezultati. Osobe sa izraženim dogmatizmom imaju sklonost ka crno-bijelom mišljenju. Teško integrišu nove informacije. Dogmatizam karakteriše manja kognitivna kompleksnost, tj. otvorenost prema alternativnim tačkama gledišta. Takav dogmatizam često utiče na izraženu distancu prema drugim narodima i društvenim kategorijama. Takvi podaci su kompatibilni i sa našim nalazima.

Na osnovu svega možemo zaključiti da stavovi mladih prema RKPO nisu jako izraženi. Takvi stavovi prema ratu mogu biti determinisani određenim socio-demografskim i psihološkim varijablama. Konstrukti koji podrazumjevaju agresivnost, usmjerenost prema sopstvenoj grupi, rigidnost u stavovima očigledno mogu biti faktori za rizična ponašanja i stavove mladih prema ratu i drugim grupama. Na društvu, a posebno obrazovnim institucijama je da obrate pažnju na ove činjenice, te da pokušaju obrazovati mlade naraštaje u duhu koji neće podrazumjevati i ekspanziju spomenutih rizičnih psiholoških konstrukata.

Literatura (5)

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest and prejudice. *The interantional journal for the psychology of religion*, 113-133.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (2005). Fundamentalism and authoritarianism. U Paloutzian, R.F., park, C.L. *Handbook of the psychology of religion and spirituality*. New York, London: Guilford press
- Beit-Hallahmi, B., Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behaviour, belief, experience*. New York: Routledge.
- Deutch, M. (1991). Subjective features of conflict resolution. U R.Vayrynen. *New directions in Conflict theory*. London: Sage publications
- Fiamengo, A. (1968). *Osnove opće sociologije*. Zagreb: narodne novine

- Granberg, D., Campbell, K.E. (1973). Certain aspects of religiosity and orientations toward the Vietnam war among Missouri undergraduates. *Sociological Analysis*, 34, 40-49.
- Guetzkow, H. (1955): *Multiple Loyalties*, Princeton University, Princeton
- Milosavljević, B.(2002). *Porodica i mladi-socijalnopsihološki aspekt i istraživanja*. Banjaluka: Filozofski fakultet
- Milosavljević, B (2000). Pretpostavke nastajanja ratnih trauma. *Djeca u ratu i poslije rata*. Narodna biblioteka "Petar Kočić" i Centar za razvoj i evaluaciju psihosocijalnih programa-Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta,. Banjaluka, 9-14
- Milosavljević, B.(2003). *Djeca i ratne traume- socijalnopsihološki aspekt istraživanja*. Banjaluka: Filozofski fakultet
- Milosavljević, B. (2005). *Socijalna psihologija ljudskih grupa*. Banjaluka: Filozofski fakultet
- Petrović, N. (2001). *Putevi istraživanja autoritarnosti*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Rot, N., Havelka, N.(1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju
- Russell, E.W. (1971). *Christianity and militarism*. *Peace research reviews*, 4, 1-77
- Savić, Milosavljević, Dimitrijević, Turjačanin, Čekrlija, Uletilović. (2002). *Mišljenja i stavovi mladih Republike Srpske (BiH)*. Banjaluka: Filozofski fakultet i NVO Zdravo da ste.
- Spilka, B., Hood, R.W., Hunsberger, B., Gorsuch., R. (2003). *The psychology of religion, an empirical aproach*. New York: The Guilford Press.

Srđan Dušanić

**PREDICTORS OF YOUNG PEOPLES ATTITUDE TOWARDS WAR
AS A BEHAVIOURAL OPTION**

Abstract

In this paper we are dealing with the representation and predictors of young people's positive attitudes towards "the war as behavioural option" (RKPO), 11 years after the war in B&H. Prediction of attitude

according to RKPO is being determined, where prediction variables are Ethnic attachment, Authoritarianism, Dogmatism and Religious fundamentalism.

The sample has been comprised of 518 adolescents, out of which 184 were male and 334 female. The examinees were from the age of 15 to the age of 26. The research has been implemented in the first half of the year 2006, in about ten towns throughout the Republika Srpska.

Arithmetic mean that shows representation of young people's attitude towards RKPO is $M = 2,672$, which illustrates low representation of that kind of attitudes. The results of multiple regressive analyses illustrate that significant predictors of attitudes towards RKPO can authoritarianism, ethnic attachment and dogmatism.

Keywords: *the war, authoritarianism, ethnic attachment, dogmatism, religious fundamentalism*

UDK: 159.922.8(-056.45)	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp.111-130	ISSN 1451-5407
-------------------------	---	----------------

Vesna Anđelković,
Filozofski fakultet,
Niš

ANKSIOZNOST I SAMOPOŠTOVANJE U KONTEKSTU UZRASTA, POLA I PROFESIONALNOG USMERENJA

Apstrakt

U radu se sa teorijskog i empirijskog stanovišta razmatraju i upoređuju nivo anksioznosti i samopoštovanja muzički nadarenih adolescenata i njihovih vršnjaka gimnazijalaca (119 ispitanika oba pola i uzrasta od 17 do 19 godina). Za procenu anksioznosti primenjen je Inventar anksioznosti - forma Y (State-Trait Anxiety Inventory- Form Y; STAI-FormY) Spielbergera, a za procenu samopoštovanja Inventar samopoštovanja – SEI (Self-Esteem Inventory - SEI) Coopersmitha. Rezultati istraživanja ukazuju da se nivoi anksioznosti i samopoštovanja muzički nadarenih adolescenata i gimnazijalaca ne razlikuju i da kod obe grupe postoji značajna korelacija između njih. Takođe zaključujemo da je u razmatranju anksioznosti i samopoštovanja adolescenata neophodno uključiti pol.

***Ključne reči :** anksioznost, samopoštovanje, adolescencija, muzičari*

Uvod

Razlozi da se opredelimo za istraživanje u kome bi ispitali izraženost i odnos anksioznost i samopoštovanja kod mladih muzičara su brojni. Tokom dugogodišnjeg rada i istraživanja na problemu anksioznosti muzičkog izvođenja, kao nerazdvojne komponente profesije muzičara ali i mladih koji su još u procesu muzičkog obrazovanja, često su se nametala sledeća pitanja. Da li je anksioznost lokalizovana na situaciju izvođenja ili je prisutna i u drugim situacijama? Koliko je anksioznost povezana sa samopoštovanjem? Kako su ti složeni odnosi povezani sa adolescencijom?

Među mnogobrojnim pristupima u razumevanju anksioznosti izvođenja, u kontekstu ovog rada, izdvajamo onaj u kome se ona pokušava

odrediti kao situaciona ili opšta anksioznost. Ne ulazeći u različita određenja svake od njih, pomenimo i da su stanovišta o karakteru anksioznosti izvođenja podeljena. Dok neki autori (Wesner i sar., 1990; Gates, 1998) smatraju da je anksioznost izvođenja situaciona anksioznost, istraživanje Wolfe (1989) ukazuje da je to veoma složen konstrukt koji uključuje obe vrste anksioznosti. Naime, Wolfe, pošavši od Spielbergerove teorijske postavke o situacionoj i opštoj anksioznosti, zaključuje, ne samo da anksioznost muzičkog izvođenja uključuje obe vrste anksioznosti, već i da svaka od njih ima dve relativno nezavisne osnovne dimenzije: ometajuću (neadaptivnu) i podržavajuću (adaptivnu).

Mnoga istraživanja pokazuju da je opšta anksioznost često prisutna kod izvođača, ali i da je njeno prisustvo približno isto u opštoj populaciji kao i kod muzičara. U istraživanju (Wesner et al., 1990) koje je obuhvatilo 157 žena i 137 muškaraca, uzrasta od 17 do 67 godina (studenti, apsolventi, predavači), konstatovano je prisustvo opšte anksioznosti kod 28,6% ispitanika i njeno veće prisustvo kod žena. U razumevanju ovog problema, između ostalog, dužina izvođačkog iskustva ističe se kao važan činilac. Na primer, Craske i Craig (1984) navode da studenti pijanisti sa viskim nivoom anksioznosti izvođenja imaju izraženu crtu anksioznosti, što nije karakteristično za profesionalce i amatere.

Anksioznost je nesumnjivo jedan od centralnih fenomena kojim se, u velikom broju teorijskih razmatranja i istraživanja, prilazi u razumevanju ličnosti, kako u okviru normalnog, tako i psihopatološkog funkcionisanja. Od klasičnog psihoanalitičkog stanovišta pa do savremenih shvatanja, ona ima specifično značenje u zavisnosti od opšteg teorijskog modela pojedinih autora. Ovom prilikom, ipak, ograničićemo se na model Spielbergera koji je korišćen u brojnim teorijskim razmatranjima i istraživanjima.

U skladu sa Spielbergerovom (1972) teorijskim postavkama, anksioznost se procenjuje kao crta i kao stanje. U prvom slučaju, reč je o opštoj anksioznosti (kako se osoba *generalno oseća*), a u drugom o situacionoj anksioznosti (kako se osoba oseća, *baš sada*, u datom trenutku).

Opšta anksioznost podrazumeva sklonost stečenu u ranom detinjstvu kroz odnos sa roditeljima da se situacije koje su objektivno bezopasne opažaju kao ugrožavajuće i da se na njih reaguje znatno intenzivnije nego što objektivna situacija nalaže.

Situaciona anksioznost je subjektivno, svesno opaženo stanje straha i zebnje koje se javlja zajedno sa povišenom budnošću autonomnog nervnog sistema. Može biti isprovocirana nekim spoljašnjim ili unutrašnjim stimulusom opaženim kao opasnost ili pretnja. Preko senzornih i

kognitivnih feedback mehanizama, anksioznost postaje signal za reakciju izbegavanja situacije ili suočavanja sa njom.

Ideja da samopoštovanje uključimo u istraživanje podstaknuta su shvatanjima da samopoštovanje ima ključnu ulogu u razvojnom procesu adolescenta (Harter, 1983), odnosno, da se opšta procena vlastite vrednosti dostiže u ranoj adolescenciji i da ostaje relativno stabilna i trajna u periodu od nekoliko godina (Coopersmith, 1967; O'Malley i Bachman, 1983; Block i Robins; 1993). Uz to, brojna istraživanja govore o povezanosti samopoštovanja sa opštom i testovnom anksioznošću, akademskim postignućem, kreativnošću ali i otporom prema pritisku grupe, spremnošću da se izrazi nepopularno mišljenje, kao i izborom teških zadataka i efikasnom komunikacijom roditelja i dece (Coopersmith, 1967).

I na uzorku muzičara istraživanja ukazuju na značaj samopoštovanja za efikasnost i anksioznost muzičkog izvođenja (Salmon, 1990; Lehrer et al., 1990). Lehler je ispitivao povezanost anksioznosti izvođenja i pet faktora: (1) memorijske teškoće ili vigilnost pažnje, (2) samopoštovanje i okupiranost tenzijom, (3) strah od socijalnog neprihvatanja i samokritičnost zbog teškoća tokom izvođenja, (4) sumnje u sposobnosti izvođenja i (5) okupiranost mislima koje nisu usmerene na izvođenje. Pokazalo se da su samo nedostatak samopoštovanja i okupiranost tenzijom povezani sa anksioznošću izvođenja. Samopoštovanje muzičara ima značajnu ulogu i u periodima pauza koje dolaze posle dugotrajnih vežbanja i nastupa ili usled fizičkih povreda i dugih perioda oporavljanja. Name, depresija, kao posledica ovakvih stanja, češće se javlja kod onih muzičara čije samopoštovanje u velikoj meri zavisi od spoljašnje podrške (Storr, 1976).

Još 1890. godine, William James (prema Coopersmith, 1967) samopoštovanje definiše kao "postignuće prema aspiracijama", jer odnos stvarnog uspeha i ličnih ciljeva i aspiracije ima najveći uticaj na to u kakvom će svetlu neko sebe videti. Rosenberg (1965) sasvim prihvata James-ovo gledište da je u razumevanju samopoštovanja od suštinskog značaja poznavanje specifičnih vrednosti i težnji self-a na kojima se ono zasniva. Psihoanalitičkim rečnikom, "ego-ideal", odnosno lični sistem vrednosti dozvoljava i čak primorava na samoprocenu.

Uz svo uvažavanje krucijalnog značaja poznavanja stepena do kog se nekom dopada percipirani self, u teorijskim razmatranjima i istraživanjima koja su usledila, ističu se i neki drugi činioci. Bez poznavanja, npr. određenih kvaliteta ličnosti na koje se osoba "oslanja" u svojim aspiracijama, ne možemo stvarno znati značenje psihološke osnove na kojoj se bazira njena "potvrda" samopoštovanja (Block i Robins, 1993).

Pored Jamesa, vodič kroz fenomen samopoštovanja svakako su i radovi Meada (prema Coopersmith, 1967), u kojima se naglašava da iskustvo u porodici, naročito u ranom detinjstvu, igra glavnu ulogu u izgradnji samopoštovanja. U tom smislu najvažnije je da li su se ključne osobe prema nekom odnosile sa poštovanjem, ljubavlju i brigom ili ne.

Direktnu vezu između samopoštovanja roditelja i samopoštovanja dece potvrđuju i. istraživanja Coopersmitha (1967) od čijih teorijskih i metodoloških postavki smo pošli u istraživanje. Prema rezultatima, majke dece sa visokim samopoštovanjem i same imaju visoko samopoštovanje, više se oslanjaju na same sebe i emocionalno su stabilne i fleksibilne. S druge strane, očevi dece sa visokim samopoštovanjem imaju aktivnu ulogu i pružaju podršku svojoj deci, autoritet su i preuzimaju odgovornost dominantnog člana porodice. U međusobnoj interakciji, roditelji ove dece uspostavljaju jasnije obrasce autoriteta i odgovornosti i više vrednuju postignuće, dok roditelji dece sa niskim samopoštovanjem više vrednuju društveno odobravanje. Istovremeno, osećaj poverenja i autoriteta među roditeljima može doprineti dečijem uverenju da su mu roditelji uspešni, što obezbeđuje i posredne utiske i direktne doživljaje uspeha kod njih (dece). Osim što pružaju jasne i stabilne modele za postizanje uspeha, oni nude i modele potrebne da se, konstruktivno i u skladu sa realnošću, ovlada svakodnevnim problemima.

Mada su navedeni zaključci važni, ipak, neka istraživanja (Kimble i Helmreich, 1972), pokazuju da osobe sa visokim i niskim samopoštovanjem imaju veću potrebu za odobravanjem od onih sa umerenim samopoštovanjem, kao i da su ove druge najmanje ostljive na uspeh/neuspeh. Paralelno, istraživanjima su potvrđene i mnoge razlike između ove dve grupe u pogledu mehanizmima odbrane i interpersonalnim odnosima (Coopersmith, 1967).

U mnogobrojnim longitudinalnim studijama (Block, 1971; Simmons i Blyth, 1987; Caspi i Bem, 1990) razmatran je razvojni tok samopoštovanja. Generalno, u njima se može prepoznati nekoliko pristupa. Jedan od njih je smer i stepen promena koji nastaje tokom uzrasta i uloga pola u razvojnim promenama samopoštovanja, drugi, pitanje njegove konzistentnosti, i kao treće, uglavnom nedovoljno ispitan, odnos samopoštovanja i ostalih konceptualno relevantnih varijabli (npr. osobine ličnosti).

Uz sav doprinos ovih studija, Block i Robins (1993) smatraju da svaka od njih ne pruža potpunu sliku *intraindividualnog* razvoja jer, pre svega, ukazuju da li se varijable "ponašaju" konzistentno tokom vremena,

nego da li je ponašanje osoba konzistentno. Međutim, "individue su te koje su stabilne (ili nestabilne) tokom vremena – a ne varijable" (Magnusson, 1990, str. 210). Naime, dok se iz perspektive koja je koncentrisana na varijable polazi od toga da su razvojne promene gotovo iste za sve osobe, sa druge strane, perspektiva koncentrisana na ličnost posmatra osobe kao ličnosti koje imaju spcifičan razvojni tok. Drugim rečima, neki adolescenti mogu povećati samopoštovanje tokom adolescencije, kod drugih se ono može smanjiti, a kod ostalih ta promena može biti relativno mala.

Poređenja radi, prema trogodišnjoj longitudinalnoj studiji Coopersmitha (1967) na uzorku dece od 11 godina, opšta procena vlastite vrednosti dostiže se u ranoj adolescenciji i ostaje relativno stabilna i trajna u periodu od nekoliko godina. To je, mnogo kasnije, pokazala i Rubinova (1978) trogodišnja longitudinalna studija na uzorku dece uzrasta od 9, 12 i 15 godina. Coopersmith je takođe tvrdio da iznenadne promene mogu smanjiti (ili povećati) samopoštovanje, ali i da se ono vraća na uobičajeni nivo kada uslovi dobiju "normalan" i tipičan tok. Zanimljivo je da Lecky ovu stabilnost samopoštovanja objašnjava potrebom za psihološkom doslednošću, odnosno, da generalno ne postoji spremnost prihvatanja dokaza o promenama nivoa samopoštovanja, bez obzira da li oni ukazuju na njegovo povećanje ili smanjenje (Coopersmith, 1967).

Longitudinalne studije razvoja samopoštovanja usmerene na ličnost koje su ispitivale uzrastom uslovljene promene takođe su potvrdile njegovu umerenu doslednost. Najpre, O'Malley i Bachman (1983) kod ispitanika na srednjem nivou samopoštovanja, koje su pratili tri godine, do perioda kada su bili u višim razredima srednje škole. Zatim je i studija Blocka i Robinsa (1993) potvrdila umerenu doslesnost na sva tri nivoa samopoštovanja u preiodu od 14. do 23. godine. Ipak, ova logitudinalna konzintentnost dobija specifično značenje na individualnom planu jer, kako ističu autori, mada je "prosečna" individua na celokupnom uzorku ostala "nepromenjena", većina ispitanika se promenila u pogledu samopoštovanja za više od jedne polovine standardne devijacije.

U brojnim studijama razmatrana je i uloga pola u razvoju samopoštovanja. Nasuprot Coopersmithu (1967) koji navodi da, prema većini istraživanja, postoje male razlike među polovima u nivou samopoštovanja (osim na nivoima koji su iznad normi u njegovom *Priručniku*), novija istraživanja naglašavaju značajnu ulogu pola u proučavanju razvojnog toka samopoštovanja. Dok O'Malley i Bachman (1983) ukazuju na tendenciju blagog i postopenog povećanja samopoštovanja kod ispitanika oba pola, Blyth i sar. (1983) su dobili da se

u periodu od 12 do 16 godine, globalno samopoštovanje kod mladića povećava, a kod devojaka smanjuje.

Ovu tendenciju potvrdila je i studija Blocka i Robinsa (1993). Istovremeno, ističe se da je longitudinalna konzistentnost samopoštovanja u grupi mladića manja nego u grupi devojaka. Razlika među polovima sagledana je u svetlu različitih zahteva koje proces socijalizacije postavlja pred mladiće, odnosno devojke. Zapravo, u procesu socijalizacije postoji tendencija da se obim iskustva devojaka ograničava, a mladića povećava. To pruža veću mogućnost osobenom razvoju mladića i može biti u osnovi manje longitudinalne konzistentnosti njihovog samopoštovanja.

U razumevanju tendencije povećanja samopoštovanja mladića, odnosno njegovog smanjenja kod devojaka, navodi se i da u ranoj adolescenciji ima više devojaka nego mladića sa niskim samopoštovanjem i da se ova razlika do kasne adolescencije povećava (Simmons i Rosenberg, 1975). U odgovoru na pitanje zašto se i kada pojavljuju ovakvi trendovi, Petersen (prema Block i Robins, 1993) zastupa stanovište o većem prisustvu depresivnosti kod devojaka tokom adolescencije.

Ovi pokazatelji umerene longitudinalne doslednosti samopoštovanja tokom adolescencije na nivou grupe, odnosno promene samopoštovanja na individualnom nivou, već na neki način ukazuju na značajne individualne razlike unutar tendencija koje su karakteristične za oba pola. Oni međjutim, ne pružaju uvid u razloge zašto se kod nekih adolescenata samopoštovanje povećava, a kod drugih smanjuje.

Treba imati u vidu da već tridesetak godina empirijski nalazi ne podržavaju shvatanje o adolescenciji kao periodu kriza i psiholoških preokreta (Coleman, 1978, Hill, 1985). Generalno, prema novijim istraživanjima "...adolescencija nije period preokreta u self konceptu. Kada osoba izađe iz adolescencije ona je u osnovi ista ona koja je ušla u nju" (Dusek i Flaherty, 1981, str. 39). Tako, Block i Robins (1993) sugerišu da promene u samopoštovanju devojaka zavise od orijentacije prema drugima, tj. zasnivaju se na interpersonalnim odnosima kojima se izražava briga i toplina. Za razliku od njih, samopoštovanje mladića više zavisi od odnosa prema sebi nego od odnosa prema drugima, kao i od kontrole anksioznosti. U širem kontekstu, razlike među polovima u razvoju samopoštovanja povezane su sa načinom na koji mladići i devojke odgovaraju na kulturološki pritisak. Na kraju krajeva, kažu autori, razvojem polne uloge, devojke, između ostalog, postaju društvenije i u skladu sa zahtevima društva, dok su mladići aktivniji kako bi napredovali.

U kontekstu koji sledimo, istraživače je zanimalo i da li profil ličnosti adolescenata koji "okružuje" samopoštovanje ostaje isti u periodu od rane adolescencije do ranog odraslog doba, odnosno, da li samopoštovanje ima iste implikacije na ličnost u ranoj adolescenciji, kasnoj adolescenciji i ranom odraslom dobu. Pokazalo se da je profil ličnosti povezan sa samopoštovanjem konzistentan tokom vremena samo kod devojaka, dok se kod mladića značajno menja. Zapravo, mada su se karakteristike ličnosti devojaka i mladića sa visokim samopoštovanjem znatno razlikovale u ranoj adolescenciji, vremenom dolazi do konvergencije u profilu koji se vezuje za samopoštovanje, iako neke važne razlike ostaju u i periodu ranog odraslog doba. "Uprkos ovim impresivnim ekvivalentima ličnosti, kod oba pola tokom kasnijeg, i verovatno razvojno zrelijeg perioda samopoštovanja, mlade žene još uvek pokazuju veću zainteresovanost i efikasnost u postizanju intimnih interpersonalnih veza nego što je slučaj kod mladića" (Block i Robins, 1993, str. 219).

Metodologija

Problem i ciljevi istraživanja

Mnogobrojna teorijska razmatranja i longitudinalne studije (Block, 1971; Simmons i Blyth, 1987; Caspi i Bern, 1990) ukazale su na smer i stepen razvojnih promena samopoštovanja tokom uzrasta i na ulogu pola u njima, ali je odnos samopoštovanja i ostalih konceptualno relevantnih varijabli uglavnom nedovoljno ispitan. Među njima opredelili smo se za anksioznost imajući u vidu da je ona nerazdvojna komponenta profesije muzičara ali i mladih koji su još u procesu muzičkog obrazovanja.

Osnovni problem istraživanje je ispitivanje razlika u nivou anksioznosti i samopoštovanja između muzički nadarenih adolescenata i njihovih vršnjaka gimnazijalaca. Iz osnovnog problema postavili smo i sledeće ciljeve:

- utvrditi nivo anksioznosti muzički nadarenih adolescenata i gimnazijalaca i razlike u nivou anksioznosti između ove dve podgrupe i u zavisnosti od pola;

- utvrditi nivo samopoštovanja obe podgrupe adolescenata i razlike u nivou samopoštovanja između njih i u zavisnosti od pola;

- utvrditi da li postoji povezanost između ove dve varijable kod obe podgrupe i u zavisnosti od pola adolescenata.

Instrumenti

Inventar anksioznosti – forma Y (STAI) Spielbergera (1983). Instrument je često korišćen u istraživanjima anksioznosti izvođenja muzičara (Steptoe, 1987; Wolfe, 1989; Wolfe, 1990; Lehrer i sar., 1990) i drugih scenskih izvođača (Spielberger i sar., 1983) ali i u istraživanjima anksioznosti sportista (Ferreira i Murray, 1983). Inače, od 1970. godine kada je prvi put publikovan, ovaj instrument je primenjen u više od 2.000 istraživanja u psihologiji, medicini, stomatologiji, sociologiji i obrazovanju i preveden na preko trideset jezika. Inventar sadrži dve odvojene skale samoprocene dva različita koncepta anksioznosti: situacione (STAI-S) opšte (STAI-T). Skalom STAI-S se procenjuje kako se osoba oseća baš sada, ovog trenutka, a skalom STAI-T kako se ona generalno oseća. Svaka skala sadrži po dvadeset tvrdnji, a skorovi za obe skale mogu varirati od minimum 20 do maksimum 80. Skale se mogu primenjivati individualno i grupno bez vremenskog ograničenja, s tim što se skala anksioznosti STAI-S uvek prva zadaje jer je osetljiva na uslove testiranja, za razliku od STAI-T koja je relativno nezavisna od tih uslova. Kako do danas nije izvršena standardizacija ovog instrumenta kod nas, u Tabeli 1 navodimo norme iz Priručnika za primenu STAI-a.

Tabela 1. Srednje vrednosti na STAI-S i STAI-T

	Odrasli		Studenti		Srednjoškola ci		Regruti		Psih. pacijenti
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	
STAI-S	35,72	35,20	36,47	38,76	39,45	40,54	44,05	47,01	47,74
STAI-T	34,89	34,79	38,30	40,40	40,17	40,97	37,64	40,03	46,62

Test-retest korelacija za STAI-T za uzorak studenata je $r = 0,765$, a za uzorak srednjoškolaca $r = 0,695$. Međutim, koeficijent stabilnosti za skalu STAI-S je relativno nizak (0,33) što govori o mogućem uticaju situacionih faktora u periodu testiranja. Srednje vrednosti skorova na obe skale na uzorku normalnih ispitanika kada su uslovi testiranja nestresogeni su vrlo slične. Interna konzistentnost obe skale je visoka.

Dokazi validnosti T skale su i visoke korelacije ($r = 0,80$) sa Skalom manifestne anksioznosti (Taylor), odnosno Cornel indexom ($r = 0,70$). S druge strane, negativna korelacija STAI skala i Beta testa ($r = -0,08$ za STAI-S i $r = -0,03$ za STAI-T) ukazuje da su mere anksioznosti na ovim

skalama nezavisne od nivoa inteligencije ili nivoa obrazovanja (Spielberger i sar., 1983).

Inventar samopoštovanja- SEI Coopersmitha (1967) je test samoprocene opšteg samopoštovanja. Instrument se zasniva na shvatanju da je samopoštovanje subjektivni doživljaj sopstvene vrednosti izražen stavovima o sebi; tj. stepen u kome neka osoba veruje da je kompetentna, uspešna, značajna i vredna. Njime se procenjuje relativno trajno, opšte samopoštovanje, a ne specifične i prolazne promene.

U u periodu od 1970. do 1979. godine, SEI je primenjen u preko 100 istraživanja u kojima je učestvovalo na desetine hiljada dece i odraslih različitog socijalnog statusa i nacionalnog porekla. Istraživanja su pokazala značajnu povezanost skorova na SEI sa akademskim postignućem, kreativnošću, spremnošću da se izrazi nepopularno mišljenje, situacionom i opštom anksioznošću, popularnošću, izborom teških zadataka i efikasnom komunikacijom roditelja i dece. Uz to, nalazi istraživanja su ukazali na male razlike među polovima u nivou samopoštovanja.

Prema Priručniku SEI-a – Forma za odrasle, primena SEI-a omogućava opštu procenu visokog, srednjeg i niskog samopoštovanja. Od ispitanika se traži da izrazi slaganje/neslaganje sa 25 tvrdnji. Maksimum bodova na testu je 100. Skorovi iznad 87 odgovaraju visokom nivou samopoštovanja, skorovi u rasponu od 57 do 87 srednjem nivou, a skorovi ispod 57 niskom samopoštovanju.

Test se zadaje individualno i grupno, vreme nije ograničeno. Autor ističe da se skorovi na SEI blago povećavaju sa uzrastom i da kriterijume u određenju sva tri nivoa samopoštovanja treba shvatiti kao opšta uputstva i koristiti ih sa oprezom, jer oni variraju sa karakteristikama uzorka, njegovom distribucijom, kao i sa teorijskim shvatanjima i kliničkim stanjima. Zato se i u kliničkim i vankliničkim uslovima preporučuje korišćenje dodatnih mera, pre svega, procena ponašanja i postavljanje lokalnih normi.

Uzorak

Istraživanje je obuhvatilo 60 učenika Muzičke škole (klavirski odsek) i 59 učenika matematičkog i jezičkog smera gimnazije "Bora Stanković" i "Svetozar Marković" u Nišu.

Uzorak, dakle, čini 119 ispitanika. Grupe su ujednačene po uzrastu (od 17 do 19 godina) i po polu.

Statistička obrada

Za obradu podataka korišćene su metode deskriptivne statistike, t-test, analiza varijanse i Pirsonov koeficijent korelacije.

Rezultati i diskusija

Tabela 2. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na STAI-S i STAI-T muzičara i gimnazijalaca oba smera

	Muzičari			Matematički smer			Jezički smer			F	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD	AS	N	SD		
STAI-S	44.70	60	9.19	45.29	34	7.84	46.32	25	7.89	.32	.73
STAI-T	50.72	60	9.55	52.91	34	7.43	53.08	25	8.14	1.01	.37

Upoređivanje srednjih vrednosti u Tabeli 2 sa normama za srednjoškolce u Priručniku za primenu STAI-a – Forma Y (Spielberger i sar., 1983) ukazuje da su srednje vrednosti na obe dimenzije anksioznosti adolescenata u ovom uzorku više od prosečnih za srednjoškolce. Odstupanje od prosečnih vrednosti nešto je veće na opštoj anksioznosti (STAI-T).

Kao što smo već nagovestili, na našoj populaciji nije izvršena standardizacija STAI-a koja bi nam omogućila poređenje i šire razmatranje nešto viših skorova celokupnog uzorka na ovom instrumentu. Inače, veće prisustvo situacione i opšte (STAI-T) anksioznosti muzički i likovno nadarenih adolescenata i gimnazijalaca u našoj sredini, dobijeno je i u drugim istraživanjima (npr. Anđelković, 2005; Vidanović i Anđelković, 2007). Svakako, nalaze možemo razumeti u i kontekstu veoma složenih i prolansiranih društvenih okolnosti u kojima su se razvijali i žive adolescenti u ovom uzorku.

Rezultati takođe pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike u nivou trenutne (STAI-S) i opšte anksioznosti (STAI-T) između nadarenih adolescenata i gimnazijalaca. Nivoi obe dimenzije anksioznosti muzički nadarnih adolescenata su nešto niži od obe podgrupe gimnazijalaca (matematički i jezički smer), ali te razlike nisu statistički značajne.

Statistički značajne razlike nisu potvrđene ni u poduzorku gimnazijalaca (viši nivo obe dimenzije anksioznosti imaju učenici jezičkog smera).

S obzirom na mnoge specifičnosti razvoja i nadarenih adolescenata, očekivali smo da će se njihov nivo anksioznosti razlikovati u odnosu na mlade ljude koji nemaju izražene talente. Pošli smo od shvatanja da će veoma visoki i složeni zahtevi veštine sviranja, kao i zahtevi za kontrolom i "prihvatanjem" anksioznosti, koji pred mlade izvođače postavljaju dugogodišnja i mnogobrojna učešća na takmičenjima i javnim nastupima uopšte, na neki način dovesti do selekcije među njima. Naime, očekivali smo, da će se rano profesionalno usmerenje, između ostalog, snažno odraziti i na prisustvo anksioznosti u grupi muzički nadarenih adolescenata (Anđelković, 2005). Međutim, dobijeni rezultati istraživanja otvaraju nekoliko pitanja. Da li uz sve osobenosti nadarenih, kao i kod njihovih vršnjaka gimnazijalaca, pre svega, mnogobrojne i značajne razvojne promene u adolescenciji (intenziviranje svih nagonskih snaga, premeštanje investicija sa pregenitalnih na genitalne težnje i obnavljanje edipalne problematike) određuju nivo anksioznosti. Ili su možda u pitanju i neki drugi razlozi. Jer, teorijska shvatanja i istraživanja (Kubie, 1958;. Barron, 1968) naglašavaju da je sposobnost tolerancije nelagodnosti i anksioznosti (uključujući negativni uticaj primarnog procesa) povezana sa kreativnošću, odnosno da kreativne osobe imaju potrebu za "traženjem tenzije", neregularnosti. I još konkretnije, od javnih izvođača, posebno scenskih, očekuje se da podnesu visok nivo anksioznosti, a taj visok stepen "neizvesnosti profesije" Kits (prema Arron, 2005) naziva kapacitetom podnošenja negativnog.

U mnogim istraživanjima i teorijskim razmatranjima vrlo važan aspekt problema anksioznosti tiče se razlika među pola.

Tabela 3. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na STAI-S i STAI-T muzičara i gimnazijalaca po polu

	Mladići			Devojke			t	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD		
STAI-S	43.50	50	8.88	46.45	69	8.00	-1.89	.06
STAI-T	50.46	50	9.40	52.84	69	8.09	-1.49	.14

Kao što se iz Tabele 3 može videti na celokupnom uzorku nije potvrđena statistički značajna razlika među polovima na situacionoj i opštoj anksioznosti. Devojke imaju više skorove na obe ove vrste anksioznosti.

Međutim, na uzorku muzičara potvrđena je statistički značajna razlika između mladića i devojaka na opštoj anksioznosti (Tabela 4). Devojke imaju viši nivo opšte anksioznosti. Dobijeni rezultati su u skladu sa prethodnim istraživanjima koja pokazuju da je ova dimenzija anksioznost često prisutna kod izvođača i da je prisutnija kod žena (Wesner et al., 1990).

Tabela 4. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na STAI-S i STAI-T mladića i devojaka muzičara

	Mladići			Devojke			t	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD		
STAI-S	42.52	25	8.78	46.26	35	9.16	-1.58	.11
STAI-T	47.20	25	8.33	53.23	35	9.69	-2.51	.01

Takođe, mladići muzičari imaju niži nivo opšte anksioznosti od mladića gimnazijalaca (Tabela 5). Najniži nivo opšte anksioznosti imaju mladići muzičari, a najviši gimnazijalci jezičkog smera. S druge strane, nivoi opšte anksioznosti devojaka su skoro identični (Tabela 6).

Tabela 5. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na STAI-S i STAI-T mladića muzičara i gimnazijalaca

	Muzičari			Gimnazijalci			t	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD		
STAI-S	42.52	25	8.78	44.48	25	9.06	-.78	.44
STAI-T	47.20	25	8.33	53.72	25	9.44	-2.59	.01

Tabela 6. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na STAI-S i STAI-T devojaka muzičara i gimnazijalki

	Muzičari			Gimnazijalci			t	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD		
STAI-S	46.26	35	9.16	46.65	34	6.74	-.20	.84
STAI-T	53.23	35	9.69	52.44	34	6.16	.40	.68

Rezultati istraživanja, pre svega, pokreću pitanje polnih razlika među muzičarima, makar u adolescentskom periodu. Postavlja se pitanje da li su razlike na opštoj anksioznosti između mladića i devojaka muzičara određene ograničenjima vezanim za pol ili nekim drugim relevantnim

faktorima, među kojima je svakako i profesionalno usmerenje. Čini se da nam odgovor, na neki način, daju dobijeni rezultati da mladići muzičari imaju niži nivo opšte anksioznosti i od mladića gimnazijalaca, dok su oni kod devojaka, u ova dva poduzorka, skoro identični.

Ovo je jedan od najznačajnijih nalaza ovog istraživanja koji, zajedno sa razlikama među polovima na uzorku muzičara, može doprineti boljem razumevanju, kako opšteg funkcionisanja muzički nadarenih adolescenata, tako i razlikama između mladića i devojaka koji su se opredelili za ovu oblast umetnosti.

Što se tiče druge varijable istraživanja, rezultati u Tabeli 7. pokazuju da su na celokupnom uzorku, srednje vrednosti na samopoštovanju (SEI) neznatno ispod prosečnih (66).

Tabela 7. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na SEI muzičara i gimnazijalaca

	Muzičari			Matematički smer			Jezički smer			F	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD	AS	N	SD		
SEI	65.28	60	13.18	63.43	34	15.43	64.64	25	13.78	.19	.82

U razumevanju nešto nižih vrednosti na samopoštovanju adolescenata u ovom uzorku, pomenimo i ovom prilikom socijalni kontekst koji, prema opštoj saglasnosti među autorima (npr. Block, 1971), može doprineti različitim razvojnim tokovima samopoštovanja. U tom smislu, nezaštićenost, nesigurnost i pad sistema vrednosti koji karakterišu naše društvo, nisu podsticaj ostvarivanju razvojnih ciljeva kojima adolescent teži.

Ipak, rezultate najpre treba sagledati u okviru shvatanja koje smo predstavili u uvodnom delu ovog rada, da samopoštovanje ima značajnu, a prema nekim autorima (Harter, 1983) ključnu ulogu u razvojnom procesu adolescenta. Opšta procena vlastite vrednosti dostiže u ranoj adolescenciji i ostaje relativno stabilna i trajna u periodu od nekoliko godina (Coopersmith, 1967; O'Malley i Bachman, 1983; Block i Robins; 1993). No, ona, tokom ovog perioda, čini se, češće nego ikad pre, a i posle, može biti ugrožena. Narcizam i visoka narcističku povredljivost, kao i česte frustracije, tako svojstvenih adolescentskom periodu, adolescente čine preosetljivim na najmanji nedostatak

Dalje analize podataka nisu pokazale statistički značajnu razliku u visini skorova na smopoštovanju između muzički nadarenih i

gimnazijalaca. Razlike u nivou samopoštovanja nisu potvrđene ni između budućih muzičara i gimnazijalaca oba smera, odnosno među supgrupama gimnazijalaca.

Imajući u vidu da su mnogobrojna teorijska shvatanja i istraživanja ukazala na vezu samopoštovanja i kreativnosti (Coopersmith, 1967) i na značaj samopoštovanja u efikasnosti i anksioznosti muzičkog izvođenja (Salmon, 1990; Lehrer, 1990), prepostavili smo da će da će se samopoštovanje muzičara i mladih koji nemaju izražen talenat razlikovati. Razloga što se ta razlika nije pokazala u ovom istraživanju ima više. Navešćemo samo neke. Kreativnost se ne izražava samo kroz muzičku umetnost. Složena psihodinamika adolescentskog perioda određuje razvojnu specifičnost samopoštovanja. Ili bi, možda, uključivanje nekih drugih konceptualno relevantnih varijabli dalo znatno pouzdaniji uvid u samopoštovanje muzičara, gimnazijalaca i nekih drugih subgrupa adolescenata, jer ono zavisi od mnoštva uticaja - univerzalnih, ali i specifičnih.

Tabela 8. Značajnost razlika aritmetičkih sredina na SEI u muzičara i gimnazijalaca po polu

	Mladići			Devojke			t	Sig.
	AS	N	SD	AS	N	SD		
SEI	66.56	50	13.70	63.21	69	13.77	1.31	.19

Kada se radi o ulozi pola u proučavanju razvojnog toka samopoštovanja, videli smo da rezultati prethodnih istraživanja nisu konzistentni. Nasuprot Coopersmithu (1967) koji navodi da, prema većini istraživanja, postoje male razlike među polovima u nivou samopoštovanja, novija istraživanja naglašavaju značajnu ulogu pola u proučavanju njegovog razvojnog toka. Ukazuje se da u ranoj adolescenciji ima više devojaka nego mladića sa niskim samopoštovanjem, i da se ova razlika do kasne adolescencije povećava. (Blyth i sar.,1983; Block i Robins, 1993). Razlike između mladića i devojaka u razvoju samopoštovanja, u širem kontekstu, dovode se u vezu sa načinom na koji oni odgovaraju na kulturološki pritisak. Razvojem polne uloge, devojke, između ostalog, postaju društvenije i u skladu sa zahtevima društva, dok su mladići aktivniji i više se oslanjaju na sebe.

U ovom istraživanju nisu dobijene statistički značajne razlike u samopoštovanju u zavisnosti od pola ispitanika na celokupnom uzorku

(Tabela 8). Razlike nisu potvrđene ni u podgrupama muzičara, odnosno gimnazijalaca.

Verujemo da bi ispitivanje razvojnih promena samopoštovanja tokom adolescencije i uloge pola u tim promenama koje polazi od individualnog razvoja, dalo pouzdaniji uvid. Kao što smo već naveli, pristup longitudinalnoj konzistentnosti samopoštovanja na nivou grupe zanemaruje da se ono tokom adolescencije kod nekih adolescenata može povećati, kod drugih smanjiti, a kod ostalih ta promena može biti relativno mala.

I traganje za eventualnom povezanošću anksioznosti i samopoštovanja ne dovodi nas do nekog preciznijeg odgovora. Naime, i kod muzičara i kod gimnazijalaca postoji negativna i statistički značajnija korelacija samopoštovanja, kako sa situacionom, tako i sa opštom anksioznošću. (Tabela 9. i Tabela 10.). Napomenimo samo da su korelacije negativne i statistički značajne i na poduzorku gimnazijalaca. U principu, viši nivo samopoštovanja, između ostalog, podrazumeva efikasnije i zrelije strategije prevladavanja stresa i anksioznosti.

Tabela 9. Povezanost STAI-S, STAI-T i SEI na uzorku muzičara

		STAI-S	STAI-T	SEI
STAI-S	r	1	.569	-.397
	Sig.		.000	.002
	N	60	60	60
STAI-T	r	.569	1	-.694
	Sig.	.000		.000
	N	60	60	60
SEI	r	-.397	-.694	1
	Sig.	.002	.000	
	N	60	60	60

Tabela 10. Povezanost STAI-S, STAI-T i SEI na uzorku gimnazijalaca

		STAI-S	STAI-T	SEI
STAI-S	r	1	.337	-.454
	Sig.		.009	.000
	N	59	59	59
STAI-T	r	.337	1	-.591
	Sig.	.009		.000

ANKSIOZNOST I SAMOPOŠTOVANJE U KONTEKSTU UZRASTA, POLA...

	N	59	59	59
	r	-.454	-.591	1
SEI	Sig.	.000	.000	
	N	59	59	59

Zaključak

Visok nivo anksioznosti kod muzičara bio je predmet brojnih istraživanja u oblasti muzičkog izvođenja. Istraživače je posebno zanimao odnos anksioznosti i efikasnosti muzičkog izvođenja, kao i njegova specifičnost u zavisnosti od mnogih muzički relevantnih varijabli kao što je npr. uzrast i pol. Ovim istraživanjem pokušali smo da u sklopu razmatranja anksioznosti i samopoštovanja bar delom razumemo da li se osobenost razvoja muzički nadarenih adolescenata odražava na ova dva obeležja ličnosti.

Dobijeni rezultati istraživanja ukazuju da anksioznost može predstavljati relevantan indikator opšteg funkcionisanja mladih muzičara, pre svega, u kontekstu uloge pola u ovoj oblasti umetnosti. To se, međutim nije pokazalo za samopoštovanje. Moguće da je klasični pristup u shvatanju i poceni samopoštovanja, na kome se i zasniva instrument SEI korišćen u ovom istraživanju, bar jednim delom doprineo ovim nalazima. Verujemo da bi pristup koji polazi od individualnih razlika pružio preciznije odgovore.

Literatura

- Aaron, S. (1986/2000). Strah od javnog nastupa. Beograd, Art Press.
- Anđelković, V. (2005). Sam pred publikom. Beograd, Art Press.
- Block, J. (1971). Lives through time. Berkeley, CA, Bancroft.
- Block, J. & Robins, R. (1993). A longitudinal study of consistency and change in self-esteem from early adolescence to early adulthood. *Child Development*, 64, 909-923.
- Blyth, D. A., Simmons, R. G. & Carlton-Ford, S. (1983). The adjustment of early adolescents to school transitions. *Journal of Early Adolescence*, 3, 105-120.

- Caspi, A. & Bern, D. (1990). Personality continuity and change across life span. U J. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality theory and research*, 549-575. New York, Guilford.
- Coleman, J. C. (1978). Current contradictions in adolescent theory. *Journal of Youth and Adolescence*, 7, 1-11.
- Coopersmith, C. (1967). *Antecedents of self-esteem*. Palo Alto, Consulting Psychologists Press.
- Craske, M. & Craig, K. (1984). Musical performance anxiety: The three system model and self-efficacy theory. *Behavioral Research Therapy*, 22, 267-280.
- Gates, G. A. (1988). Performance Anxiety (Stage Fright): Causes and Control. *The NUTS Journal*, Nov/Dec, 26-27.
- Craske, M. & Craig, K. (1984). Musical performance anxiety: The three system model and self-efficacy theory. *Behavioral Research Therapy*, 22, 267-280.
- Harter, S. (1983). Developmental perspectives on the self-system. In E. M. Hetherington (Ed.) *Handbook of Child Psychology*, Vol. 4. Socialization, personality and social development, 275-385. New York, Wiley.
- Kimble, C. & Helmreich, R. (1972). Self-esteem and the need for social approval. *Psychonomic Science*, 36, 339-342.
- Lehrer, P. M., Goldman, N. S. & Strommen, E. F. (1990). A Principal Components Assessment of Performance Anxiety Among Musicians. *Medical Problems of Performing Artists*, 3, 12-18.
- Magnusson, D. (1990). Personality development from an interactional perspective. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality theory and research*, 193-222. New York, Guilford.
- O'Malley, P. M. & Bachman, J. C. (1983). Self-esteem: Change and stability between ages 13 and 23. *Developmental Psychology*, 19.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rubin, R. (1978). Stability of self esteem ratings and their relation to academic achievement: A longitudinal study. *Psychology in the Schools*, 15, 430-433.
- Simmons, R. G. & Rosenberg, F. (1975). Sex, sex roles, and self-image. *Journal of Youth and Adolescence*, 4, 229-258.

- Salmon, P. (1990). A Psychological Perspective on Musical Performance Anxiety: A Review of the Literature. *Medical Problems of Performing Musicians*, 3, 2-11.
- Simmons, R. G. & Blyth, D. A. (1987). *Moving into adolescence*. New York, Aldine De Gruyter.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L. & Lushene, R. E. (1983). *STAI manual for the STAI-TRAIT anxiety inventory*. Palo Alto, Consulting Psychologists Press.
- Storr, A. (1976). *The dynamics of creation*. London, Pelican.
- Vidanović, S. & Anđelković, V. (2006). Ego development and the anxiety of gifted adolescents. *Facta Universitatis: Series Philosophy, Sociology and Psychology*, 5(1), 87-102.
- Wesner, R., Noyes, R., & Davis, T. (1990). The occurrence of performance anxiety among musicians. *Journal of Affective Disorders*, 18, 177-185.
- Wolfe, M. (1989). Correlates of adaptive and maladaptive musical performance anxiety. *Medical Problems of Performing Artists*, 3, 49-56.
- Wolfe, M. (1990). Relationship between dimensions of musical performance anxiety and behavioral coping strategies. *Medical Problems of Performing Artists*, 12, 139-145.

Vesna Anđelković

**ANXIETY AND SELF-ESTEEM IN CONTEXT OF AGE, GENDER
AND PROFESSIONAL GUIDANCE**

Abstract

The levels of anxiety and self-esteem of musically gifted adolescent and their high school pairs (119 subjects of both gender aging 17 - 19) are discussed both theoretically and empirically. Spielberger's State-Trait Anxiety Inventory - Form Y; STAI-Form Y) is used to evaluate anxiety, while Coopersmith's Self-Esteem Inventory - SEI is used to evaluate self-esteem. The results show that there is no difference between the anxiety level and self-esteem of musically gifted adolescents and high school students, and that there is a significant correlation between both in the two

groups. Also, we conclude that it is necessary to include gender in discussing anxiety and self-esteem in adolescents.

Keywords: *Anxiety, Self-esteem, Adolescence, Musicians.*

UDK: 37.018, 37.064	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 131-146	ISSN 1451-5407
---------------------	--	----------------

Kristina Kašić⁵

Snežana Stojiljković⁶
Filozofski fakultet, Niš

Jelisaveta Todorović
Filozofski fakultet, Niš

VASPITNI CILJEVI UČITELJA⁷

Apstrakt

Cilj istraživanja bio je ispitivanje stepena prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva kojima učitelji teže u vaspitanju učenika i u vaspitanju sopstvene dece, kao i ispitivanje saglasnosti u prihvaćenosti određenih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja. Ispitivanjem je obuhvaćeno trinaest vaspitnih ciljeva, u čijoj osnovi se nalaze dve međusobno suprotstavljene, vrednosne orijentacije – autonomija i konformizam. Modifikovana Konova skala roditeljskih vrednosti (Kohn, Parental Value Scale) primenjena je na uzorku od 133 učitelja niških osnovnih škola (50 muškaraca i 83 žene). Rezultati pokazuju da ispitani učitelji najvažnijim vaspitnim ciljevima smatraju "odgovornost i savesnost u radu", "lepo vaspitanje i pristojnost" i "razvoj sposobnosti i interesovanja", a kao najmanje važne procenjuju "ponašanje u skladu sa polnom ulogom" i "patriotska osećanja". Nisu nađene značajne razlike u prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja, izuzev kod vrednovanja dva cilja. Glavni nalaz je to da učitelji kod vaspitanika u većoj meri nastoje da razvijaju odlike autonomne nego odlike konformističke ličnosti, što je saglasno ranijim istraživanjima u ovoj oblasti.

---

⁵ kristina231282@yahoo.com

⁶ snezas@filfak.ni.ac.yu

⁷ Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta broj 149062D koji finansijски .održava Ministarstvo za nauku Republike Srbije.

***Ključne reči:** vaspitni ciljevi, vrednosne orijentacije, autonomija, konformizam, učitelji, istraživanje.*

Uvod

Široko je prihvaćeno stanovište da je obrazovanje od presudnog značaja za razvoj svakog društva, a kako smo suočeni sa brojnim problemima koje nameće doba tranzicije, veoma je važno imati informacije o tome koji su i kako se ostvaruju proklamovani vaspitno-obrazovne ciljeve. Prema nekim procenama, obrazovanje je po značaju ispred sirovina i prirodnih bogatstava. Najbolji primer za to je Japan koji ne raspolaže velikim prirodnim bogatstvima ali, zahvaljujući dobrom obrazovnom sistemu, ima izuzetne stručnjake koji ostvaruju vodeću ulogu u različitim oblastima ljudske delatnosti.

Nekada se od nastavnika očekivalo samo da prenose znanja učenicima i da od njih stvore "sveznalice" za određene oblasti. Potrebe i zahtevi današnjice su drugačiji nego ranije, i zato nije dovoljno da škola formira „eksperte“ za određene oblasti, već je neophodno da od učenika stvori kompetentne građane. Kompetentan građanin je obrazovan, aktivan i odgovoran pojedinac, poseduje inicijativnost, ima izražen lični identitet, veruje u sopstvene sposobnosti, ima razvijene socijalne i komunikacijske veštine i pozitivan stav prema timskom radu (Stojiljković, 2005). Od obrazovane osobe se danas očekuje, osim što vlada određenim fondom znanja iz različitih oblasti, da bude sposobna za individualne napore i da deluje nezavisno, kompetentno i odgovorno u političkom, ekonomskom, profesionalnom i kulturnom životu. Takođe, obrazovana osoba mora respektovati sebe i druge; ona treba da bude tolerantna prema predstavnicima drugih kultura i nacija, samostalna u procenjivanju i otvorena prema drugačijim mišljenjima i neočekivanim idejama (Kraevski, 2002).

Porodica i škola su najznačajniji agensi socijalizacije. Deca su poverena učiteljima u najosetljivijoj etapi svog kognitivnog, socijalnog i emocionalnog razvoja, te preispitivanje vaspitno-obrazovnih ciljeva kojima učitelji teže u svom radu ima izuzetan psihološki, pedagoški i opšt društveni značaj. Brojni empirijski nalazi ukazuju na činjenicu da je u dužem vremenskom periodu oslabljena vaspitna uloga škole (Maksić, 2001; Stojiljković i Joksimović, 2003) u poređenju sa njenom obrazovnom ulogom, što je svakako zabrinjavajući podatak. Zato ćemo se u ovom radu

pozabaviti analizom vaspitnih ciljeva kojima učitelji teže u svom pedagoškom radu.

Vaspitanje, vaspitni ciljevi i vrednosti

Vaspitanje je proces izgrađivanja pogleda na svet, ubeđenja, stavova i uverenja. Vaspitanje je kontinuiran i koherentan proces razvijanja psihofizičkih dispozicija ličnosti. Cilj vaspitanja je izgrađivanje vrednosnog sistema vaspitanika, odnosno formiranje unutrašnje instance ličnosti koja će biti regulator ponašanja kao nosilac internalizovanih društvenih zabrana (Todorović, 2005). Dakle, vaspitanje je, najopštije rečeno, celishodna ili ciljem usmeravana ljudska delatnost, a cilj je "onaj ishod planirane ili tekuće akcije koji akter smatra poželjnim i ostvarivim" (Havelka, 2000).

O vaspitanju se ne može govoriti bez određenog, konkretnog sadržaja i cilja. Pojam vaspitanja nije neki apstraktan pojam, bez veze sa društvenom stvarnošću. Kao aktivnost koja služi razvijanju i izgrađivanju mladog naraštaja, vaspitanje ima u vidu uvek jedan manje ili više određen lik čoveka. Ono se rukovodi određenim ciljevima i zadacima, vrši se u određenom duhu i pravcu. Vaspitanje je, prema tome, svesna i svrsishodna delatnost. Pedagozi smatraju da «nesvesno» vaspitanje nije uopšte vaspitanje. Nisu svi uticaji na mlado ljudsko biće ujedno i vaspitni uticaji, naglašavaju pedagozi; samo je ono uticanje vaspitno u pravom smislu te reči, koje je upravljeno na određene ciljeve i zadatke - ili je u skladu sa njima. U stvarnosti kod vaspitača (roditelja, nastavnika, itd.) postoje različiti stupnjevi vaspitne svesti - od gotovo uspavane, neprobuđene, slabo razvijene svesti, koja ne shvata cilj vaspitanja, sve do visoko razvijene vaspitne svesti s jasnom spoznajom o cilju vaspitanja (Pataki, 1953).

Većina autora koji su razmatrali filozofsku, etičku ili aksiološku osnovu vaspitanja, isticali su da vaspitanje nije vrednosno neutralna aktivnost, već da podrazumeva nastojanje aktera koji ga određuju i u njemu učestvuju da formiraju kod pojedinaca određen sklop osobina, stavova, vrednosnih usmerenja. Moglo bi se reći da je utvrđivanje ciljeva vaspitanja opredeljivanje za određene sisteme vrednosti kojima se teži u vaspitno-obrazovnoj praksi. Američki pedagog Brubacher (Brubacher; prema Stojakov, 1998) smatra da se vaspitanje direktno bavi vrednostima i da utvrditi ciljeve vaspitanja znači utvrditi njegove vaspitne vrednosti. Vrednosti nisu samo smernice nego istovremeno i rezultat vaspitanja. Dakle, ciljevi vaspitanja ukazuju na osnovna vrednosna opredeljenja društva i pojedinaca i oni (ciljevi) osiguravaju kontinuitet vrednosti.

Jedan od najznačajnijih doprinosa u ovoj oblasti predstavljaju istraživanja američkog autora Melvina Kona (Kohn, 1976, 1977; prema Stojiljković, 2005) koji je smatrao da se vaspitni ciljevi odnose na formiranje konkretnih potreba, interesovanja i socijalnog ponašanja dece. Način na koji će roditelji vaspitavati svoju decu umnogome zavisi od njihove "vaspitne filozofije", a njenu osnovu čine hijerarhijski uređene vrednosti i uverenja. Pod *roditeljskim vrednostima* Kon podrazumeva skup vaspitnih ciljeva i vrednosti kojima roditelji teže u procesu vaspitanja svoje dece. Vrednosti predstavljaju kriterijum za izbor načina delovanja, odnosno vrednosti predstavljaju bazično određenje za odluke u ponašanju, jer ljudi neke stvari više vole od ostalih, oni biraju jedan način ponašanja i prosuđuju o ponašanju drugih.

Prema nalazima Kona, postoje dve međusobno suprotstavljene vrednosne orijentacije roditelja koje determinišu konkretne vaspitne postupke i udaljene ciljeve vaspitanja, a to su: *samousmeravanje (self-direct)* i *konformizam (conformity)*. Pod pojmom *samousmeravanje* podrazumeva se ponašanje, odnosno delanje koje se zasniva na sopstvenom sudu i prema unutrašnjim standardima. S obzirom da autonomnu ličnost karakterišu „samozakonitost, samoupravljanje i nezavisno funkcionisanje“ (Krstić, 1988: 58), sledi da *samousmeravanje* predstavlja suštinu autonomne ličnosti. *Konformizam* se, pak, odnosi na upravljanje sopstvenog ponašanja prema autoritetu i spoljašnjim standardima i podložnost pojedinca da se ponaša u skladu sa (realnim ili imaginarnim) pritiskom grupe.

Metodološki pristup problemu

Problem istraživanja predstavlja ispitivanje stepena prihvaćenosti vaspitnih ciljeva kojima učitelji teže u vaspitanju svojih učenika i sopstvene dece, kao i ispitivanje saglasnosti u ciljevima vaspitanja i vrednosnim orijentacijama s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja.

Specifični problemi istraživanja

Ispitivanje stepena prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva čijem ostvarenju teže učitelji u vaspitanju učenika.

Ispitivanje stepena prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva čijem ostvarenju teže učitelji u vaspitanju sopstvene dece.

Ispitivanje razlika u stepenu prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja.

Ispitivanje razlika u stepenu prihvaćenosti vaspitnih ciljeva kojima učitelji nastoje da razviju odlike autonomne, odnosno konformističke ličnosti kod vaspitanika.

Ciljevi istraživanja

Opšti cilj

Utvrđiti stepen prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva čijem ostvarenju teže učitelji u vaspitavanju dece.

Specifični ciljevi:

Utvrđiti stepen prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva čijem ostvarenju teže učitelji u vaspitanju učenika.

Utvrđiti stepen prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva čijem ostvarenju teže učitelji u vaspitanju sopstvene dece.

Utvrđiti da li postoje značajne razlike u stepenu prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja.

Utvrđiti da li postoje značajne razlike u stepenu prihvaćenosti vaspitnih ciljeva kojima učitelji nastoje da razviju odlike autonomne, odnosno konformističke ličnosti kod vaspitanika.

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza

Očekuje se da će učitelji u vaspitanju svojih vaspitanika najviše težiti vaspitnim ciljevima "razvoj sposobnosti i interesovanja" i "odgovornost i savesnost u radu", a da će manje težiti vaspitnom cilju "ponašanje u skladu sa polnom ulogom".

Specifične hipoteze

Očekuje se da će učitelji u vaspitanju učenika najviše težiti vaspitnim ciljevima "razvoj sposobnosti i interesovanja" i "odgovornost i savesnost u radu", a da će manje težiti vaspitnom cilju "ponašanje u skladu sa polnom ulogom".

Očekuje se da će učitelji u vaspitanju sopstvene dece najviše težiti vaspitnim ciljevima "razvoj sposobnosti i interesovanja" i "odgovornost i savesnost u radu", a da će manje težiti vaspitnom cilju "ponašanje u skladu sa polnom ulogom".

Postoje značajne razlike u stepenu prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja.

Očekuje se da će učitelji u većoj meri prihvatati vaspitne ciljeve kojima se razvijaju odlike autonomne nego konformističke ličnosti kod svojih vaspitanika.

Instrumenti

1) Skala vaspitnih ciljeva (SVC) - predstavlja adaptiranu verziju Konovog upitnika vrednosnih orijentacija (Kohn, Parental Values Scale); modifikaciju izvršile Stojiljković i Joksimović (2003). Skala meri stepen prihvaćenosti sledećih vaspitnih ciljeva: *razvoj sposobnosti i interesovanja, svest o sopstvenim vrednostima, odgovornost i savesnost u radu, samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju, osećaj za pravdu, razumevanje i tolerancija različitosti, nesebičnost i obzirnost prema drugima (autonomija), kao i patriotska osećanja, poštovanje starijih i autoriteta, uklapanje u društvenu sredinu, dobrota i poštenje, lepo vaspitanje i pristojnost, ponašanje u skladu sa polnom ulogom (konformizam)*. Za potrebe ovog istraživanja korišćene su dve paralelne skale: jedna se odnosila na vaspitne ciljeve kojima teže učitelji u vaspitanju svojih učenika (SVC–N), i druga, koja se odnosila na vaspitne ciljeve kojima teže učitelji u vaspitanju svoje dece (SVC–R). Od ispitanika je traženo da navedu koliko im je važan svaki vaspitni cilj na petostepenoj skali Likertovog tipa (1-uopšte nije važno; 2-nije važno; 3-ne mogu da se odlučim; 4-važno je; 5-veoma je važno). Dakle, *veća aritmetička sredina ukazuje na veći stepen prihvatanja određenog vaspitnog cilja*. Od ispitanika je onda traženo da izaberu tri vaspitna cilja koja su, po njihovom mišljenju najpoželjnija, i da ih rangiraju, počev od najvažnijeg. Zatim je trebalo da izaberu još tri koja im nisu posebno važna te se njima manje rukovode u radu sa učenicima, odnosno pri vaspitavanju sopstvene dece, i da ih rangiraju, počevši od najmanje važnog.

2) Sociodemografski upitnik - namenjen ispitivanju sociodemografskih karakteristika ispitanika za potrebe istraživanja (starost, pol, godine radnog staža, školska sprema, bračni i porodični status).

Uzorak. Uzorak ispitanika činili su učitelji iz deset niških osnovnih škola ("Sreten Mladenović Mika", "Stefan Nemanja", "Dušan Radović", "Sveti Sava", "Miroslav Antić", "Branko Miljković", "Car Konstantin", "Njegoš", "Čegar" i "Ivo Andrić"). Korišćen je prigodan uzorak od 133 učitelja koji su ispitivani u školi u kojoj su zapošljeni, sastavljen od 50 muškaraca i 83 žene (37.6% muškaraca i 62.4% žena), starosti od 25-65 godina. Uključeni su bili samo oni učitelji koji imaju decu. Ispitivanje je sprovedeno tokom februara i marta 2007. godine (školske 2006/07).

Rezultati

Stepen prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva

Analiza dobijenih podataka je pokazala da su učitelji relativno visoko vrednovali sve ponuđene vaspitne ciljeve čijem ostvarenju teže u vaspitanju učenika i sopstvene dece. Tabela 1 sadrži prikaz aritmetičkih sredina skorova na obe skale vaspitnih ciljeva (SVC-N i SVC-R); prikazani su i rangovi koji govore o redosledu prihvaćenosti pojedinih ciljeva vaspitanja s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja.

Tabela 1. Stepen i redosled prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva

Rang	Profesionalna uloga učitelja	AS	Roditeljska uloga učitelja	AS	Rang
1.	Odgovornost i savesnost u radu	4.74	Odgovornost i savesnost u radu	5.03	1.
2.	Lepo vaspitanje i pristojnost	4.72	Lepo vaspitanje i pristojnost	4.69	2.
3.	Razvoj sposobnosti i interesovanja	4.69	Razvoj sposobnosti i interesovanja	4.68	3.
4.	Dobrota i poštenje	4.58	Samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju	4.63	4.
5.	Razumevanje i tolerancija različitosti	4.56	Svest o sopstvenim vrednostima	4.62	5.
6.	Samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju	4.55	Dobrota i poštenje	4.59	6.
7.	Nesebičnost i obzirnost prema drugima	4.51	Osećaj za pravdu	4.52	7.
8.	Svest o sopstvenim vrednostima	4.48	Razumevanje i tolerancija različitosti	4.50	8.
9.	Osećaj za pravdu	4.47	Uklapanje u društvenu sredinu	4.44	9.
10.	Uklapanje u društvenu sredinu	4.46	Nesebičnost i obzirnost prema drugima	4.42	10.
11.	Poštovanje starijih i autoriteta	4.37	Poštovanje starijih i autoriteta	4.32	11.
12.	Patriotska osećanja	4.09	Patriotska osećanja	4.03	12.

VASPITNI CILJEVI UČITELJA

13.	Ponašanje u skladu sa polnom ulogom	3.8 9	Ponašanje u skladu sa polnom ulogom	3.8 9	13.
-----	-------------------------------------	----------	-------------------------------------	----------	-----

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da učitelji, i u vaspitanju učenika i u vaspitanju sopstvene dece, najvažnijim smatraju sledeće vaspitne ciljeve: "odgovornost i savesnost u radu" (AS=4.74 prema AS=5.03), "lepo vaspitanje i pristojnost" (AS=4.72 prema AS=4.69) i "razvoj sposobnosti i interesovanja" (AS=4.69 prema AS=4.68), a manje značajnim smatraju "ponašanje u skladu sa polnom ulogom" (AS=3.89 prema AS=3.89) i "patriotska osećanja" (AS=4.09 prema AS=4.03). Podaci govore da je učiteljima prioritetno da i od učenika i od sopstvene dece formiraju građane koji neće prebacivati odgovornost na druge i spoljašnje autoritete već će preuzeti odgovornost za sopstveno ponašanje, savesno obavljajući sve svoje profesionalne, porodične i građanske funkcije. Takođe, za njih je važno da i od učenika i od sopstvene dece stvore lepo vaspitane i pristojne ljude koji će biti razvijenih sposobnosti i interesovanja za različite oblasti. Razvoj navedenih osobina kod mladog naraštaja predstavlja osnovu budućeg uspešnog, odgovornog i savesnog obavljanja različitih uloga u društvu, što je svakako od značaja za razvoj društvene zajednice u celini i u skladu je sa proklamovanim vaspitno-obrazovnim ciljevima.

Za učitelje je, iz ugla njihove profesionalne i roditeljske uloge, najmanje važno da svoj vaspitni uticaj usmere na razvoj ponašanja koje je u skladu sa polnom ulogom, kao i na prihvatanje i formiranje osobina vezanih za nacionalni identitet što je saglasno ranijim nalazima iz naše sredine (Pjurkowska-Petrović i Ševkušić, 1996; Stojiljković, 2005). Socijalizacija se u svakom društvu znatnim delom sastoji u usvajanju određenog načina ponašanja koje je, između ostalog, vezano za određeni pol pojedinca. Nekada je bila jasna podeljenost između muških i ženskih društvenih uloga, dok se danas ove dve uloge prepliću (muškarci preuzimaju neke od uloga žena, i obrnuto). Karakteristike savremenog načina života dovode do toga da muškarci i žene imaju skoro podjednak udeo kako u vaspitanju i podizanju dece, tako i u materijalnom obezbeđivanju porodice. To može biti jedan od razloga za relativno nisko vrednovanje vaspitnog cilja "ponašanje u skladu sa polnom ulogom". Učiteljima je, takođe, manje značajno da kod svojih učenika i sopstvene dece razvijaju patriotska osećanja. Ovo se može dovesti u vezu sa društvenim i političkim previranjima na prostorima bivše Jugoslavije i na prostoru današnje Srbije.

Ratovi (nemoralna ponašanja pripadnika svih zaraćenih strana), ekonomsko osiromašenje, beznađe, puno raseljenih lica, neizvesna budućnost, verovatno su kod jednog dela stanovništva doveli do nižeg vrednovanja patriotizma. Posredno se to moglo odraziti i na stavove učitelja o tome šta je njihov prevashodni zadatak u školi, s obzirom da ne mogu mnogo da utiču na globalna dešavanja u društvu.

Razlike u prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu učitelja

Ispitivanje značajnosti razlika u stepenu prihvaćenosti pojedinih vaspitnih ciljeva s obzirom na profesionalnu i roditeljsku ulogu pokazalo je da su učitelji prilično dosledni u svom vaspitnom radu. Jedine razlike ispoljile su se u vrednovanju dva vaspitna cilja u čijoj osnovi je autonomna vrednosna orijentacija, o čemu govore podaci iz tabela 2 i 3.

Nađena je statistički značajna razlika u vrednovanju vaspitnog cilja "samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju" (Tabela 2), na nivou značajnosti od 0.05, a smer razlike pokazuje da učitelji ovome u većoj meri teže prilikom vaspitavanja sopstvene dece nego u radu sa učenicima. Jedno od mogućih objašnjenja nudi priroda obrazovnog procesa koja se ostvaruje u našim školama. Naime, učenik je najčešće shvaćen kao receptivno biće koje usvaja ponuđene sadržaje, a učenje se uglavnom svodi na slušanje, posmatranje, zapamćivanje i reprodukovanje onoga što se saopštava i pokazuje. Drugim rečima, učenici ne dolaze do saznanja vlastitim umnim naporima, već usvajanjem i memorisanjem gotovih rezultata tuđe saznanje aktivnosti. Da bi se razvila samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju učenika neophodno je drugačije organizovati nastavu, podstaći učenike na aktivnije učešće i dati prednost sticanju znanja vlastitom misaonom aktivnošću u poređenju sa danas preovlađujućom pasivnom pozicijom. Faktori koji utiču na to što u našim školama još nije otklonjena dominacija učenja usvajanjem gotovih znanja su mnogobrojni, a neki od njih su: preopširnost nastavnog gradiva, nedovoljna osposobljenost učitelja za izvođenje aktivne nastave, prevelik broj učenika u odeljenjima, prevelik sedmični fond časova kojima su zaduženi nastavnici, itd.

VASPITNI CILJEVI UČITELJA

Tabela 2. Razlike u prihvaćenosti vaspitnog cilja "samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju"

Vaspitni cilj		Uloga ispitanika			
		Učiteljska		Roditeljska	
		AS	SD	AS	SD
9.	Samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju	4.55	.543	4.63	.484
		Vrednost	df	p	
T-test za zavisne uzorke		-2.145	132	.034*	

* Značajnost razlike na nivou 0.05.

Tabela 3. Razlike u prihvaćenosti vaspitnog cilja "svest o sopstvenim vrednostima"

Vaspitni cilj		Uloga ispitanika			
		Učiteljska		Roditeljska	
		AS	SD	AS	SD
2.	Svest o sopstvenim vrednostima	4.48	.623	4.62	.533
		Vrednost	df	p	
T-test za zavisne		-2.851	132	.005**	

** Značajnost razlike na nivou 0.01

Stepen prihvaćenosti vaspitnog cilja "svest o sopstvenim vrednostima" statistički značajno se razlikuje kod učitelja s obzirom na njihovu profesionalnu i roditeljsku ulogu (Sign.= .005) i to, takođe, u korist vaspitanja sopstvene dece. Ova razlika se može objasniti pretpostavkom da su učitelji uverenja da je razvoj vere u sopstvene sposobnosti i vrednosti, odnosno razvoj samopoštovanja prevashodni zadatak roditeljskog

vaspitanja i da je porodica ta koja je u najvećoj meri odgovorna za razvoj ove dimenzije ličnog identiteta. Prema brojnim teorijskim tumačenjima, odnosi sa bliskim i za dete važnim osobama značajno doprinose ustanovljenju osećanja sopstvene vrednosti. Ujedno, bliske osobe su i glavni izvor zaštite i podizanja samovrednovanja. Na razvoj samopoštovanja utiču različiti činioci, a emocionalni odnosi između roditelja i deteta, kao i ukupna porodična atmosfera, imaju presudan uticaj. Porodična kontrola i osećajni kvaliteti porodične atmosfere uslov su stabilnog identiteta i samovrednovanja (Coopersmith, 1967; prema Žiropađa, 1991). U porodicama u kojima se daje podrška detetu i u kojima se poštuju detetove potrebe razvija se pozitivno i stabilno samopoštovanje, dok autoritarno ili permisivno vaspitanje ne pogoduje razvoju pozitivne slike o sebi i visokoj samoevaluaciji (Todorović, 2005).

Prihvaćenost autonomne i konformističke vrednosne orijentacije u vaspitanju

Jedan od problema ovog istraživanja bio je i ispitivanje razlika u stepenu prihvaćenosti vaspitnih ciljeva kojima učitelji nastoje da razvijaju odlike autonomne, odnosno konformističke ličnosti kod vaspitanika. Da bismo došli do odgovora na ovo pitanje grupisali smo podatke s obzirom na ranije navedenu podelu vaspitnih ciljeva prema tome da li je u njihovoj osnovi autonomna ili konformistička vrednosna orijentacija (videti opis skale SVC). Dobijeni rezultati su prikazani u narednim tabelama.

Tabela 4. Razlike u prihvaćenosti autonomne i konformističke vrednosne orijentacije u vaspitanju učenika

Vrednosna orijentacija	AS	SD	t	df	Sign.
<i>Autonomija</i>	32.01	2.255			
			28.395	132	.000**
<i>Konformizam</i>	26.14	2.555			

** Značajnost razlike na nivou 0.01.

Tabela 4 pokazuje da učitelji u većoj meri prihvataju vaspitne ciljeve kojima se razvijaju odlike autonomne nego konformističke ličnosti kod učenika (AS=32.01 prema AS=26.14); razlika je značajna na nivou od

VASPITNI CILJEVI UČITELJA

.001. Isto važi i kad je reč o vaspitanju sopstvene dece: utvrđen je visok nivo značajnosti razlike u korist vaspitnih ciljeva kojima se razvijaju odlike autonomne ličnosti kod vlastite dece (AS=32.40 prema AS=25.95; tabela 5).

Tabela 5. Razlike u prihvaćenosti autonomne i konformističke vrednosne orijentacije u vaspitanju sopstvene dece

Vrednosna orijentacija	AS	SD	t	df	Sign.
<i>Autonomija</i>	32.40	3.758	17.924	132	.000**
<i>Konformizam</i>	25.95	2.585			

** Značajnost razlike na nivou 0.01.

Navedeni rezultati jasno pokazuju da učitelji prednost u vaspitnom radu sa učenicima i sopstvenom decom daju postupcima kojima bi, dugoročno gledano, trebalo obezbediti razvoj autonomnih osobina ličnosti u odnosu na razvoj konformizma. Takođe je očito da je ovakva vrednosna orijentacija prisutna i u radu sa učenicima i u radu sa sopstvenom decom. Ovo predstavlja najvažniji nalaz istraživanja, jer govori da učitelji prepoznaju da cilj vaspitanja današnjice mora biti *razvoj autonomne ličnosti*, što je u skladu sa proklamovanim društvenim potrebama.

Zaključak

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje vrednosnog sistema učiteljske populacije koji se posredno manifestuje kroz prihvaćenost pojedinih vaspitnih ciljeva.

U istraživanje se krenulo sa ciljem preispitivanja uloge škole i porodice u vaspitanju dece, što je izuzetno značajno u presudnim trenucima razvoja, u vremenima društvenih i nacionalnih dilema i nedoumica. Težnja svih savremenih obrazovnih sistema je da se formira autonomna ličnost, oslobođena spoljašnje dominacije, i socijalno odgovorna. Zato se danas kao poželjni ishodi obrazovanja ističu: nezavisnost, kreativnost, sposobnost samostalnog odlučivanja, autonomno mišljenje, kognitivna fleksibilnost, sposobnost rešavanja i postavljanja problema. Ovi ciljevi u velikoj meri su

zamenili tradicionalne obrazovne ciljeve čija je suština bila da se deci pomogne da steknu, pre svega, određeni fond znanja.

Generalno gledano, nalazi našeg istraživanja govore u prilog tome da se učitelji u svom vaspitnom radu rukovode većim brojem ciljeva. Među najviše prihvaćenim vaspitnim ciljevima jesu oni koji bi trebalo da dovedu do formiranja autonomne ličnosti vaspitanika ("odgovornost i savesnost u radu", "razvoj sposobnosti i interesovanja"), ali i oni za koje se smatra da favorizuju konformizam ("lepo vaspitanje i pristojnost"). Ovaj podatak može se dovesti u vezu sa još uvek prisutnim patrijarhalnim obrascem vaspitanja, koji zahteva poštovanje tradicije i upravljanje prema autoritetu i spoljašnjim smernicama i pritiscima, dok se težnje za nezavisnošću obeshrabruju. Za učitelje je najmanje važno da svoj vaspitni rad usmere ka razvoju takvih (konformističkih) osobina ličnosti kao što su ponašanje u skladu sa polnom ulogom i patriotska osećanja; moguće je da oni smatraju da je to prevashodno odgovornost roditelja i šire porodice. U svakom slučaju, preferencije učitelja (vidljive u rangiranju pojedinih vaspitnih ciljeva) pokazuju da vaspitanje podrazumeva formiranje i onih osobina koje obezbeđuju dobro uklapanje u sredinu i onih kojima se podstiče razvoj ličnog identiteta.

Dalji korak u analizi rezultata predstavljalo je grupisanje vaspitnih ciljeva kako bi se ustanovilo čemu učitelji daju prednost i šta procenjuju kao poželjniji ishod vaspitanja – autonomiju ili konformizam ličnosti. Ispostavilo se da u većoj meri kao poželjan ishod vaspitanja oni vide razvoj karakteristika autonomne ličnosti nego zadržavanje konformističke orijentacije, i da ovo jednako važi i za učenike i kad je reč o vaspitavanju sopstvene dece. Ipak, učiteljima je važnije da kod svoje dece razviju samostalnost i nezavisnost u mišljenju i odlučivanju i svest o sopstvenim vrednostima.

Na osnovu svega navedenog se može, dakle, oceniti da je autonomija ličnosti više vrednovana od strane učitelja kao krajnji cilj kome u vaspitnom radu valja težiti nego konformističko ponašanje. Razumljivo je da vaspitanjem treba razvijati i jedne i druge osobine, a čemu se daje prednost zavisiće od uzrasta vaspitanika i od drugih činilaca. Ovo smatramo najznačajnijim nalazom našeg istraživanja koji je, uz to, u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja u našoj sredini (Pjurkovska-Petrović i Ševkušić, 1996; Stojiljković, 2005; Joksimovic and Stojiljkovic, 2007).

Ipak, valja skrenuti pažnju na to da dobijene podatke treba prihvatiti sa određenom dozom rezerve, iz nekoliko razloga. Nalazi se temelje na samoprocenama učitelja, a nije bilo načina da se kontroliše tendencija

davanja socijalno poželjnih odgovora. Uz to, korišćen je upitnik koji sadrži ograničen broj (13) vaspitnih ciljeva, a pritom su svi manje ili više poželjni. Stoga bi trebalo nastaviti s radom na konstruisanju instrumenta koji će biti namenjen ispitivanju vaspitnih ciljeva učitelja, nastavnika i roditelja i koji će imati razvijenu strategiju kontrole davanja socijalno poželjnih odgovora.

Iako postoji mogućnost da ovako dobijena poželjna slika o preferiranim ciljevima vaspitanja kod učitelja nije u potpunosti realna, ipak se ne može izbeći podatak na koji nam ovo istraživanje ukazuje - *i porodica i škola prepoznaju da glavni cilj vaspitanja treba da bude autonomna ličnost*. U kojoj meri se ovakva „vaspitna filozofija“ sprovodi zasad nije moguće proveriti. Autonomija ličnosti predstavlja zrelost kao individualnu ljudsku kompetenciju da se život živi zadovoljno i sa dostojanstvom. Proces psihičkog sazrevanja pojedinca predstavlja prelazak iz stadijuma zavisnosti u stadijum autonomije, a autonomno moralno mišljenje je, prema kognitivno-razvojnoj teoriji, najviša tačka u moralnom razvoju (Stojiljković, 1998).

Razvoj autonomije ličnosti (bilo da je reč o učeniku ili o sopstvenom detetu) je veoma težak zadatak i zavisi od mnogobrojnih činilaca. Prvi korak mora biti prepoznavanje važnosti ovog vaspitnog cilja, a onda bi trebalo stvoriti pretpostavke za njegovu realizaciju. Demokratski tip nastavnika je najvažniji oslonac razvoja autonomne pozicije učenika u školi jer istovremeno podučava znanju i na primeren način podstiče slobodu učenika, gradeći svoj autoritet na stručnim i ljudskim kvalitetima (Havelka, 1996). Potrebna je istinska podrška celokupne društvene zajednice, uz jačanje svesti o tome da napredak nije moguće ostvariti bez demokratizacije društva i prihvatanja činjenice da mladi naraštaj predstavlja „kapital budućnosti“.

Literatura

- Havelka, N. (1996): Pitanje odnosa autonomije nastavnika i autonomije učenika. *Nastava i vaspitanje*, br. 2, 293-309.
- Havelka, N. (2000): *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Joksimovic, S. and Stojiljkovic, S. (2007): Students' values and their understanding of educational goals, u: N. P. Terzis (ed.): *Education and values in the Balkan countries* Thessaloniki: Balkan Society for Pedagogy and Education, 161-167.

- Kohn, M. L. (1977): *Class and conformity: a study of values*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Kraevski, V. V. (2002): *Upbringing or Education? Russian Education and Society*. Vol. 44, No. 8, 81-94.
- Krstić, D. (1988): *Psihološki rečnik*. Beograd, Vuk Karadžić.
- Maksić, S. (2001): *Uloga škole u vaspitanju mladih*, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 33, 19-39. Beograd, Institut za pedagoška istraživanja.
- Pataki, D. (1953): *Opća pedagogija*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Pjurkovska-Petrović, K. i Ševkušić, S. (1996): *Očekivanja roditelja i nastavnika: autonomna ili konformistička ličnost deteta*, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 28, 69-88. Beograd, Institut za pedagoška istraživanja.
- Stojakov, S. (1998): *Istraživanja vrednosnih aspekata kvaliteta i efikasnosti vaspitanja i obrazovanja u nas*, *Pedagoška stvarnost*, br. 3-4, 173-185.
- Stojiljković, S. (1998): *Ličnost i moral*. Beograd, Institut za pedagoška istraživanja.
- Stojiljković, S. i Joksimović, S. (2003): *Kako nastavnici vide ciljeve obrazovanja*, 51. Sabor psihologa Srbije, *Knjiga rezimea*, str. 33. Beograd, DPS.
- Stojiljković, S. (2005): *Vaspitno-obrazovni ciljevi i autonomija ličnosti, u: Vaspitanje mladih za demokratsko društvo (112-128)*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Todorović, J. (2005): *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*. Niš: Prosveta.
- Žiropađa, Lj. (1991): *Zadovoljstvo roditeljima, interval između rađanja i socijalna efikasnost kao korelati samovrednovanja adolescenata*, *Psihologija*, br. 1-2, 139-144.

**Kristina Kašić
Snežana Stojiljković
Jelisaveta Todorović**

SCHOOL-TEACHERS' UPBRINGING GOALS

The aim of this research was to explore to what extent certain upbringing goals were accepted by school-teachers, as well as to explore the similarities in the acceptance of some goals with regard to their professional and parental role. The research encompassed thirteen upbringing goals which are connected with two opposite value orientations – autonomy and conformity. Kohn's Parental Value scale, modified for research purposes, was administrated to the sample of 133 school-teachers (50 male and 83 female) employing in Nis town. The results show that teachers consider "responsibility and consciousness in working", "good manners and politeness" and "development of capabilities and interests" as the most important upbringing goals, as well as "behavior in accordance with sexual role" and "patriotic feelings" as the least important ones. No significant differences were found in the importance of certain upbringing goals concerning the teachers' professional and parental role, except of valuing two of goals. The main result is that school-teachers are striving much more to develop characteristics of autonomous than conformist personality in pupils, which is in accordance with previous researches in the field.

Keywords: *upbringing goals; value orientations; autonomy; conformity; teachers; research.*

UDK: 159.942	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 147-168	ISSN 1451-5407
--------------	--	----------------

Lidija Mitić,

Bojana Dimitrijević⁸,
Ljubiša Zlatanović,
Filozofski fakultet,
Niš

APSTRAKTNA INTELIGENCIJA, EMOCIONALNA INTELIGENCIJA I JAVLJANJE FLOW-A

Apstrakt

Cilj našeg istraživanja bio je nastojanje da otkrijemo i opišemo faktore i preduslove za dostizanje optimalnog iskustva i, uopšte rečeno, složenog osećaja očaravajuće obuzetosti, ispunjenosti, zadovoljstva i sreće koje prati flow. Koji su to preduslovi, odnosno, crte ličnosti, najvažniji za nastanak flow-a? Zašto ljudi teže flow-u, i da li postoji razlika između osoba različitog nivoa emocionalne i apstraktne inteligencije u sposobnosti dostizanja stanja flow-a. Uzorak istraživanja je prigodan, čini ga 110 ispitanika, starosti od 25 do 50 godina. Sastoji se od ispitanika za koje se ispostavilo, na osnovu dobijenih rezultata testova, da su dostizali stanje flow-a. Među ispitanicima ima dosta sportista, muzičara, umetnika, šahista ali i prosečnih, „običnih” ljudi. Pretpostavka od koje smo krenuli je da količnik apstraktne inteligencije nije prediktor uspeha u životu i zadovoljstva radom koji implicira flow, i da je nastanak flow-a omogućen učešćem crta ličnosti koje čine emocionalnu inteligenciju, a koje su obuhvaćene jednim od testova primenjenih u istraživanju. Većina hipoteza je potvrđena.

Ključne reči: *flow, optimalno iskustvo, emocionalna inteligencija, apstraktna inteligencija, sreća, samosvrhovito iskustvo.*

---

⁸ dimitrijevitj.bojana@gmail.com

Uvod

Šampionka u klizanju na ledu opisuje svoje osećanje u trenucima kada joj nastup ide od ruke: „Osećam da su sve stvari došle na svoje mesto. Sve je išlo kako treba, sve je bilo dobro, osećaš da te preplavljuje bujica emocija koja se samo nastavlja. Jednostavno ne želiš da prestane, zato što je tako dobro“. Čuveni kompozitor opisuje osećanje koje ima kada mu rad dobro napreduje: „Nalaziš se u stanju kada osećaš kao da ne postojiš. Ovo sam osetio nebrojeno puta, osećam kao da moje ruke nisu deo mene, imam osećaj kao da samo sedim i ništa ne radim, sve vreme začuđen i oduševljen, a muzika nastaje sama od sebe“.

Ukoliko ste nekada bili potpuno udubljeni u neku aktivnost, tako da je vaša energija fokusirana i koncentrisana, a čini se da vreme samo proleće, onda ste najverovatnije doživeli optimalno iskustvo ili takozvani „flow“.

U nastavku rada zadržan je originalni (engleski) naziv zato što u našem jeziku još uvek ne postoji odgovarajući, opšte prihvaćen izraz za ovaj psihološki pojam. U doslovnom prevodu sa engleskog jezika, ovaj pojam znači „tok“.

New York Times ga je nazvao „čovekom koji je opsednut srećom“ ali za Mihalja Čiksentmihalja (Mihalyi Csikszentmihalyi), čoveka koji je uveo pojam flow-a, osećanje sreće je mnogo suptilnije i dublje stanje od onog što većina ljudi podrazumeva kada koristi ovu reč.

Većina ljudi, kada razmišlja o tome, šta ih može učiniti srećnim, misli da je posedovanje velike količine novca i lepe kuće, više automobila ili sličnih stvari ono što njihov život može da učini srećnim i ispunjenim. I, generalno, očekivanje da su materijalne stvari izvor sreće je široko rašireno, ali u svakom istorijskom periodu, ljudi koji su se bavili ovim pitanjem uočili su da materijalna dobrobit nikoga ne čini srećnim. Novac, moć ili čak i zdravlje nisu izvori sreće. Oni su korisni, čine nas srećnim samo trenutno, ali kao ljudska bića mi imamo urođeno nezadovoljstvo koje se pre svega odnosi na ono što imamo i posedujemo. Uvek, i pored svega što imamo, mi želimo više - želimo više novca, više moći, više komfora. Ukoliko ne naučimo kako da prilagođavamo sopstvene zahteve i želje, koje postoje u našem nervnom sistemu, a koje se genetski prenose, ukoliko ne naučimo da uživamo u trenutku, da uživamo u vremenu koje prolazi, u aktivnostima kojima se bavimo, a ne samo da razmišljamo o našim željama, uvek ćemo

biti razočarani i bez ikakvih iluzija na kraju života. Znači, vrsta sreće o kojoj je reč u ovom radu nije sreća koja proizilazi iz onog što posedujemo ili onog što pokušavamo da dostignemo, već sreća koja proizilazi iz svakodnevnih aktivnosti, sreća koja dolazi u trenutku, i to iz našeg uživanja u okolini, u ljudima koji nas okružuju, u zadacima koje nastojimo da ispunimo, a to je jedna sasvim posebna vrsta sreće. Sreća koja proizilazi iz našeg trenutnog korišćenja veština, iz života, sreća koja dolazi iz samog življenja, a ne želje koju možemo da ostvarimo u budućnosti .

Sreća, pogled iz drugog ugla

„ Psiholozi retko razmišljaju o tome šta čini ljude sretnima. Umesto toga, usmereni su na ono što ih čini tužnima i/ili zabrinutima. U prilog ovome ide i činjenica da je u poslednjih 30 godina u psihološkim časopisima u Americi objavljeno 45 000 članaka o depresiji, a samo 400 o sreći“.

Martin Selidžmen (Martin Seligman), osnivač pozitivne psihologije i predsednik američke psihološke asocijacije

Dovođenje sopstvenih misli u red, “kontrola uma” je ključ za postizanje sreće. Ali, čime mi postizemo kontrolu? Čiksentmihalji je započeo istraživanja ne tako što je proučavao šta je sreća, već postavljanjem pitanja “Kada su ljudi najsrećniji?” To jest, šta mi tačno radimo kada u nečemu uživamo ili kada smo ispunjeni? Ljudi koji dostignu stanje flow-a su ljudi koji osećaju da su uključeni u nešto kreativno, u nešto što je deo nečeg većeg. Sportisti kažu da su tada u „zoni”, mistici takvo stanje opisuju kao „ekstazu”, a umetnici kao zanesenost.

Čiksentmihalji opisuje svoje životno delo kao napor da prouči ono što ljude zaista čini srećnima. Sreća o kojoj on govori uključuje konstantno izazivanje da se krene van nečijih ograničenja i da se postane deo nečeg većeg od nas samih.

Istraživanja su pokazala da su ljudi uglavnom nesrećni kada „ništa ne rade“; srećni su kada rade, ali obično ne mogu da definišu šta ih to čini srećnima.

Svi smo doživeli periode kada smo osećali da imamo kontrolu nad svojim postupcima i radnjama koje izvršavamo, i da sami kreiramo svoju sudbinu. U retkim situacijama kada se to dešava, osećamo razdraganost,

duboku i neobjašnjivu radost koju dugo negujemo i koja nam u sećanju postaje merilo za ono što bi život trebalo da bude.

Ipak, treba imati na umu da sreća nije nešto što se dešava samo od sebe; ona nije produkt sudbine ili nešto što možemo kupiti novcem. Aristotel je još pre dve hiljade i trista godina zaključio da svi ljudi više od svega žele sreću. S' tim u vezi Čiksentmihalji tvrdi da se malo toga promenilo tokom proteklih vekova. Mi i danas ne shvatamo sreću ništa bolje od Aristotela. Ljudi često imaju osećaj da su im životi protraćeni i da žive uzalud. Godine im prolaze u strepnji i dosadi umesto da su ispunjeni srećom.

Činjenica je da danas duže živimo i da smo zdraviji u svetu medicine i tehnologije koje su dostigle takav nivo razvitka koji je do pre par stotina godina bio nezamisliv, kao i da raspoložemo neuporedivo većim znanjem i razumevanjem sveta uopšte. Postavlja se, ipak, pitanje: da li su nas te prednosti zaista učinile srećnima ?

Definisanje „prave“ sreće je mnogo komplikovanije od konvencionalnog, hedonističkog načina da je sreća jednostavno, odsustvo bola (Maslov, 2001). Iako stvarna sreća može biti prolazna, ona je uvek živa u sećanju gde se može uvek, po volji, dozvati i na taj način ponovo doživeti. Ovo je voljni proces koji bi svako mogao da nauči, a ujedno je i način da se proširi i obogati naša svesnost. Hedonističke definicije sreće su pogrešne jer, prava sreća nužno implicira teškoće. Prema Maslovljevim rečima, „Moramo da naučimo kako da uživamo u „patnjama višeg života“ i u kreativnosti, ili pravim problemima, a ne u pseudoproblemima. Pravi „problemi“ su divni u poređenju sa realnim nevoljama koje donose dosada, usamljenost, i osećanje praznine i beskorisnosti života. Najbolji način da shvatite da ste u nekom trenutku bili srećni, čak i ako vam je tada nedostajala svesnost o tome, jeste da budete posvećeni zadatku ili cilju i da se njemu potpuno posvetite.

Teorijski kontekst

O flow-u

Flow je mentalno stanje u kome se osoba potpuno predaje nečemu što on ili ona trenutno obavlja, a koje je okarakterisano osećanjem fokusiranja energije, srećom i zadovoljstvom zbog uspeha u određenoj aktivnosti. Ovaj koncept, predložen od strane psihologa Mihajla

Čiksentmihalja, široko je prihvaćen u velikom broju naučnih polja (Csikszentmihalyi, 2006).

Čiksentmihalji je svoju doktorsku disertaciju, šezdesetih godina prošlog veka, izradio proučavajući ponašanje studenata čikaškog instituta za umetnost. Primetio je da su studenti, nakon što su počeli da slikaju, „pali” u neku vrstu transa. Činilo se kao da ne primećuju ništa i nikog iz svog okruženja. Kada bi završili sliku, divili bi joj se desetak minuta a zatim bi je odložili na stranu, uzeli novo platno i posvetili se njemu.

Kasnije je iz razgovora sa šahistima, planinarima, muzičarima i sportistima- tražeći od njih da opišu kvalitet iskustva koje su imali kada su dostizali svoje vrhunce u karijerama - zaključio da su svi oni bez obzira na to čime se bave, doživeli skoro isto iskustvo. Svi su bili zaokupljeni onim što rade, koncentracija im je bila na veoma visokom nivou, a u svakom momentu su znali šta treba da urade. Doživljavali su da je to što rade dobro, bili su svesni da su njihove mogućnosti rastegnute do krajnjih granica ali i da mogu i više od toga. Drugim rečima, njihov izazov je bio u skladu sa veštinama i u tim uslovima javljao se (kasnije definisan) flow. Zaboravljali bi na sebe ,na dnevne brige, nervozu. Osećali su se kao da su deo nečeg većeg od njih samih. Kasnije su intervjuisane na desetine hiljada ljudi iz različitih delova sveta, i primećeno je da su svi opisali slična iskustva .Zato se može reći da je flow univerzalno fenomenološko stanje koje je isto u skoro svim kulturama. Aktivnosti kojima se ljudi bave da bi se našli u tom stanju su različite, ali je iskustvo, samo po sebi, vrlo slično.

Izraz flow je nastao 1975. godine kada je nekolicina ljudi, koje je intervjuisao Čiksentmihalji, ovo iskustvo opisalo koristeći metaforu „struje koja ih nosi“. Dakle, psihološki koncept flow-a je povezan sa ostalim frazama tipa „pustiti da te tok nosi“ što ustvari znači „prilagoditi se“.

Smatra se da flow predstavlja vrhunac obuzdavanja emocija u cilju postizanja uspeha i učenja. Tokom flow-a, emocije ne samo što su zaustavljene i usmerene, nego su i pozitivne, snažne i usredsređene na određeni zadatak.

Jedan od poznatijih pristupa flow-u preko koncentracije je dat od strane Daniela Golemana (Goleman, 2005). On tvrdi da fokusiranje na jednu određenu stvar stvara povratnu spregu koja pojačava početnu koncentraciju do tačke kada ona postaje sila za sebe. Ovo stanje, koje i Goleman prepoznaje kao flow, ostavlja emocionalnu turbulenciju za sobom tako da se sam zadatak izvršava bez napora.

Golemanovo neurološko objašnjenje flow-a je da u tom stanju mozak podešava moždanu aktivnost na minimalno potreban nivo i tako čuva energiju. Osoba kod koje postoji flow na taj način izbegava suvišnu stimulaciju koja postoji u stanjima napetosti i besa, kada u mozgu postoji nekontrolisana stimulacija.

Istraživanja flow-a pružaju intrigantan pogled na večiti ljudski problem - traganje za srećom i kako svesnim naporom možemo doći do nje.

Svi su iskusili flow u nekom trenutku i prepoznaće ga po njegovim karakteristikama: ljudi se obično osećaju jakim, pobuđenim, imaju potpunu kontrolu nad onim što rade bez ikakvog truda, ne postoji svest o samom sebi, i na vrhuncu su svojih moći. Pored toga, i osećaj za vreme i emocionalni problemi nestaju. Postoji stimulišući osećaj transcendentnosti odnosno prevladavanje granica dotadašnjih iskustava.

Bilo da je kod stvaralačkih umetnosti, sportskih takmičenja, rada koji zaokuplja, ili duhovnog rada, flow je duboka i jedinstvena ljudska motivacija koja nas tera da se usavršimo i uglavnom prevaziđemo svoja postojeća ograničenja.

Nasuprot očekivanjima, flow se obično ne javlja u trenucima opuštenosti i zabave, već onda kada smo uključeni u neki težak poduhvat, u zadatak koji povećava naše psihičke i fizičke mogućnosti i koji nas zaokuplja. Nije bitno kojom se aktivnošću bavimo da bismo ovo doživeli. U principu, bilo koji rad nas može odvojiti od svakodnevnih briga, kolotečine i dosade.

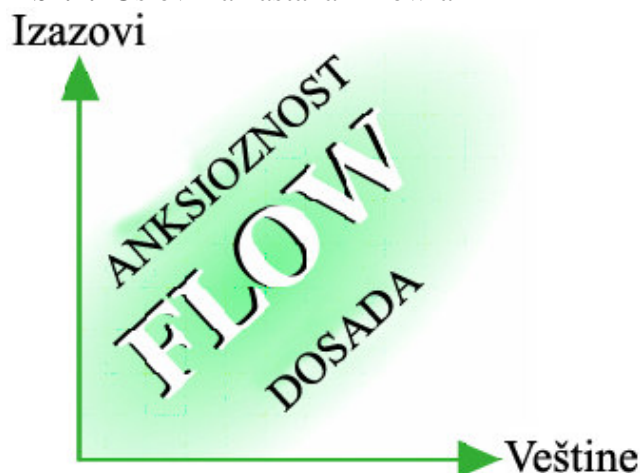
Komponente flow-a

Kod flow-a postoji osam „elemenata uživanja“, koje Čiksentmihajli opisuje kao faktore koji karakterišu ili doprinose osećaju flow-a.

1) Izazovna aktivnost koja zahteva veštine ili ravnoteža između mogućnosti i izazova - flow se obično dogodi kada se nađemo pred težim izazovom koji od nas zahteva posedovanje određenih veština. Ovde mora da postoji ravnoteža između zahteva same aktivnosti i mogućnosti pojedinca da izađe u susret tim zahtevima. Ukoliko je aktivnost previše laka, rezultiraće dosadom, ukoliko je preteška, nastaćće anksioznost.

Grafik br.1. Uslovi za nastanak flow-a

2) Gubitak svesti o sebi - u situacijama kada su izazovi veliki za pojedinca i kada su važne njegove veštine da bi se suočio sa njima, njegova se pažnja potpuno usmerava na datu aktivnost. To rezultira time što se ljudi toliko usmere na ono što rade da im aktivnost postane spontana. Prestaju da budu svesni sebe. Ovo je ujedno i jedna od najkarakterističnijih osobina optimalnog iskustva. Zbog toga se optimalno iskustvo naziva još i očaravajuća obuzetost.

3) Jasni ciljevi - omogućavaju potpuno uključanje u aktivnost očaravajuće obuzetosti. Osoba zna šta želi i teži ka tome. Prema modelu očaravajuće obuzetosti, ni jedan ekstrem koji se tiče postavljanja ciljeva ne omogućava potpuno uživanje u životu i zato se treba prilagoditi svojim trenutnim mogućnostima.

4) Koncentracija i fokusiranje - podrazumeva visok stepen koncentracije na jednu ograničenu aktivnost. Pri tom se u svesti ne ostavlja mesto za nevažne informacije (Csikszentmihalyi, 2006).

Tokom izrade ovog rada, poznati niški alpinista koji je bio jedan od učesnika istraživanja, je ispričao neka od svojih iskustava flow-a, koja mu, na kraju krajeva, i daju motivaciju za postizanje novih uspeha:

„ ... Doživljaj je neverovatan! Tokom celog trajanja ekspedicije, ti moraš da gledaš u pravcu jedne tačke kojoj svo vreme stremiš- to je vrh

planine. Za vreme puta doživiš sve i svašta, nelegalno prelaziš kinesku granicu zbog nedostatka novca, skrivaš se od graničnih pasa čuvara. Forsiraš svoju snagu do krajnjih granica i ugrožavaš svoje zdravlje. Znam da mi se krv svaki put kada se penjem pretvara u kačamak. Toliko mi se zdravstveni rezultati pogoršaju, da kada se vratim sa putovanja lekari mi zabranjuju čak i rekreativno trčanje.

Moraš biti svestan posledica hipoksije (snižen nivo kiseonika u krvi izazvan boravkom na velikoj nadmorskoj visini) pre svega mogućih halucinacija. Dok se penješ uz planinu nikako se ne smeš odazvati pozivu lepe vile da se sa njom kupaš u jezercu, već trebaš ostati pribran i shvatiti da je ispred tebe obična hladna baruština a da je vila u stvari tvoj, ne baš privlačni lokalni vodič, te da nastaviš dalje.

Svako iskustvo je neponovljivo i nezamenljivo, i uvek bih se vratio i ponovo penjao.“

5) Osećaj kontrole nad situacijom - ljudi koji se zabave radi bave sportovima koji su dosta rizični (na primer: alpinizmom, paraglajdingom, ronjenjem, vožnjom trkačkih automobila) svesno sebe dovode u situaciju u kojoj ne postoji obećan sigurni ishod. Uprkos tome, svi oni navode doživljavanje optimalnih iskustava u kojima pojačani osećaj kontrole nad situacijom igra važnu ulogu. Šta više, ljudi ne uživaju u tome da imaju kontrolu, već u osećaju postizanja kontrole u teškim situacijama (Csikszentmihalyi, 2006).

6) Iskrivljen osećaj za vreme - subjektivni osećaj vremena tokom flow-a ne nalikuje realnom, objektivno izmerenom vremenu. Balerine, na primer, težak okret koji u realnom vremenu traje sekundu doživljavaju kao da traje nekoliko minuta, a kada prođe, čini im se da je prošao jako brzo.

7) Povratne informacije, odnosno, direktna i trenutna reakcija na stimulaciju - uspeh i neuspeh su očigledni kod aktivnosti, tako da se ponašanje može na vreme prilagoditi novonastalim situaciji. Gotovo bilo koja vrsta povratnih informacija može biti prijatna po osobu ako je logički povezana sa ciljem u koji je uložena psihička energija.

8) Aktivnost je sama po sebi nagrađujuća, tako da se ne doživljava kao teška. Zadovoljstvo je to raditi. Reč je o unutrašnjoj motivaciji, bez težnje ka materijalnim nagradama i prihvaćenosti u društvu.

Samosvrhovito iskustvo

Sam pojam „samosvrhovit“ ili „autoteličan“ potiče od dve grčke reči: auto što znači sam, i telos što znači cilj. To ukazuje da je aktivnost koju započinjemo, sama po sebi, dovoljna, i da ne očekujemo buduće nagrade za nju. Izvršenje te aktivnosti je najveća nagrada.

Autotelična ličnost ima osobinu da lako transformiše potencijalne pretnje u prijatne izazove i na taj način gradi unutrašnji sklad. Takvoj osobi je retko dosadno, retko je anksiozna, i u flow-u je veći deo vremena. Zna da postavi ciljeve, da razvije sposobnosti, da se skoncentriše i udubi.

Imati kontrolu nad svešću znači da sve što se dogodi može biti izvor radosti. Svaka sitnica koja pruža zadovoljstvo može nam obogatiti život.

Pojam emocionalne inteligencije

Kao i u većini modernih društava, i u našem se vrednost pojedinca meri njegovim koeficijentom inteligencije. Ako uporedimo odnos između koeficijenta inteligencije i stečene stručne spreme, radnog mesta i sl., pre ili kasnije ćemo doći do velikih nesrazmera između racionalne inteligencije pojedinca i njenog ostvarenja kroz konkretne životne situacije. Kako je moguće da pojedinci često vrlo visokog koeficijenta inteligencije ne uspevaju da ostvare svoje životne ciljeve? Često ćemo za te ljude primetiti da imaju probleme u komunikaciji sa drugima, ili da su često netolerantni, sarkastični, ne saosećaju sa drugima itd. Zbog toga ne treba zanemarivati značajni kriterijum- emocionalnu inteligenciju, za prosuđivanje pojedinca koji igra ogromnu ulogu u životu svake osobe.

Šta više, ljudi sa visokim koeficijentom inteligencije mogu da budu izrazito nevešti vodiči u životu.

Poznato je da su emocije osnovni deo onoga što jesmo i igraju važnu ulogu u našim odnosima sa ostalima. One se ne mogu zaobići. Samo, većina nas je tradicionalno nastrojena da veruje da emocije treba zapostaviti u uverenju da trebamo, da bi bili efikasniji, sve naše planove i odluke bazirati samo na „hladnoj“ i logičkoj inteligenciji.

Naprotiv, takav stav garantuje da će potisnute emocije buknuti, uzrokovati porast sukoba i negativno delovati na raspoloženje pojedinca.

Piter Salovej (Peter Salovey) je nejdetajnije predstavio načine na koje inteligenciju možemo priključiti osećanjima. On emocionalnu inteligenciju bazira na pet područja:

1. Spoznavanje čovekovih emocija ili samosvest. To je prepoznavanje osećanja u trenutku kada se ispoljava što predstavlja temelj emocionalne inteligencije.

2. Upravljanje emocijama predstavlja sposobnost koja se zasniva na samosvesti. Upravljanje emocijama je složen proces. Potrebno je odabrati ispravnu emociju, njen intenzitet i smer ka željenom ishodu. Umeće upravljanja svojim emocijama ključna je životna osobina. Upravljanje emocijama podrazumeva prihvatanje emocija umesto njihovog potiskivanja pa njihovo korišćenje ima svrhu donošenja bolje odluke. Emocije nam mogu i trebale bi da nam pomažu prilikom odlučivanja. Emocionalna osoba će lakše razumeti tuđe osećaje i ponašanje. Sposobna je da sagleda situaciju iz više perspektiva. Emocionalna samokontrola i smirivanje afekata su u osnovi svakog uspeha i omogućavaju izuzetna ostvarenja na svakom polju.

3. Samomotivacija. Ovladavanje emocijama je osnova za samomotivaciju i ovladavanje određenom veštinom.

4. Prepoznavanje emocija kod drugih ili empatija. Empatični ljudi veštije primećuju skoro nevidljive društvene signale kojima se nagoveštava šta druge osobe žele. Neregistrovanje tuđih emocija veliki je nedostatak u emocionalnom životu pojedinca jer svaka vrsta ljudske povezanosti potiče od emocionalnog sklada, kao i empatije. Empatija je lična vrsta saosećanja, sposobnost uživljavanja u emocionalno stanje druge osobe i razumevanja njenog položaja. Empatija se temelji na samosvesti i samospoznaji - osoba otvorenija prema vlastitim emocijama biće veštija i u prepoznavanju i razumevanju tuđih osećanja.

5. Umeće održavanja međuljudskih odnosa se temelji na prepoznavanju tuđih emocija koje omogućava uspešan društveni život. (Goleman, 2005).

Prvobitne emocionalne reakcije naše EI (emocionalna inteligencija) su ključ ka boljem zdravlju, većem doživljaju sreće i bliskosti, postizanju jasnije vizije, većeg uspeha, viših ciljeva, širenja naše snage, unapređenju naše samosvesti, učenja, veće jasnoće, osiguravanju zdravijih odnosa i istančane percepcije i na kraju, postizanju većeg zadovoljstva. Ovi emocionalni refleksi, retko svesni, ali snažni, motivišu naše odluke. Ukratko, EI nam je potrebna da bismo ostvarili snagu naših emocija.

Moglo bi se reći da je najveće rastojanje, rastojanje između uma (IQ) i srca (EQ). Ako radimo na razumevanju ovoga i usmeravamo EI,

umanjićemo to rastojanje i raditi sa neverovatnim kapacitetom i efikasnošću.

Pojam apstraktne inteligencije

Neki psiholozi definišu inteligenciju kao opštu mentalnu adaptibilnost na nove probleme i nove situacije u životu, definišući inteligenciju kao sposobnost reorganizacije jednog modela ponašanja koji će biti više efikasan u novim situacijama. Inteligentne ličnosti mogu da se snađu u velikom broju različitih situacija, da se efikasno adaptiraju u novom okruženju, da uče iz iskustva i da prepreke savladaju razmišljanjem.

Visok stepen inteligencije predstavlja i jedan od uslova genijalnosti takve stvaralačke aktivnosti koja daje dela (naučna, umetnička, pronalazačka) koja imaju veliki i trajan značaj za društveni razvitak. Ali za genijalnost nije dovoljan samo visok količnik inteligencije. Na to ukazuje i činjenica da samo mali broj između onih za koje se može reći da su obdareni predstavljaju genijalne osobe.

Postavlja se pitanje, mogu li nam testovi inteligencije predvideti visoka postignuća? Testovi inteligencije i statističke analize rezultata, mogu nam pomoći u rasvetljavanju organizacije ili strukture intelekta: može li se inteligencija objasniti jednom jedinom sposobnošću ili većim brojem sposobnosti.

U velikom broju slučajeva, ljudi koji postižu visoke rezultate na testovima inteligencije, uglavnom imaju poslove višeg statusa. Sa druge strane, osobe koje postižu niže rezultate, u proseku imaju manje prestižna zvanja.

Akadska inteligencija tj. stepen uspešnosti pojedinca u obrazovanju ima malo veze s emocionalnim životom. Naime, zbog visoke samosvesti, neke osobe sa visokim količnikom inteligencije, i ne tako retko visokim obrazovanjem, sklone su samovoljnim impulsima i negativnom ispoljavanju strasti, pa neverovatno loše upravljaju svojim emotivnim životom. Akadska inteligencija ne priprema čoveka za prilike u koje nas stavlja život. Emocionalne veštine određuju koliko se uspešno možemo koristiti drugim sposobnostima kojima raspolažemo da savladamo sve frustrirajuće situacije u koje nas često dovodi život. Uprkos svemu, emocionalna i akadska inteligencija nisu suprotstavljene već samo

odvojene sposobnosti, baš kao i racionalna i emotivna strana svakog pojedinca.

Znanje nečijeg IQ-a nam može pomoći da predvidimo nečiji profesionalni status, ali nam u znatno manjoj meri omogućuje predviđanje nečije životne uspešnosti (Gardner, 1999). Drugim rečima, visok IQ pomaže u predviđanju koliko će neko biti uspešan u poslu (hoće li postati lekar, advokat ili naučnik). Međutim, testovi nisu naročito dobri u predviđanju koliko će neko biti uspešan u životu tj. hoće li zaista postati izvrstan u određenom području.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja bio je utvrđivanje razlike između nivoa apstraktne i emocionalne inteligencije i dostizanja stanja flow-a.

Opšti cilj istraživanja

Opšti cilj ovog istraživanja je pokazati da li postoji razlika između osoba različitog nivoa emocionalne i apstraktne inteligencije u sposobnosti dostizanja stanja flow-a.

Hipoteze istraživanja

Opšte hipoteze:

Postoji statistički značajna razlika između osoba koje pokazuju natprosečnu apstraktnu inteligenciju od prosečno inteligentnih osoba u sposobnosti dostizanja stanja flow-a.

Osobe koje pokazuju višu emocionalnu inteligenciju imaju statistički značajno veću sposobnost dostizanja stanja flow-a.

Osobe koje pokazuju veću usklađenost apstraktne i emocionalne inteligencije imaju statistički značajno veću sposobnost dostizanja stanja flow-a.

Posebne hipoteze:

Postoji statistički značajno viša adaptivnost kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša asertivnost kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno bolja emocionalna percepcija sebe i drugih kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno bolja sposobnost izražavanja emocija kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša sposobnost unapređivanja emocija u drugima kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno niža impulsivnost kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša sposobnost regulisanja emocija kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno bolja sposobnost održavanja međuljudskih odnosa kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno više samopoštovanje kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša moć samomotivacije kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša socijalna kompetencija kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša sposobnost empatije kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno viša sposobnost unapređenja stresa kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno izraženija crta sreće kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Postoji statistički značajno izraženija crta optimizma kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju.

Varijable istraživanja

Nezavisna varijabla:

Kategorijalna je i odnosi se na doživljeno stanje flow-a, čiji je drugi polaritet nepostojanje ovakvog iskustva, procenjena upitnikom koji meri angažovanost za vreme neke aktivnosti.

Zavisne varijable:

apstraktna inteligencija - procenjena testom nizova TN 10

emocionalna inteligencija - procenjena testom emocionalne inteligencije TEIQue-Trait Emotional Intelligence Questionnaire, koji se odnosi na sledeće crte ličnosti:

1.adaptivnost 2.asertivnost 3.emocionalnu percepciju sebe i drugih 4.izražavanje emocija 5.unapređivanje emocija u drugima 6.regulisanje emocija 7. impulsivnost 8.umeće održavanja odnosa 9.samopoštovanje 10.moć samomotivacije 11.socijalnu kompetenciju 12.unapređenje stresa 13.crtu empatije 14.crtu sreće 15.crtu optimizma.

Kontrolna varijabla:

Godine starosti.

Uzorak istraživanja

Uzorak je prigodan, čini ga 110 ispitanika, starosti od 25 do 50 godina. Sastoji se od ispitanika za koje se ispostavilo na osnovu rezultata testova da su dostizali stanje flow-a. Među ispitanicima ima dosta sportista, muzičara, umetnika, šahista ali i prosečnih, „običnih“ ljudi.

Instrumenti istraživanja

1. Upitnik za procenu sposobnosti dostizanja flow-a, objavljen je u časopisu "Journal of Happiness Studies", (chapter 6, 2005. godine), pod naslovom "Orientations to happiness and life satisfaction-The full life versus the empty life", čiji su autori C. Peterson, N. Park, M.E. Seligman.

2. TEIQue-Trait Emotional Intelligence Questionnaire. Ovo je test čiji su autori K.V. Petrides i Adrian Furnham, psiholozi sa Instituta za obrazovanje, pri Univerzitetu u Londonu.

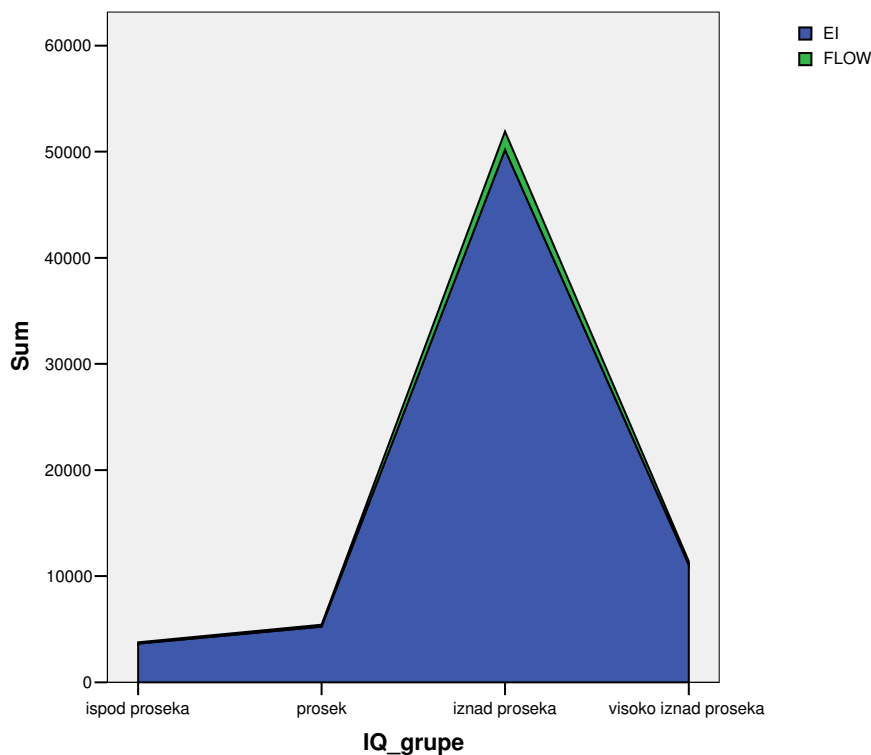
3. Test nizova TN 10. Autori ovog testa su V.Pogačnik i Ž.Bele-Potočnik. Namenjen je merenju fluidne ili opšte inteligencije. Sadržaj ovog testa je relativno nezavisan od kulturalnih uticaja. Sadrži 30 zadataka. Postoji vremensko ograničenje za rađenje ovog testa a to je 10 minuta.

Osnovni rezultati istraživanja

U ovom istraživanju korišćene su sledeće mere deskriptivne statistike:aritmetička sredina AS, standardna devijacija SD, frekvence i procenti.

Hipoteza da osobe koje pokazuju višu emocionalnu inteligenciju imaju statistički značajno veću sposobnost dostizanja flow-a je dokazana. To je i u skladu sa očekivanjima jer se smatra da flow predstavlja emocionalnu inteligenciju najvišeg reda (Goleman, 2005).

Grafik br. 2. Prikaz zavisnosti javljanja flow-a u odnosu na koeficijent emocionalne inteligencije

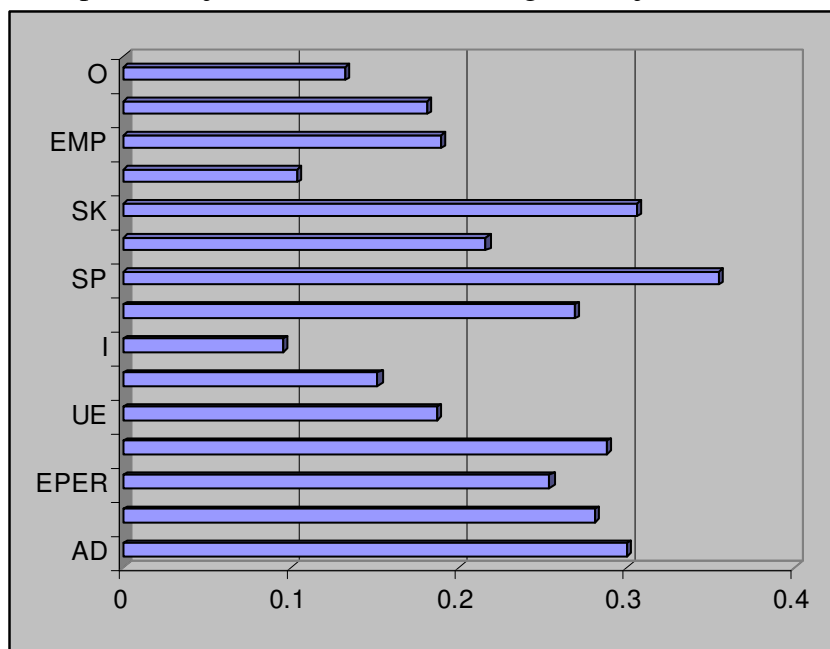

U grafikonu su prikazane vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije dobijenog na osnovu merenja 15 crta ličnosti ispitivanih u TEIQue testu. Primetno je da su visoko izraženi visoki skorovi sledećih crta: socijalna kompetencija, samopoštovanje, održavanje međuljudskih odnosa, adaptivnost, samomotivacija, empatija i crta sreće. Stepenn korelacije između ispitivanih varijabli je visok. Očigledno je da javljanje flow-a prati visoke skorove na testovima emocionalne inteligencije.

Tabela 1. Prikaz vrednosti Pirsonovog koeficijenta dobijenog za pomenute crte ličnosti ispitivane u TEIQue testu

AD	ASR	EPER	EXPE	UE	RE	I	UO
.300	.281	.254	.288	.187	.152	.095	.269
SP	SM	SK	US	EMP	S	O	
.355	.216	.306	.104	.189	.181	.132	

Grafik br. 3. Na ordinati ovog grafika je prikazano 15 crta ličnosti a na apcisi dobijene vrednosti Pirsonovog koeficijenta za svaku crtu

U grafiku su prikazane vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije dobijenog na osnovu merenja 15 crta ličnosti ispitivanih u TEIQue testu. Evidentno je da su visoko izraženi visoki skorovi sledećih crta: samopoštovanje, socijalna kompetencija, održavanje međuljudskih odnosa, adaptivnost, asertivnost, samomotivacija, empatija i crta sreće.

Hipoteza da osobe koje pokazuju veću usklađenost apstraktne i emocionalne inteligencije imaju statistički značajno veću sposobnost dostizanja stanja flow-a je potvrđena. Ova dva vida inteligencije se ne isključuju već se prožimaju i dopunjuju. Slikovito rečeno, visok koeficijent apstraktne inteligencije pomaže čoveku da nađe posao, a visok koeficijent emocionalne inteligencije napredovanje u karijeri.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša adaptivnost kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Osobe koje su postigle visok skor na subskali adaptivnost su fleksibilne, lako se prilagođavaju na novonastale situacije i probleme. Nije

im problem da promene svoje navike i ponašanje ako je to jedini način da se problem prevaziđe.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša asertivnost kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Asertivnost je sposobnost ili veština koja omogućava da se izborimo za svoja prava, osiguravajući da se naše mišljenje i osećaji uzmu u obzir, a pri tome se ne narušavaju prava drugih. To je vrsta ponašanja u kojem osoba aktivno napreduje prema svom cilju i sama preduzima korake za njegovo ostvarenje, za razliku od pasivnog ponašanja u kojem je osoba neaktivan objekat koji reaguje na situacije koje mu život nameće. Asertivna osoba „kroji“ svoju sudbinu i upravlja svojim životom. Možda neće uvek uspeti, ali će se osećati bolje jer je bar pokušala nešto da učini, a i drugi ljudi će je više poštovati i ozbiljnije shvatati. Za takve ljude možemo reći da „vladaju sobom“ tj. da mogu da sačuvaju relativno spokojstvo u prilikama koje bi druge ljude potpuno porazile i obeshrabrile.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša emocionalna percepcija sebe i drugih kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Visok skor ukazuje na osobe koje umeju da prepoznaju i razumeju svoja i tuđa osećanja. Sposobni su da dešifruju tuđe emocionalne signale. Emocionalna percepcija je presudna u onim situacijama u kojim bi pomogla postignuće željenog cilja, ali nije presudna za uspeh.

Hipoteza da postoji statistički značajno bolja sposobnost izražavanja emocija kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Osobe koje su postigle visoki skor lako iskazuju svoja osećanja drugima, bez ikakvih inhibicija i problema u nalaženju pravih reči za to, bilo da su to osećanja besa, mržnje, straha ili sreće.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša sposobnost unapređivanja emocija u drugima kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Visok skor srećemo kod osoba koje utiču na raspoloženje drugih osoba i mogu da ga promene svojim ponašanjem. Takve osobe su vedre, nasmejane, uglavnom obraćaju pažnju na pozitivna dešavanja u njihovim životima a lakše podnose stresne situacije i traume.

Hipoteza da postoji statistički značajno bolja sposobnost održavanja međuljudskih odnosa kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Osoba koja je postigla visok skor na ovoj subskali se oseća prijatno u društvu, zna da se ponaša,

odnosno, socijalizovana je. To joj nije naporno i neprijatno čak ni kada komunicira sa nepoznatim ljudima. Ovu sposobnost čini uspešna interakcija sa ljudima i mogućnost da se nosimo i upravljamo emocijama drugih.

Hipoteza da postoji statistički značajno više samopoštovanje kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Osobe sa visokim samopoštovanjem imaju poverenje u sebe. Ne sumnjaju u svoje postupke i mogu da preuzmu inicijativu kada je to zaista potrebno. Samopoštovanje čine pozitivna i negativna osećanja prema sebi povezana sa verovanjem u sopstvenu efikasnost i osećanje kontrole nad sopstvenom sudbinom. Čovek bez samopoštovanja je „gladan“ tuđe pažnje, tuđih pohvala, tuđeg divljenja. Visok skor ukazuje na stepen u kom osoba veruje za sebe da je značajna i vredna.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša moć samomotivacije kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Motivacija je opšti pojam koji obuhvata celu klasu drugih pojmova kao što su: potrebe, želje, stremljenja, nagoni, težnje, itd. Bez obzira na izazove pred njima, osobe sa dobijenim visokim skorom na ovoj subskali lako uspevaju da sami sebe motivišu za dalji rad. Sve što urade im predstavlja zadovoljstvo jer su sigurni da je to dobro urađeno. Nije im potreban pritisak sa strane da bi se pokrenuli. Kada rade, uporni su, ne treba im ohrabrivanje. Samo saznanje da su dobro odradili posao im je primarni cilj. Ovo je činjenica koja je spomenuta u teorijskom delu rada.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša socijalna kompetencija kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Osobe sa dobijenim visokim skorom su socijalizovane. U osnovi se prijatno osećaju u društvu. Nemaju problema sa ponašanjem i komunikacijom kada su u društvu ljudi koje dobro ne poznaju. Socijalna kompetencija je sposobnost i spremnost da se spoznaju i razumeju socijalni odnosi i interesne sfere, sklonosti i očekivanja kao i da se racionalno i odgovorno raspravi i sporazume sa drugim ljudima. Kompetencija označava uspeh u učenju pojedinca koji uči, i njegove sposobnosti za odgovornost u poslovnim i društvenim situacijama.

Hipoteza da postoji statistički značajno viša sposobnost empatije kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju je potvrđena. Empatija znači biti u mogućnosti da sagledamo problem iz perspektive druge osobe. Ona je najznačajnija komponenta emocionalne inteligencije. Ona nastaje kao oblik samosvesti; što bolje poznajemo sopstvene emocije, veštije ćemo iščitavati tuđa osećanja. Empatija nam daje emocionalnu pismenost, veštinu kojom otkrivamo šta

drugi osećaju. A sposobnost da se čitaju neizgovoreni znakovi jeste ključ za predosećanje tuđih osećanja: ton u glasu, pokret, izraz lica. Nesposobnost da se odgonetnu tuđe emocije predstavlja osnovni nedostatak emocionalne inteligencije i tragičan gubitak ljudskosti: nedostatak prisnosti, suštinske pažnje, odsustvo emocionalnog sklada.

Potvrđena je hipoteza da postoji statistički značajno izraženija crta sreće kod osoba koje imaju sposobnost dostizanja flow-a u odnosu na osobe koje to nemaju. Sreća je emocionalno ili osećajno stanje čoveka koje se karakteriše osećanjima uživanja i zadovoljstva. To je duboki osećaj užitka kojeg se dugo sećamo i na temelju kojeg određujemo kakav bi život trebao da nam bude. Sreća je jedina stvar koju ljudi žele samo radi sebe samih.

Diskusija dodatnih rezultata dobijenih prilikom istraživanja

Rezultati su pokazali da ne postoji statistički značajna razlika između polova među ispitanicima koja bi ukazala na predispozicije za dostizanje stanja flow-a. Znači da i muškarci i žene imaju jednake šanse za dostizanje ovog stanja. Takođe se pokazalo da je kod onih osoba koje su u upitnicima navele da imaju neki hobi nastanak flow-a češći, što znači da je evidentan statistički značajno viši nivo dostizanja flow-a. Još jedna činjenica je utvrđena a to je da starije osobe (do 50 godina) imaju statistički značajan viši nivo flow-a. U prilog ovome može ići pretpostavka da su to zrelije osobe sa mnogo više životnog iskustva.

Zaključak

Zašto ljudi teže flow-u? Suština flow-a je sreća, ona je neprocenjiva. Ne javlja se kao rezultat slučajnih okolnosti. Uprkos verovanjima, sreća se ne može kupiti novcem niti osvojiti uz pomoć sile.

Naši najbolji trenuci u životu nisu trenuci pasivne opuštenosti, mada su i ta iskustva izuzetno prijatna kada slede nakon napornog rada. Njih najčešće doživljavamo kada svoj um i telo forsiramo do krajnjih granica svesno pokušavajući da postignemo nešto izuzetno teško ali i izuzetno vredno. Dugo se sećamo tih trenutaka i težimo njihovom ponovnom doživljavanju.

Tada nismo ispunjeni samo zadovoljstvom i srećom nego i osećanjem kontrole nad svojim životom. Uopšteno govoreći, da bi život tekao, ljudi bi trebali da prevaziđu robovanje svojim navikama, rutinskim izvođenjima relaksirajućim stavom.

Preuzimanje kontrole nad životom nikad nije lako i ponekad može biti bolno jer nije baš svaka aktivnost prijatna. Ali uprkos teškoćama i naporima da se flow dostigne sama nagrada koja se ogleda u obavljanju željene aktivnosti (a samim tim i postizanje cilja) je izuzetno vredna. Sećanje na zadovoljstvo koje smo doživeli u flow-u je neizbrisivo i uvek nas stimuliše da tražimo nove izazove, razvijamo sposobnosti i da dostignemo novi flow.

Koji su to preduslovi, crte ličnosti, najvažniji za nastanak flow-a? Na osnovu istraživanja možemo zaključiti: adaptivnost, asertivnost, viša sposobnost emocionalne percepcija sebe, bolja sposobnost izražavanja emocija, viša sposobnost unapređivanja emocija, veća sposobnost održavanja međuljudskih odnosa, veći stepen samopoštovanja, veća sposobnost samomotivacije, viša socijalna kompetencija, viša sposobnost empatije.

Ovi faktori sami po sebi, čine naš život lepšim, vrednijim i smislenijim. Iskustvo flow-a je nezamenljivo i nezaboravno. Bukvalno nas tera da se iznova usavršavamo i prevaziđemo svoja ograničenja i konstantno probamo nešto novo u životu, ne dozvoljavajući dokolici i dosadi da nas savladaju i pretvore u „robove svoje sudbine“.

Literatura

- Csikszentmihalyi, M. (2006). *Flow - Očaravajuća obuzetost: psihologija optimalnog iskustva*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Gardner H., Kornhaber M., Wake W.K. (1999). *Inteligencija: različita gledišta*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Goleman, D. (2005). *Emocionalna inteligencija*. Beograd : Geopoetika.
- Maslov, A.H. (2001). *O životnim vrednostima. Izabrani eseji o psihologiji vrednosti*. Beograd: IP „Žarko Arbulj“.

Lidija Mitić, Bojana Dimitrijević, Ljubiša Zlatanović

**ABSTRACT INTELLIGENCE, EMOTIONAL INTELLIGENCE AND
THE APPEARANCE OF FLOW**

Abstract

The aim of our research was to discover and describe the factors and prerequisites for accomplishing the optimal experience and, generally speaking, a complex feeling of overwhelming engrossment, fulfillment, pleasure and happiness that accompanies the flow. Which conditions or character traits are most relevant for the upcoming of the flow? Why do people have a tendency towards the flow and is there a difference between people of various emotional and abstract intelligence level and their capability of reaching the flow. The sample of the research is appropriate, consisting of 110 tested subjects ageing from 25 to 50. It is comprised of subjects whose test results showed that they reached the state of the flow. Among them there are many sportsmen, musicians, artists, chess players, as well as average „ordinary“ people. The assumption from which we have started is that the quotient of the abstract intelligence is not the anticipation of success in life and pleasure in work implied by the flow and that the achieving of the flow is possible with participation of the traits comprising the emotional intelligence, again consisted in one of the tests used in the research. The majority of the hypotheses are confirmed.

Keywords: *flow, optimal experience, emotional intelligence, abstract intelligence, happiness, self-indulgent experience*

UDK: 159.923.31:159.942	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp.169-186	ISSN 1451-5407
----------------------------	---	----------------

Lidija Đurđić,

Bojana Dimitrijević,
Filozofski fakultet, Niš

EMOCIONALNI PROFIL I DOŽIVLJAJ TELA KOD OSOBA SA TETOVAŽOM

Rezime

Osnovni cilj našeg istraživanja bio je da se prikaže emocionalni profil i doživljaj tela kod osoba sa tetovažom. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 120 ispitanika, u okviru koga je bilo 60 tetoviranih i 60 netetoviranih osoba. U obe grupe bilo je po 30 muškaraca i 30 žena starosti od 20 do 30 godina. Grupe su ujednačene i po obrazovanju. Korišćeni su Pluchikov indeks emocija Body Distortion Questionnaire, i Lista osnovnih podataka. Pretpostavka od koje smo krenuli je bila da se emocionalni profil i doživljaj tela tetoviranih ljudi značajno razlikuju od emocionalnog profila i doživljaja tela kod netetoviranih ljudi. Polazne hipoteze istraživanja su većim delom potvrđene.

***Ključne reči:** emocionalni profil, doživljaj tela, tetovaža*

Uvod

Tetovaže su trajna obeležja koja nastaju unošenjem pigmenta u dermalni sloj kože kroz njen gornji sloj. Kao i ostali oblici bodyart-a, odskora su postale jako popularne širom sveta. Tetovaža je možda telesni ukras, ali zbog prisustva bola i trajnosti, veoma različit od uobičajenih ukrasa poput nakita, šminke...

Starija istraživanja traže i uglavnom nalaze psihijatrijsku patologiju kod tetoviranih ljudi. Ali, ona su, u najvećem broju slučajeva, rađena na

subpopulacijama kao što su vojnici, psihijatrijski pacijenti, narkomani... tako da se ne mogu odnositi na tetoviranog čoveka danas.

Da bi istražili fenomen današnjeg tetoviranog čoveka, sprovedli smo istraživanje koje se bavi pretpostavkom da se populacija ljudi sa tetovažom na izvestan način razlikuje od populacije koja nije tetovirana. U istraživanju smo se opredelili za ispitivanje doživljaja tela i emocionalnog profila kod osoba sa tetovažom.

Istorija tetovaže

Kroz istoriju¹ tetovaža nije bila samo ukras, već i znak pripadnja nekom rodu, totemu, svedočila o socijalnoj pripadnosti vlasnika, ili joj se pridavala neka magijska sila.

Tetovaža ima dugu i bogatu istoriju. Postoji u različitim kulturama od davnina. Veruje se da je postojala još kod pećinskih ljudi. Prvi neosporan dokaz je ledena mumija s očuvanim tetovažama zvana "Ötzi" pronađena u Alpima, stara oko 5400 godina. Veruje se da je tetovaža postojala jos kod **pećinskih ljudi**. Skoro da nema plemena, gde se nije praktikovala: Evropa, Azija, Severna i Južna Amerika, Okeanija. U **Borneu**, žene su bile umetnici tetoviranja, što je bila kulturna tradicija. One su pripremale crteže u zavisnosti od toga kakav je bio socijalni status u plemenu

¹ Detaljnije na site-u www.designboom.com, A brief history of tattoos

individue koja nosi te crteže. Dajaci sa **Bornea** su verovali da u lokalnom raju "Apo-Kezio" sve dobija novi kvalitet, suprotno od zemaljskih: svetlo postaje tamno, gorko - slatko itd. Zato su se tetovirali u tamne boje. Posle smrti, boja se menjala, postajala svetla i te "svetline" je bilo sasvim dovoljno da prenese vlasnika tetovaže u lokalni raj "Apo-Kezio". Tetovaže među plemenima Indonezije i Polinezije su najbolji antropološki dokaz socijalnog značaja tetovaže. **Polinezi** su razvili tetovaže koje su označavale plemensku pripadnost, porodicu i status. Postoje dokazi da su i **Inke i Maje** koristili tetoviranje u ritualima. Postoje i opisi tetovaža u delima **grčkih, rimskih i egipatskih** hroničara. Egipatske tetovaže imale su uglavnom ritualno značenje. U grčkoj i rimskoj kulturi tetovirani su robovi, ali je tetovaza služila i kao kaznena mera. Grci su tetoviranje

koristili i kao način komunikacije između špijuna. Tetovaže su označavale špijune i pokazivale njihov hijerarhijski rang.

Sa širenjem **hrišćanstva** običaj tetoviranja je bio zabranjen kao deo paganskih obreda, tim pre, što je i u Starom Zavetu postojala zabrana. Bila je toliko stroga da se Evropljani nisu tetovirali do XVIII veka. Kapetan Džems Kuk je dao najveći doprinos renesansi tetovaže. Kada se vratio sa plovidbe 1769. godine doneo je sa Tahitija ne samo reč "tattoo", već i dovezao sa sobom Velikog Omai-ja, potpuno istetoviranog Polinežanina, koji je bio prava hodajuća galerija tetovaže (Earls i Hester, 1967). Nekoliko njegovih mornara su se i sami tetovirali. Tetovaža brzo postaje simbol avanturista i mornara. Jednom predstavljena Zapadu, tetovaža se sa mornara ubrzo širi na razne slojeve društva, od kriminalaca i narkomana do evropske aristokratije (Goldstein i Sewell, 1979). Ipak, tetoviranje je zadugo, uglavnom bilo privilegija mornara, kriminalaca i avanturista, da bi tek u današnje vreme postala toliko popularna da je mnogi smatraju modnim trendom.

Postoje različite **podela tetovaža**, zavisno od toga na kojoj osnovi se podela pravi. Na osnovu **značenja**² koju su imale u društvu kroz istoriju, postojale su plemićke tetovaže, identifikacione tetovaže, tetovaže kao oznake postignuća, terapijsko tetoviranje, obredno tetoviranje, dekorativno i kazneno tetoviranje. **Sadržaj** tetovaže i deli ih na etničke, simbolične, religiozne, ljubavne tetovaže, tetovaže osвете i tetovaže za ulepšavanje.

² Detaljnije na site-u www.tetoviranje.com- Povjest ukrašavanja tijela. Zelenovič N.

Emocionalni profil

U ovom radu emocionalni profil ispitanika određen je uz pomoć Pluchikovog Indeksa Emocija.

Po Pluchiku, **emocije** su složena posledica lanca događanja koji započinje opažanjem emotivnih draži a kada se te emotivne draži kognitivno obrade, nastaje impuls za ponašanje i delovanje na sredinu, u cilju prilagođavanja.

Ceo taj lanac, a ne bilo koja njegova karika zasebno određuje se kao emocija. Osnovne (primarne) emocije su «građevinski materijal» za strukturisanje velikog broja crta ličnosti, koje nastaju njihovim mešanjem.

Pluchikova teorija sadrži deset opštih postulate i to su:

1. Pojam emocije se odnosi na sve nivoe evolucije, od životinje do čoveka.

2. Emocije imaju evolucionu istoriju i kod različitih vrsta se različito izražavaju.

3. Emocije služe prilagođavanju organizma i pomažu pri suočavanju sa ključnim problemima opstanka.

4. Uprkos tome što se emocije kod različitih vrsta ispoljavaju u različitim oblicima, postoje određeni zajednički elementi, odnosno prototipni (prvobitni) uzorci.

5. Postoji manji broj bazičnih, primarnih ili prototipnih emocija.

6. Ostale emocije su mešana stanja, derivati i kombinacije primarnih emocija.

7. Primarne emocije su hipotetički konstrukti.

8. Primarne emocije možemo da zamislimo kao parove polarnih suprotnosti.

9. Emocije se razlikuju prema stepenu međusobne sličnosti.

10. Svaka emocija može da se javi u različitom nivou jačine, odnosno stepenu uzbuđenja.

Emocionalni profil odredjen je kroz 8 dimenzija i to su sugestibilnost, nekontrolisanost, zaštita, depresivnost, odbacivanje, istraživanje, agresija i društvenost.

Slika tela

Slika tela predstavlja sistem međusobno povezanih predstava, ideja, emocija o vlastitom telu; to je mentalna reprezentacija osećanja sopstvene telesnosti.

Po Fisheru (1970) slika tela nije statična, već je uvek dinamična, osetljiva je na promene okoline, raspoloženja i fizičkog izgleda. Ona je u svojoj prirodi subjektivna, psihološka i nije nužno identična sa stvarnim telom. U osnovi naše slike o sebi nalazi se doživljaj vlastitog tela.

Najvažnije dimenzije konstrukata o telu su: svest o telu, granice tela i diferencijalna osetljivost površine delova tela. Pojedinci se međusobno razlikuju prema osetljivosti i svesti za zbivanja u telu, kao i prema oštrini opažanja granica. Veličina tela opaža se u zavisnosti od stvarne veličine, pola, crta ličnosti, uzrasta, stanja svesti, ali i zavisno od razvojnih perioda i razvojnih kriza. Fisher (1970) izdvaja sledeće dimenzije konstrukata o

telu: Veliko-malo, Zatvorenost-otvorenost, Granice, Koža, Prljavo i Depersonalizacija.

Koliko je slika tela danas važna, svedoči sve veći broj plastičnih operacija, psihičkih poremećaja, poremećaja ishrane, koji su upravo manifestacija negativne slike tela. Ova epidemija poremećaja povezana je sa socijalnim i kulturalnim pritiscima da svi sledimo jedan isti ideal lepote i da ono što odstupa od tog stereotipa ocenjujemo kao manje vredno. Spoljašnja lepota ima gotovo odlučujuću ulogu u socijalnim relacijama. Moderna estetika podrazumeva i tetovažu kao jedan od svojih elemenata. Po Bojanu Jovanoviću, etnologu na Balkanološkom institutu smatra da ličnost postaje zanimljivija kroz neobičnu tetovažu. Ne samo da privlači pažnju na sebe, već i na ličnost koja je takvu vrstu obeležja izabrala.

Istraživanja

Sredinom 20. veka psihijatri i psiholozi počeli su da proučavaju tetovirane osobe (Raspa i Cusack, 1990). Vršena su istraživanja na velikom broju tetoviranih ljudi koji su pripadali pojedinim segmentima društva (mornari, kriminalci, psihijatrijski pacijenti, zavisnici od droge).

Psihijatri su pokušavali i uspevali da dovedu u vezu tetovaže sa specifičnim psihijatrijskim dijagnozama, kao što su šizofrenija ili poremećaji ličnosti ili sa nepovoljnim socijalnim prilikama, kao što je siromaštvo.

Ferguson-Rayport i saradnici su 1995. izneli hipotezu da sadržaj tetovaže ima dijagnostički značaj za određena psihijatrijska stanja. Međutim, dokazi koje je izneo Goldstein (1979) upućuju na zaključak, da samo postojanje tetovaže, a ne njen umetnički sadržaj korelira sa pojedinim dijagnozama.

U skorije vreme tetovažom kao psihološkim fenomenom bavio se Paul Sweetman (2000). Po njemu porast popularnosti tetovaže, ne dovodi do njene rekonceptualizacije u modni fenomen. Permanentnost tetovaže ali i prisustvo bola, odvaja je od mode. Po njegovim nalazima tetovaže mogu biti interpretirane samo kao pokušaji da se osigura ili stabilizuje osećaj identiteta i tetoviranje; bez obzira na današnju popularnost tetovaža zadržava koncept fiksiranja identiteta.

Jedno od novijih istraživanja sproveo je u Hrvatskoj Pozgain (2004) sa saradnicima. On je proučavao vezu između tetoviranih ljudi i crta ličnosti na uzorku populacije hrvatskih ratnih veterana. Koristio je Pluchikov test i

zaključio da hrvatski ratni veterani koji poseduju tetovažu pokazuju povišenu impulsivnost, avanturizam, empatiju, i neuroticizam, u odnosu na netetovirane ratne veterane. Po Kuczkowskiom (2004), postoji mala razlika što se tiče iskustava iz ranog detinjstva i ličnih karakteristika između tetoviranih i netetoviranih osoba. Kod američkih studenata koji imaju tetovažu i pirsing postoji značajno povišenje rizičnog ponašanja, oni više upotrebljavaju alkohol i marihuanu i manje su socijalno prilagođeni.

Mnogi autori bavili su se u svojim istraživanjima motivacije za tetoviranje i obično se kod muškaraca navode: sklonost da se prati moda ili doživi identifikacija sa određenom grupom. Studija Burgera i Finkela (2002) je pokazala da je glavna motivacija za tetoviranje povećavanje samopoštovanja. Ispitanici tvrde da se sa tetovažom osećaju mnogo privlačnije. Kod žena se kao razlog za tetoviranje obično navodi isticanje individualnosti i seksualnosti.

Nema poznatih istraživanja na ovu temu na našim prostorima.

Metodološki pristup problemu

Predmet istraživanja je ispitivanje razlika u pogledu doživljaja tela i emocionalnog profila kod osoba koje imaju tetovažu u odnosu na osobe koje nemaju tetovažu.

Ciljevi istraživanja:

Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika u pogledu doživljaja tela između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.

Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika u emocionalnom profilu između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.

Hipoteze istraživanja

Opšte hipoteze:

OH1-postoje statistički značajne razlike emocionalnog profila između osoba koje su tetovirane i osoba koje nisu tetovirane.

OH2-postoje statistički značajne razlike u pogledu doživljaja tela između osoba koje su tetovirane i osoba koje nisu tetovirane.

Specifične hipoteze

1. Očekuje se značajno snižen nivo **Istraživanja** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.

2. Očekuje se značajno povišen nivo **Destruktivnosti** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.
3. Očekuje se značajno snižen nivo **Zaštite** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.
4. Očekuje se značajno snižen nivo **Orijentacije** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane
5. Očekuje se značajno povišen nivo **Odbacivanja** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.
6. Očekuje se značajno povišenje na dimenziji **Koža** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.
7. Očekuje se značajno sniženje na dimenziji **Prljavo** kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane.
8. Očekuje se da postoje statistički značajne razlike na dimenziji **Veliko- malo** između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.
10. Očekuje se da postoje statistički značajne razlike na dimenziji **Granice** između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.
11. Očekuje se da postoje statistički značajne razlike na dimenziji **Zatvorenost-otvorenost** između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.
11. Očekuje se da postoje statistički značajne razlike na dimenziji **Depersonalizacija** između osoba koje imaju tetovažu i osoba koje je nemaju.

Nezavisna varijabla u istraživanju je posedovanje najmanje 2 tetovaže naspram nepostojanju nijedne tetovaže na telu. Zavisne varijable su dimenzije na PIE testu - Istraživanje, Destruktivnost, Zaštita, Orijentacija, Odbacivanje; i dimenzije na BDQ testu - Koža, Prljavo, Veliko-malo, Granice, Zatvorenost-otvorenost, Depersonalizacija. Kontrolne varijable su pol, uzrast, obrazovanje, motivi tetoviranja, način tetoviranja i vrsta tetovaže. Kao merne instrumente koristili smo Listu osnovnih biografskih podataka, koja je pored pitanja o opštim socio-demografskim karakteristikama, sadržala i pitanja o razlozima i načinu tetoviranja, a od ispitanika je traženo i da opišu svoje tetovaže, zatim Pluchikov Indeks Emocija i Body Distortion Questionnaire (ovaj test nije standardizovan na našoj populaciji).

Rezultati istraživanja

0H1. Postoje statistički značajne razlike emocionalnog profila između osoba koje su tetovirane i osoba koje nisu tetovirane.

Ova hipoteza je **delimično** potvrđena.

Tabela 1. Poređenje grupe ispitanika sa tetovažom i ispitanika bez tetovaže na dimenzijama Pluchikovog indeksa emocija (samo statistički značajne razlike)

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Zaštita	Nema tetovažu	44,03	26,61	2,705	0,008	0,242
	Tetoviran	32,08	21,52			
Odbrana (Odbacivanje)	Nema tetovažu	39,55	25,66	-2,044	0,043	-0,185
	Tetoviran	48,40	19,83			
Agresija (Destrukcija)	Nema tetovažu	38,38	24,57	-2,457	0,015	-0,221
	Tetoviran	48,40	19,83			
Istraživanje	Nema tetovažu	42,05	22,72	2,585	0,011	0,231
	Tetoviran	31,70	21,12			

Iz tabele možemo videti da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno niže vrednosti na dimenzijama Zaštita i Istraživanje, a statistički značajno više na dimenzijama Agresija (Destrukcija) i Odbrana(Odbacivanje). Najveća razlika između dve grupe dobijena je na dimenziji Zaštita.

U ovom postupku korišćeni su skorovi konvertovani u percentile. Razlike na ostalim dimenzijama PIE-a nisu statistički značajne.

I neka ranija istraživanja imaju slične rezultate. U istraživanju koje je sproveo Pozgain (2004) na uzorku hrvatskih ratnih veterana nađeno je da oni ispitanici, koji su tetovirani pokazuju povišenu impulsivnost, avanturizam, empatiju, i neuroticizam, u odnosu na netetovirane ratne veterane. Naši rezultati su delimično različiti, ali i naši ispitanici pokazuju povišenu impulsivnost i avanturizam, naime, kod tetovirane populacije, postoji povišenje na dimenziji Orijentacija.

0H2. Postoje statistički značajne razlike u pogledu doživljaja tela između osoba koje su tetovirane i osoba koje nisu tetovirane

Ova hipoteza **delimično** je potvrđena (pojavile su se razlike samo na dve dimenzije).

Tabela 2. Poređenje dve grupe u pogledu skorova na BDQ-u (samo statistički značajne razlike)

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Koža	Nema tetovažu	9,03	17,34	-2,062	0,042	-0,186
	Tetoviran	18,39	30,60			
Prljavo	Nema tetovažu	12,63	24,25	2,409	0,018	0,217
	Tetoviran	4,32	11,20			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno više vrednosti na dimenziji Koža, a statistički značajno niže vrednosti na dimenziji Prljavo od netetoviranih ispitanika.

Statistički značajne razlike postoje na dve dimenzije. To su dimenzije Koža i Prljavo. Nešto manje od trećine (po 19 od 60) ispitanika iz svake od grupa ima nulte skorove na svim dimenzijama BDQ (dakle ima dosta tetoviranih bez ikakve distorzije pa i one vezane za kožu, a isto važi i za netetovirane). Nema istraživanja koja bi mogla da potvrde ili opovrgnu ovaj rezultat. Ovaj test, po našim saznanjima, nije do sada korišćen za ispitivanje ovakve populacije.

Posebne hipoteze

1. Očekuje se značajno snižen nivo Istraživanja kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđena.

Tabela 4. Poređenje grupe ispitanika sa tetovažom i ispitanika bez tetovaže na dimenziji **Istraživanje**

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Istraživanje	Nema tetovažu	42,05	22,72	2,585	0,011	0,231
	Tetoviran	31,70	21,12			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno niže vrednosti na dimenziji **Istraživanje** od ispitanika bez tetovaže.

Prema Baškovic – Milinković (1987) ličnost sa niskim skorom živi od danas do sutra tj. retko planira svoju budućnost, dezorganizovana je, kako misaono tako i u aktivnostima a nema ni samokontrole. Nedostatak samokontrole, prisustvo impulsivnost je u više navrata nađeno kao karakteristično za tetovirane osobe, kao na primer u istraživanju Pozgaina (2004).

2. Očekuje se značajno povišen nivo Destruktivnosti kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđena.

Tabela 5. Poređenje grupe ispitanika sa tetovažom i ispitanika bez tetovaže na dimenziji **Destruktivnost**

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Agresija (Destrukcija)	Nema tetovažu	38,38	24,57	-2,457	0,015	-0,221
	Tetoviran	48,40	19,83			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno više vrednosti na dimenziji **Destruktivnost** od ispitanika bez tetovaže.

Osoba sa visokim skorom jeste agresivna, sklona prepiranju i dokazivanju a drugi je vide kao buntovnika. Tetovaža se kroz svoju istoriju povezivala sa buntovništvom, bila je obeležje zatvorenika, mornara i drugih

grupa za koje važi da su povišeno agresivne. U istraživanjima koje navode Grumet (1983), Earls (1967), Gittleson (1969) i brojni drugi istraživači, pokazalo se da postoji veza između tetoviranja i antisocijalnog poremećaja ličnosti, koji se između ostalog karakteriše i povišenom agresijom.

3. Očekuje se značajno snižen nivo Zaštite kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđena.

Tabela 6. Poređenje grupe ispitanika sa tetovažom i ispitanika bez tetovaže na dimenziji **Zaštita**

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Zaštita	Nema tetovažu	44,03	26,61	2,705	0,008	0,242
	Tetoviran	32,08	21,52			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno niže vrednosti na dimenziji **Zaštita** od ispitanika bez tetovaže.

Prema Baškovac – Milinković (1987), osoba sa niskom samozaštitom u odnosu na prosečnu ličnost ima mnogo manje izraženu opreznost, više je sklona riziku, lako zapada u neprilike i čini opasne stvari koje nisu u njenom interesu. Niska Zaštita podrazumeva i nesigurnost u odnosu sa drugim ljudima, socijalnu i emocionalnu neadaptiranost. Veća sklonost ka riziku kod tetoviranih u odnosu na netetovirane osobe pronađena je i u istraživanju na tetoviranim osobama koje je sproveo Pozgain (2004) a po navodima Kuczkowskog (2004), kod američkih studenata koji imaju tetovažu i pirsing postoji značajno povišenje rizičnog ponašanja, oni više upotrebljavaju alkohol i marihuanu i manje su socijalno prilagođeni.

5. Očekuje se značajno povišen nivo Odbacivanja kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđena.

EMOCIONALNI PROFIL I DOŽIVLJAJ TELA KOD OSOBA SA TETOVAŽOM

Tabela 8. Poređenje grupe ispitanika sa tetovažom i ispitanika bez tetovaže na dimenziji Odbacivanje

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Odbrana (Odbacivanje)	Nema tetovažu	39,55	25,66	-2,044	0,043	-0,185
	Tetoviran	48,40	19,83			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno niže vrednosti na dimenziji **Odbacivanje** od ispitanika bez tetovaže.

Osoba sa visokim skorom ima tendenciju da bude tvrdoglava, zlovoljna, sarkastična, maliciozna. Pretežno je kritična, sklona da odbacuje ljude i njihove ideje, drugi je obično smatraju za neprijatnu osobu. Mogli bismo je opisati kao "pasivno – agresivnu“, odbacujuću ličnost. Visok skor podrazumeva i sklonost da se tuđe ideje ne prihvataju. Prema Kostiću (2003) visok skor javlja se kod delinkvenata. Raniji nalazi potvrđuju prisustvo buntovnosti i psihopatskih crta kod tetoviranih pa se to moglo i ovde očekivati.

6. Očekuje se značajno povišenje na dimenziji Koža kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđjena.

Tabela 9. Poređenje dve grupe u pogledu skorova na BDQ-u (dimenzija **Koža**).

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Koža	Nema tetovažu	9,03	17,34	-2,062	0,042	-0,186
	Tetoviran	18,39	30,60			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno više vrednosti na dimenziji **Koža** od ispitanika bez tetovaže.

Tetovirani ispitanici doživljavaju sopstvenu kožu sa više distorzije, odnosno iskrivljenije doživljavaju svoju kožu nego netetovirani. Tetovirani ljudi svoju kožu pokrivenu tetovažama koriste za komunikaciju sa svojom sredinom tako da ona za njih, sem uobičajenih uloga koje koža ima, ima i tu

ulogu. To je bila osnovna pretpostavka na osnovu koje je i postavljena ova hipoteza. Nema istraživanja koja bi mogla da potkrepe ovaj rezultat.

7. Očekuje se značajno sniženje na dimenziji Prljavo kod osoba koje su tetovirane u odnosu na osobe koje nisu tetovirane. Ova hipoteza je potvrđena.

Tabela 10. Poređenje dve grupe ispitanika u pogledu skorova na BDQ-u (dimenzija **Prljavo**).

Dimenzija	Grupa	AS	SD	t	znač.	vel. efekta
Prljavo	Nema tetovažu	12,63	24,25	2,409	0,018	0,217
	Tetoviran	4,32	11,20			

Iz tabele vidimo da ispitanici sa tetovažom imaju statistički značajno niže vrednosti na dimenziji **Prljavo** od ispitanika bez tetovaže.

Tetovirani ispitanici svoje telo doživljavaju kao manje prljavo od netetoviranih ispitanika. Ovakvo očekivanje je postojalo zbog pretpostavke da su tetovirani ispitanici posvećeniji kultu tela i samim tim svoje telo opažaju kao manje prljavo. Ova dimenzija ukazuje na teškoce u prihvatanju tela, pa bi se moglo pretpostaviti da tetovirani ispitanici bolje prihvataju svoje telo. Takođe, ona ukazuje i na pretežno analnu problematiku pa se može zaključiti da je analna problematika manje zastupljena kod tetoviranih ispitanika.

Hipoteze koje se odnose na postojanje statistički značajnih razlika na dimenzijama Veliko, Malo, Depersonalizacija, Zatvorenost-otvorenost nisu potvrđene u ovom istraživanju.

Korelacija između dimenzija emocionalnog profila i razloga tetoviranja

Pokušali smo da utvrdimo da li određene dimenzije PIE koreliraju sa pojedinim kategorijama odgovora na pitanje "Tetovaže sam uradio?" To su sledeće kategorije:

- 1) pod uticajem društva
- 2) jer je to moderno
- 3) jer volim da budem upadljiv;

EMOCIONALNI PROFIL I DOŽIVLJAJ TELA KOD OSOBA SA TETOVAŽOM

- 4)jer sa tetovažom izgledam muževnije/ženstvenije;
 5)jer me podsećaju na određene životne periode;
 6)da bih iskazao osećanja prema nekome;
 7)ostalo.

Tabela 11. Korelacija između dimenzija emocionalnog profila i razloga tetoviranja

	t0	t01	t02	t03	t04	t05	t06
inkor	-.140	-.088	-.244	.155	.069	.179	.031
	.286	.504	.060	.237	.260	.172	.814
zaštita	-.059	-.065	-.189	.175	-.004	.150	-.071
	.652	.623	.149	.182	.987	.254	.591
orijent	-.183	.182	.074	-.247	.172	.112	-.130
	.161	.163	.576	.057	.188	.392	.320
lišeno	.309	-.097	-.072	.033	-.053	-.127	.053
	.016	.459	.582	.804	.687	.333	.687
odbac	-.087	.084	.183	-.063	-.091	-.074	.093
	.509	.524	.161	.631	.491	.574	.479
destru	.104	.101	.113	-.157	-.033	-.133	.075
	.427	.441	.388	.231	.805	.310	.568
istraži	-.031	-.097	-.017	.074	-.033	.166	-.091
	.817	.4	.897	.573	.805	.206	.491
repro	-.119	-.153	-.040	.083	.122	.066	-.007
	.365	.244	.763	.529	.354	.617	.960

*U svakoj ćeliji gornji broj predstavlja koeficijent korelacije, a donji njegovu statističku značajnost.

Nisu nađene značajne korelacije dimenzija PIE i razloga tetoviranja, osim na dimenziji Lišavanje gde je nađena, pozitivna značajna korelacija na nivou manjem od 0.05 sa razlogom za tetoviranje: “pod uticajem društva”. Ispitanici koji se tetoviraju pod uticajem društva imaju viši skor na Lišavanju. Izraženost ove dimenzije govori o tome da je osoba “depresivna”, tužna i potištena. To je osoba nezadovoljna sobom i životnim

perspektivama (doživljava osećaj praznine). Oseća se uskraćeno, potisnuto, usamljeno i verovatno je pesimistična, melanholična, očajna, utučena.

Moguće je da na ovakvu osobu društvo može jako uticati. Nezadovoljstvo sobom moglo bi da otvori vrata raznim uticajima, i moguće je da im tuđa rešenja izgledaju uspešnije od sopstvenih, pa se tako i tetoviranje može smatrati jednim od pokušaja da se problemi ličnosti i adaptacije reše.

Razlike u emocionalnom profilu tetoviranih muškaraca i žena

Tabela 12. Poređenje tetoviranih muškaraca i žena u pogledu skorova na PIE (samo statistički značajne razlike)

kog ste pola	AS	SD	t	značajnost
Ori žene	22,60	7,527	3,601	0,001
muškarci	16,07	6,486		
Ag žene	15,83	7,713	-2,568	0,013
muškarci	20,60	7,204		

Iz tabele vidimo tetovirane žene imaju statistički značajno više vrednosti na dimenziji **Orijentacija** od tetoviranih muškaraca, a tetovirani muškarci imaju statistički značajno više vrednosti na dimenziji **Agresija** od tetoviranih žena. Ostale razlike nisu statistički značajne.

Specifikovane jednačine za tumačenje PIE

Primenili smo specifikacione jednačine za predviđanje prisustva/odsustva određenih tipova psihičkih oboljenja i različitih psiholoških karakteristika i dobili smo da tetovirani ispitanici češće nego netetovirani imaju složaj vrednosti dimenzija PIE-a koje ukazuju na mogućnost postojanja poremećaja ličnosti (psihopatija).

Tabela 18. Broj ispitanika u svakoj od grupa koji imaju složaj crta na PIE-u koji ukazuje na moguću psihopatiju, kao i rezultati Hi kvadrat testa povezanosti posedovanja tetovaže i posedovanja složaja crta na PIE-u koji ukazuje na moguću **psihopatiju**.

	Normalan	Složaj crta ukazuje na moguću psihopatiju
Tetoviran	31	29
Nije tetoviran	42	18
Hi kvadrat = 4,232	Značajnost = 0,040	Veličina efekta (Fi koeficijent) = 0,188

Ovakav rezultat je u skladu sa nekim starijim istraživanjima koja su povezivala psihopatiju i tetoviranje. Grumet (1983), Earls i Hester (1967), Gittleson i Wallen (1969) i brojni drugi autori, navode da je tetovaža najčešće povezana sa dijagnozom - poremećaj ličnosti, posebno antisocijalnog poremećaja ličnosti. Karakteristike osoba koje pate od antisocijalnog poremećaja ličnosti, a koje ih možda predisponiraju za tetoviranje, su nedostatak planiranja, impulsivnost, i nemar prema svojoj bezbednosti.

Pored toga nešto veća učestalost među tetoviranima je i osoba čiji složaj crta na PIE-u ukazuje na moguće postojanje neurotičnog poremećaja, kao i na onih čiji složaj crta ukazuje na moguću sklonost ispitanika čestim acting out-ima, međutim ove razlike u učestalostima nisu dovoljno velike da bi dosegle nivo statističke značajnosti koji smo ovde usvojili na uzorku veličine našeg.

Vrste tetovaža

Većina slika koje su imali tetovirani ispitanici je stereotipna i to su uglavnom tribali, koji ne nose nikakvo posebno značenje osim što ispunjavaju svoju estetsku ulogu, česte su i slike raznih životinja i zmajeva koje u većini slučajeva simbolizuju snagu, moć. Postoji i manji broj tetovaža koje bi mogli da svrstamo u kategoriju ljubavne tetovaže, jer se odnose na neku dragu osobu i iskazivanje osećanja prema njoj. Ipak, neke slike imaju nespecifičan sadržaj. Izdvojila bih tu sledeće tetovaže: ime majke na stomaku, ime ćerke, slika otvorenog preloma, nož zaboden u

mišić nadlaktice. Verovatno da sadržaj tetovaže kao i njihov broj i veličina može da ima dijagnostički značaj.

Zaključci

Može se zaključiti da tetovirane osobe u odnosu na netetovirane manje planiraju svoju budućnost i manje su organizovane, pokazuju manje samokontrole, agresivnije su, sklonije prepiranju, buntovnije i nesigurnije su u odnosu sa drugim ljudima, socijalno i emocionalno manje adaptirane, imaju slabiju kontrolu impulsa i više su sklone pustolovinama, više su tvrdoglave, zlovoljne i pokazuju veću sklonost da odbacuju tuđe ideje.

Tetovirani ispitanici koji su se tetovirali pod uticajem društva pokazuju veće nezadovoljstvo sobom, potištenost i neraspoloženje.

Kod tetoviranih ispitanika postoji veća mogućnost postojanja poremećaja ličnosti (psihopatija), veća mogućnost povećane oralne agresije (sklonost psovanju, vređanju drugih).

Što se tice doživljaja tela, tetovirani ispitanici imaju nešto iskrivljeniju doživljaj svoje kože nego netetovirani. Može se pretpostaviti da tetovirani subjekti svoju kožu i tetovaže na njoj doživljavaju kao način komunikacije sa okolnom sredinom, pa ona za njih ima drugačiju ulogu od one koju ima kod netetoviranih subjekata. Tetovirani ispitanici imaju manje iskrivljen doživljaj tela na dimenziji Prljavo od netetoviranih subjekata pa se može pretpostaviti da tetovirane osobe bolje prihvataju svoje telo.

Iako je tetoviranje postalo jako moderno, da ga neki čak smatraju i nakitom, dobijeni rezultati govore da ipak populacija koja se tetovira ima neke specifičnosti, koje je odvajaju od populacije koja se ne tetovira. Na osnovu rezultata može se zaključiti da tetoviranje, bez obzira na popularnost, nije samo trend već da obavlja i svoju psihološku funkciju.

Literatura:

- Baškovic – Milinković A. i Bele – Potočnik Ž.(1987). *Profil indeks emocija – priručnik*. Ljubljana, Centar za psihodijagnostička sredstva.
- Burger, T. D., & Finkel, D. (2002). *Relationships between body modifications and very high-risk behaviors in a college population*. College Student Journal
- Earls JH, Hester R. (1967). *Tattooed sailors: some sociopsychological correlates*. Milit Med;

- Fisher S. (1970). *Body experience in fantasy in behavior*. New York. Appoeton Centery-Crofts
- Gittleson NL, Wallen GD, Dawson-Butterworth K(1969). *The tattooed psychiatric patient*. Br J Psychiatry
- Goldstein N. (1979). *Psychological implications of tattoos*. V. J Dermatol Surg Oncol
- Grumet GW. (1983). *Psychodynamic implications of tattoos*. Am J Orthopsychiatry
- Krzysztof M. Kuczkowski (2004). *Tattoo, human identity and new fashion*. Tidsskr Nor Lægeforen
- Pozgain I, Barkic J, Filakovic P (2004). *Tattoo and personality traits in croatian veterans*, Yonsei Med
- Raspa F.R., Cusack J. (1990). *Psychiatric implications of tattoos*. American Family Physician
- Sweetman, P. (2000). *Anchoring the (postmodern) self? Body modification, fashion, and identity*. In M. Featherstone (Ed.). *Body modification*. (pp. 51-76) London, UK

Lidija Đurđić, Bojana Dimitrijević

EMOTIONAL PROFILE AND BODY IMAGE OF PERSONS WITH TATTOO

Abstract

Our investigation's main goal was to present the emotional profile and body image of persons with tattoo. It was conducted on the sample of 120 subjects, among which there was 60 tattooed persons and 60 persons without tattoo. There were 30 women and 30 men in age rang between 20 and 30 years, in both groups. The groups were equaled by the age. We applied the next instruments: The List of Basic Biographic Information, the Emotions Profile Index by Plutchik and the Body Distortion Questionnaire. The assumption we have started from was that the emotional profile and body image of tattooed persons significantly differ from the emotional profile and body image of persons without the tattoo. The hypotheses we have started from were mostly confirmed.

Keywords: *emotional profile, body image, tattoo*

UDK: 159.9(091)	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 187-212	ISSN 1451-5407
-----------------	--	----------------

Vladimir Nešić⁹,
Filozofski fakultet, Niš

Milkica Nešić,
Medicinski fakultet, Niš

KALENDAR ZNAČAJNIH DOGAĐAJA ZA ISTORIJU PSIHOLOGIJE ¹⁰

Apstrakt

U ovom radu sadržani su podaci od posebnog značaja za razvoj psihologije kao nauke i primenjene discipline. Zbog obilja podataka koji se mogu naći u literaturi i posebno na Internetu, odakle je i pribavljen najveći broj podataka, učinjeno je ekstremno sažimanje, kako prilikom selekcije podataka, tako i u načinu njihovog predstavljanja. Rad ima dva dela. U prvom delu, koji je sada pred čitaocima, obuhvaćeni su podaci koji pokrivaju datume prve polovine godine, januar – jun. Najveći broj podataka se odnosi na datume rođenja istaknutih ličnosti u psihologiji i njihove doprinose u naučnoj oblasti kojom su se bavili. Jedan broj podataka se odnosi na objavljene knjige koje su imale značajan uticaj na razvoj psihologije. Povremeno su podaci dopunjavani događajima u našoj zemlji ili su vezani za aktivnosti naših psihologa. Cilj rada je da se čitaoci, pre svega studenti, upoznaju sa raznolikošću i bogatstvom biografija psihologa i podstaknu da samostalno istražuju ličnosti i dela za koje imaju najviše interesovanja.

Ključne reči: istorija psihologije, eminentni psiholozi, naučni doprinosi,

---

⁹ vanja@junis.ni.ac.yu , vanja@junis.ni.ac.rs

¹⁰ Nastanak ovog rada je jednim delom vezan za pretraživanje podataka potrebnih za istraživački projekat koji pomaže Ministarstvo nauke republike Srbije br. 149062 D.

Januar

(redni brojevi predstavljaju dane u mesecu)

1. Rođen (**Alfred**) **Ernest Džons** 1879, rani pristalica Sigmunda Frojda i deo najužeg kruga posle napuštanja Junga i Adlera. Uveo psihoanalizu u Englesku i napisao standardnu biografiju Frojdovog života i rada (Džons, 1985). **Volfgang Keler** preuzima direktorsko mesto Antropoidne istraživačke stanice na španskom ostrvu Tenerifi, 1914. Stanicu je finansirala pruska akademija nauka. Keler je bio zatočen na ostrvu tokom prvog svetskog rata pošto je britanska mornarica kontrolisala prostor oko ostrva. Tada je izveo čuvena istraživanja rešavanja problema uviđanjem kod šimpanzi.

2. Objavljena knjiga **Karla Rodžersa** „Klijentom centrirana terapija“ 1951. Knjiga opisuje filozofiju i praksu nedirektivne psihoterapije (Evans, 1988).

3. Rođen **Harold Šlosberg** 1904. Razvio je teoriju koja emocije predstavlja na bipolarnim skalama prijatno-neprijatno i prihvatanje-odbacivanje. Sa Robertom Vudvortom napisao „Eksperimentalnu psihologiju“ 1954. Rođen **Pol Mil** 1920, istraživač u oblasti kliničke procene ličnosti, učenja, psihometrije i filozofije nauke.

4. Publikovana knjiga **Kalvina Hola** i **Gardnera Lindzija** „Teorije ličnosti“ 1957.

5. Rođen **Gunar Johanson** 1911, istraživač vizuelne percepcije, pokretnih draži i perceptivnih vektora.

6. **Helmholtz** objavio istraživanja stereoskopskog vida 1856 (Jakšić, 1990). Rođen **Klarens H. Grejem** 1906. istraživač kolornog i ahromatskog vida, kritične frekvencije flikera.

7. Rođen **Džon Flanagan** 1906, pionir vazduhoplovne psihologije u američkoj vojsci (1941). Razvio tehnike selekcije osoblja i programe individualnog obučavanja. „Mali Hans“ **Sigmunda Frojda** imao prvi fobični napad. Slučaj malog Hansa doveo je Frojda do teorija infantilne seksualnosti i snova kao izraza ispunjenja želje. Publikovan članak **Džona Etkinsona** o motivacionim determinantama rizičnog ponašanja 1958.

8. **Viljem Džems** dobija titulu profesora psihologije na Harvardskom univerzitetu 1890 (Džems, 1991). Počeo karijeru na Harvardu kao instruktor (1872), docent fiziologije (1876), profesor filozofije (1885).

Rođen **Karl R. Rodžers** 1902, osnivač nedirektivne psihoterapije bazirane na principima humanističke psihologije.

9. Rođen **Džon B. Votson** 1878. Votsonov bihevizizam definiše psihologiju kao objektivnu eksperimentalnu granu prirodne nauke, koja se kloni mentalizma. Rođen **Edvin R. Gatri** 1886, poznat po asocijacionističkoj teoriji učenja. Rođen **Eliot Aronson** 1932. Istraživao socijalnu disonancu, razvio metod za smanjivanje rasnih predrasuda. Napisao zanimljiv udžbenik (Socijalna životinja, 1972). Koautor dve edicije udžbenika socijalne psihologije (1968 i 1985). Publikovana knjiga **Edvarda Tolmana** o svrhovitom, ciljnom ponašanju kod životinja i ljudi. Knjiga predstavlja mešavinu kognitivne i bihevizoralne psihologije.

10. Rođen **Hans Saks** 1881. i umro na isti dan 1947, rani brojdist i prvi trening analitičar. Publikovan Test Kuća-drvo-čovjek **Vitautasa Beliauskasa** 1981.

11. Rođen **Viljem Džejms** 1842. Osnovao prvu demonstracionu laboratoriju u Americi (1875), napisao klasične Principe psihologije, preteča funkcionalizma i bihevizizma. Rođen **Edvard Bredford Tičener** 1867. Promovisao svoju interpretaciju vuntovske eksperimentalne psihologije i funkcionalizam u SAD. Psihologija je, za Tičenera, introspektivna sistematska analiza mentalnog iskustva.

12. Rođen **Johan Hajnrh Pestaloci** 1746. osnivač modernih metoda obrazovanja i istraživanja deteta. Rođen **Dejvid Veksler** 1896. (u Rumuniji). Vekslerovo uključivanje zadataka motornih sposobnosti u test inteligencije proširilo je opštost i validnost merenja inteligencije. Pojam devijacije količnika inteligencije je drugi Vekslerov doprinos.

13. Rođen **Ser Dejvid Ferier** 1843. Otkrio područja vizuelnog i senzornog korteksa u mozgu i lokalizovao većinu kortikalnih funkcija putem električne stimulacije i ablacije. Publikovana vrlo uticajana i često citirana knjiga Motivacija za rad **Frederika Herberga**, **Bernarda Mausnera** i **Barbare Snajdermen** 1959.

14. Rođen **Johanes Ort** 1847, jedan od osnivača Vircburške škole. Rođena **Florens Rokvud Klakholn** 1905, poznata po doprinosima u oblasti povezanosti kulture i ličnosti i pisanju o ženskim pitanjima.

15. Rođen **Jozef Brojer** 1842, prvi Frojdov saradnik. Pomogao da se razvije metod slobodnih asocijacija i emocionalne katarze. Rođen **Luis M. Terman** 1877. Obavio Stenfordovu reviziju Bine-Simonove skale 1916, poznat po longitudinalnoj studiji grupe izuzetno inteligentne dece. (Na isti dan 1925. napisao predgovor za knjigu Genetska studija genija).

16. Rođen **Franc Brentano** 1838, teolog, filozof i psiholog (Bonin, 1983). Učenjem o intencionalnosti i tzv. akt-psihologijom uticao na razvoj fenomenoloških orijentacija u modernoj psihologiji. Brentanovim učenicima pripadaju Kristijan fon Erenfels, Edmund Huserl, Aleksius Majnong. Frojd je godinu dana slušao njegova predavanja, a poznavao ga je lično i naš Brana Petronijević (Petronijević, 1998, 1998a). Rođen **Hari Levinson** 1922. Primenio svoja istraživanja u kliničkoj i zdravstvenoj psihologiji u oblasti poslovnog menadžmenta.

17. Objavljena knjiga **Danijela Kaca** i **Robert Kana** *Socijalna psihologija organizacija* 1966. Sledeće godine, na poziv profesora Nikole Rota, Kac je održao predavanje na Odeljenju za psihologiju u Beogradu (Takovska 34). Prevodio Ljuba Stojić, Nenad Havelka učestvovao u diskusiji...

18. Rođen **Kalvin S. Hol** 1909. Njegova istraživačka interesovanja bila su bihevioralna genetika, emocionalno ponašanje životinja i analiza snova.

19. Rođen **Ogist Kont** 1798, francuski socijalni filozof. Smatrao da je individualno ponašanje u najvećoj meri zavisno od socijalnih faktora. Rođen **Trumbal Led** 1842, autor prve knjige na engleskom jeziku o elementima fiziološke psihologije. **Eduard Hicih**, prezentovao Medicinskom društvu u Berlinu posledice električne stimulacije ljudskog mozga 1870. Indukovao pokrete oka stimulacijom mozga.

20. Rođen **Vladimir M. Behterev** 1857. Njegove opsežne studije nervnog sistema doprinele su razumevanju uslovljenih odgovora, od posebnog značaja za psihijatrijsku problematiku. Svoju nauku naziva refleksologijom. Osnivač je prve psihološke laboratorije u Rusiji (Kazan) 1886. Publikovan prvi put časopis za transakcionu analizu **Erika Berna** za 1962. Rođen **Volfgang Keler** 1887.

22. Rođen **Frensis Bekon** 1561. Vitalizovao je i artikulisao modernu filozofiju empirizma, osnove svih modernih nauka, uključujući i eksperimentalnu psihologiju. Rođen **Franc Aleksander** 1891. Aleksander i njegov Čikaški institut za psihoanalizu promovisali su širenje psihoanalitičke teorije i prakse.

23. Rođen **Orval Hobart Maurer** 1907, istraživač učenja i teoretičar koji je proširio jedinstvenu teoriju učenja na interpretaciju fenomena psihoanalize. Publikovana *Socijalna psihologija* **Flojda Olporta** 1924, prvi prikaz socijalne psihologije kao eksperimentalne discipline.

24. Rođen **Herman Ebbinghaus** 1850. Bavio se pionirskim istraživanjima učenja i zaboravljanja, koristeći sebe kao subjekta i

besmislene slogove kao materijal. Razvio nekoliko mera prisećanja, krivulju učenja i zaboravljanja. Rođen **Oskar Morgenštern** 1902. Njegova knjiga *Teorija igara i ekonomsko ponašanje* (1944) pisana sa Džonom fon Nojmanom, revolucionisala je istraživanja donošenja odluka i podstakla stotine istraživanja u socijalnoj psihologiji i menadžmentu.

25. Rođena **Moli Harover** 1906. Razvila grupni Roršahov test. Publikovana knjiga **Edvina G. Boringa** *Fizičke dimenzije svesti* 1933.

26. Rođen **Edvard Sapir** 1884, antropolog u oblasti kulture, jezika i ličnosti. Rođen **Vilder Penfield** 1891. Izveo klasična istraživanja neurologije epilepsije. Otkrio da električna stimulacija delova kore velikog mozga može pobuditi snažna iskustva prošlih događaja. Rođena **Mari Jahoda** 1907. Njena istraživanja predrasuda i diskriminacije doprinela su razumevanju antisemitizma i autoritarnosti. Rad na međurasnim odnosima uključuje istraživanja desegregacijskog stanovanja i školovanja. Rođen **Hans Selje** 1907. Primenio je termin stres, dotada korišćen u fizici, za opis reakcija čoveka i životinja na povećane zahteve sredine.

27. Rođen **Džejms Gibson** 1904. Smatrao je da se perceptivni kvaliteti opažaju direktno iz sredine, a ne kao sklop jednostavnih senzornih elemenata.

28. Rođen **Karl Emil Šišor** 1866. Njegova istraživanja su bila u oblasti školske psihologije, psihologije muzike i umetnosti (Seashore, 1967). Rođen **Boris Fjodorovič Lomov** 1927, glavni organizator posleratne sovjetske psihologije. Najviše se bavio inženjerskom psihologijom.

29. Rođen **Rene Špic** 1887, rodonačelnik istraživanja u sirotištima. Našao je da sredinska deprivacija dovodi do zaostajanja u razvoju i apatičnosti dece, što je nazvao „marazmus“ ili „hospitalizam“. Objavljena knjiga **Gordona Olporta** *Priroda predrasuda* 1954.

30. Rođen **Jozef Jastrou** 1863. Stekao prvi doktorat u psihologiji (1886) u SAD na Džon Hopkins univerzitetu pod mentorstvom Stenli Hola. Rođen **Rodžer N. Šeperd** 1929. Značajan istraživač kognitivnih struktura i nemetričkog multidimenzionalnog skaliranja.

31. Objavljen članak **Nila Milera** „Učenje visceralnih i žlezdanih odgovora“ koji opisuje instrumentalno uslovljavanje autonomnih odgovora 1969.

Februar

1. Rođen **Grenvil Stenli Hol** 1844. Osnovao Američki časopis za psihologiju (1887) i Pedagoški seminar (1891), potomji Žurnal za genetičku psihologiju. Osnivački sastanak Američkog psihološkog društva saziva 1892. Hol je istraživao ontogenetski razvoj deteta, koji je smatrao rekapitulacijom filogeneze. Presednik APA 1892. i 1924.

2. Rođen **Henri Havelok Elis** 1859. Pisao neke od prvih objektivnih radova o seksualnom ponašanju čoveka. Uveo termine autoerotizam i narcisizam. Rođen **Karl Dunker** 1903. Proučavao *prividne pokrete*, kreativnost i rešavanje problema. Uveo termin funkcionalna fiksacija, koja ometa kreativno rešavanje problema.

3. Rođen **Džordž A. Miler** 1920. Rad u oblasti jezika i kognicije, kratkoročne memorije i opismenjavanja doprineli su razvoju psiholingvistike i kognitivne psihologije.

4. Rođen **Morton Dojč** 1920. Fokusirao svoj rad na značajne socijalne probleme. Doprineo napretku u razumevanju rasnih predrasuda, konformiranja i socijalne pravde.

5. Rođen **Franc (Karl) Miler-Lajer** 1857, primarno sociolog, izumeo vizuelne iluzije sa kojima se obično povezuje njegovo ime (1889).

6. Rođen **Konvi Lojd Morgan** 1852, komparativni psiholog poznat po kanonu štednje, po kome aktivnost životinja ne treba objašnjavati višim psihičkim sposobnostima, ako ih je moguće objasniti sposobnostima na nižem stepenu psihološke evolucije.

7. Rođen **Alfred Adler** u Rudolfshajmu, u Austriji 1870. Adler je bio rani učenik Sigmunda Frojda, ali je prekinuo saradnju 1911. i 1912. osnovao Društvo za individualnu psihologiju. Njegova teorija ističe potrebu za moći, a pojmovi kao kompleks inferiornosti i stil života postali su deo svakodnevnog jezika (Adler, 1984).

8. Rođen **Martin Buber** 1878, jevrejski egzistencijalistički filozof čije je učenje značajno uticalo na humanističke teorije ličnosti i psihoterapije. Prevedena knjiga „Ja i Ti“ na srpski jezik.

9. Rođena **Elizabet Minsterberg Kopic** 1919, ekspert za smetnje u učenju i procenjivanje dece. Sprovela je normativna istraživanja odgovora na Bender Geštalt testu i smislila sistem skorovanja za ovaj instrument. Kreirala Vizuelno auralni test opsega brojeva kojim se ispituje međusenzorna integracija i kratkoročna memorija školske dece.

10. Rođen **Luis Gutman** 1916. Predložio metod skaliranja stavova, skalogramsku analizu, izvedenu iz kumulativnog uređivanja preferenci respondenta.

11. Rođen **Hajnc Verner** 1890, poznat u oblasti razvojne psihologije. Doprineo psihologiji estetike muzike, percepcije i mentalne retardacije. Baveći se komparativnom psihologijom mentalnog razvoja definisao „ortogenetički“ opšti zakon razvoja. Rođena **Virdžinija Eshelman Džonson** 1925. Sa Vilijamom Mastersom, postala poznata po studijama seksualnog ponašanja i modernih metoda terapije seksualnih disfunkcija. Takođe je bila kantri vestern pevačica četrdesetih godina.

12. Rođen **Čarls Darwin** 1809. Darwinova teorija evolucije prirodnom selekcijom izložila je sve ljudske kvalitete naučnom posmatranju, doprinela usponu komparativne psihologije i jako uticala na razvojnu psihologiju (Darwin, 1983).

13. **Žan Martin Šarko** prezentuje rad „O različitim nervnim stanjima uzrokovanih hipnozom kod histerika“, u Francuskoj akademiji nauka u Parizu 1882, koji je obezbedio naučnu legitimnost daljih istraživanja. Rođena **Ravena Helson** 1925. Proučavala razvoj kreativnosti odraslih. Njene longitudinalne studije su se bavile prirodom kulturalnih obrazaca ličnosti i profesionalnim očekivanjima, stabilnošću ličnosti i realizacijom kreativnih potencijala žena.

14. Rođen **Tomas Robert Maltus** 1766. Maltusova opservacija da populacija raste brže nego proizvodnja hrane podstakla je teorije socijalne i biološke kompeticije. Rođen **Ernst Evald** 1855, fiziolog čula čija se teorija čuvenja zasniva na različitim obrascima odgovora bazilarne membrane na kombinacije intenziteta i frekvencije zvuka. **Karl Jung**, uvek simbolist, ženi se Emom Raušenbah na dan zaljubljenih 1903 (Jung, 1989).

15. Rođen **Galileo Galilej** 1564, poznat kao osnivač modernog naučnog metoda. Njegovo uverenje da kontrolisana opservacija otkriva tok prirodnih događaja dovelo je do značajnih saznanja u fizici i astronomiji, a za psihologiju je značajno njegovo uviđanje da je visina zvuka povezana sa vibracijama u njegovom izvoru. Rođen **Džeremi Bentam** 1748, socijalni filozof. Zastupao uverenje da je najbolje ono društvo koje omogućava najviše sreće za najveći broj ljudi, što je doprinelo formulisanju principa hedonističke motivacije. Rođen **Emil Krepelin** 1856, osnivač moderne psihijatrije i psihofarmakologije. Izumeo ranu nomenklaturu mentalnih poremećaja, uključujući i nove termine kao što su manično-depresivan i paranoidan. Rođen **Hans Hening** 1885. Identifikovao šest primarnih mirisa i četiri primarna ukusa, kao i hemijsku osnovu ovih primarnih percepcija.

Rođen **Pol Ekman** 1934. istaknuti istraživač neverbalnog ponašanja, sa posebnim naglaskom na facijalnu ekspresiju i neverbalne korelate laganja i varanja. Njegove kros-kulturalne studije pokazuju univerzalnost emocionalne ekspresije.

16. Rođen **Frensis Golton** 1822, čija su široka interesovanja uključivala proučavanje individualnih razlika, naslednost osobina, statistiku i pronalaženje psihometrijskih sprava. Često je citiran kao osnivač sistematskih metoda psiholoških merenja. U svojoj antropometrijskoj laboratoriji, osnovanoj 1882, sakupio je fizičke i mentalne mere više stotina dobrovoljaca, dajući tako prve normirane podatke o ljudskim osobinama. Rođen **Harold H. Keli** 1921, socijalni psiholog koji se bavio procesom interpersonalne percepcije i odnosa u malim grupama. Sa Džonom Tiboom, dao je obuhvatnu teoriju socijalne razmene. Kelijeva teorija faktora koji utiču na kauzalno zaključivanje podstakla je mnoga istraživanja.

17. Rođen **Vilijam MekGvajer** 1925. Njegova socijalno psihološka istraživanja odnose se na prirodu, održavanje i menjanje stavova. Istraživanja o otpornosti na ubeđivanje otkrila su često citiran fenomen inokulacije.

18. Rođen **Ernst Mah** 1838, fizičar čija je knjiga „Analiza osećaja“ (1886) snažno uticala na psihologiju i doprinela razvoju naučnog pozitivizma i teoriji percepcije forme, preteče geštalt psihologije. Poznao se sa Branom Petronijevićem. Rođen **Fric Hajder** 1896. Primenio principe geštalt psihologije na socijalno ponašanje što ga je dovelo do teorija balansa, promene stava i interpersonalne percepcije.

19. Rođen **Nikola Kopernik** 1473. Dokazao je heliocentrični pogled na univerzum umesto geocentričkog, premeštajući čoveka na perifernu poziciju univerzuma i promovišući objektivnost u proučavanju čoveka. Naučna psihologija počiva na temeljima koje je stvorila kopernikanska revolucija.

20. Rođen **Čarls H. Džad** 1873. Džadovi eksperimenti o transferu vežbanja opovrgli su tradicionalni koncept formalne discipline u obrazovanju i zamenili ga modernijom teorijom identičnih elementata.

21. Rođen **Hari Stak Saliven** 1892. Njegova teorija ličnosti odnosi se na socijalno poreklo i socijalnu ekspresiju ličnosti. Razvio terapiju socijalnog miljea za lečenje shizofrenije. Rođena **Ursula Beluđi** 1931, poznata po istraživanjima u oblasti neuropsihologije jezika i nagrađenoj knjizi „Znakovi jezika“ (1979).

22. Rođen **Artur Šopenhauer** 1788. Njegov doprinos je rana teorija kolornog vida, ali je najpoznatiji po teoriji primarnosti volje kao

determinante individualnog ponašanja. Rođen **Adolf Kvetet** 1796, teoretičar verovatnoće, primenio „zakon odstupanja od proseka“ poznat kao normalna kriva, za biološke i socijalne atribute. Skovao termin „statistika“. Rođen **Valter Mišel** 1930. doprineo teoriji ličnosti i procenjivanja kroz analizu koncepcije osobina ličnosti, istraživao percepciju, postojanost organizacije ličnosti i kros-kulturalne različitosti u ponašanju.

23. Publikovana **Vekslerova** Skala za merenje inteligencije odraslih (VAIS) 1955.

24. Industrijski psiholog **Lilijan Gilbret** pojavljuje se na poštanskoj marci od 40 centi u Monkleru u Nju Džersiju 1984. Gilbretova je prva i jedina među psiholozima koja se pojavila na poštanskoj marci u SAD.

25. Rođen **Karl H. Pribram** 1919. Opsežan rad u fiziološkoj psihologiji unapredio je teoriju strukturne i funkcionalne organizacije mozga. Skorašnja verzija upotrebljava hologram kao model prostorne reprezentacije u mozgu. Rođen **Džerom Kagan** 1929, jedan od 100 najeminentnijih psihologa dvadesetog veka. Kaganova istraživanja ljudskog razvoja odnose se na izučavanje ličnosti, koncept selfa i kognitivnu organizaciju. Objavljena knjiga **Edvarda Hologa** „Skrivena dimenzija“ koja opisuje efekte ličnog prostora (teritorijalnosti) na interpersonalno ponašanje.

26. Rođen **Erih R. Jenš** 1883. Poznat po istraživanjima ejdetskih slika. Ovaj rad je kasnije kompromitovan prilagođavanjem nacističkoj ideologiji. Jenš je publikovao stotine radova o vizuelnoj i prostornoj percepciji. Rođen **Džon Bolbi** 1907. U saradnji sa Meri D. Salter Ajnsvort, Bolbijeva istraživanja i teorija procesa vezivanja deteta za figuru majke i posledice gubitka imali su značajan uticaj na razvojnu psihologiju.

27. Rođena **Berta Papenhajm** 1859. u Beču, poznata kao pacijentkinja J. Brojera i S. Frojda (Slučaj Ane O.). Lečenje histeričnih simptoma kod ove pacijentkinje katarktičkom metodom snažno je uticalo na razvoj psihoanalize. Rođen **Džordž Herbert Mid** 1863. Mid, inače otac Margaret Mid, bio je socijalni filozof značajan za psihologiju tumačenjem selfa kao efekta socijalne interakcije.

28. Rođen **Benton J. Andervud** 1915, proučavao faktore koji utiču na verbalno učenje i pamćenje, sa posebnom pažnjom na distribuciju vežbanja, transfer, reaktivnu i proaktivnu inhibiciju i diskriminaciju. **Džon Dolard, Leonard Dub, Nil Miler, Hobart Maurer, Robert Sirs** objavljuju knjigu „Frustracija i agresija“ 1940.

29. **Marija Montesori** dobija nagradu SAD za patent „Isecanje geometrijskih figura u didaktičke svrhe“ 1916. Figure predstavljaju koncept

podele celine na manje komponente. Dva dana posle smrti **Ivana Pavlova** 1936, sovjetska vlada, u nameri da sačuva uspomenu na velikog naučnika, preimenuje institut u kome je radio u Sankt Peterburgu u Prvi lenjingradski medicinski institut Ivan Pavlov, pretvara laboratoriju u kojoj je radio u muzej, konzervira njegov mozak i publikuje sabrana dela na četiri jezika (Hothersall, 2002).

Mart

1. **Valter B. Kenon** i **A. L. Vošburn** publikuju značajan članak „Objašnjenje gladi“ 1912. **Herman Vitkin** sa saradnicima objavljuje knjigu „Psihološka diferencijacija: proučavanje razvoja“ 1962.

2. Rođena **Eleonora Ačeson MekKaloh Gembl** 1868. Diplomirala kod Edvarda Tičenera na Kornel univerzitetu 1898, rani istraživač osećaja mirisa. Rođen **Frank Restl** 1927, značajna ličnost savremene kognitivne psihologije. Pripada prvoj generaciji matematičkih psihologa.

3. Rođen **Siril Bert** 1883, prvi psiholog koga je odlikovala britanska kraljevina 1946. Optužbom da je falsifikovao podatke o inteligenciji srodnika kompromitovana je njegova slava. Rođen **Ričard S. Lazarus** 1922, poznat po istraživanjima psihološkog stresa, „kopinga“ i adaptacije, povezanosti između kognicije, emocija i motivacije.

4. Rođen **Hans Ajzenk** 1916. Ajzenkova teorija ličnosti, čiji su glavni faktori introverzija/ekstroverzija i stabilnost/neuroticizam, poznata je našoj stručnoj javnosti.

5. Rođen **Gustav Frič** 1838. Frič i Eduard Hicih su prvi ustanovili električnu ekscitabilnost mozga i tako utvrdili povezanost lokacija u mozgu i motornih odgovora. Rođen **Danijel Kaneman** 1934. Proučavao ulogu kognitivne heuristike u procenjivanju neizvesnih događaja i tako kreirao novu dimenziju u razumevanju kognitivnih procesa.

6. Rođen **Žorž Dima** 1866. Bavio se abnormalnom psihologijom. Njegov udžbenik psihologije (1923), medicinski orijentisan, predstavlja sistematičan rezime eksperimentalne psihologije i bio od velikog uticaja. Pisao o njemu Dragan Krstić u Psihološkom rečniku (Krstić, 1988).

7. Rođen **Julius Vagner fon Jaureg** 1857, prvi psihijatar dobitnik Nobelove nagrade 1927. Otkrio da groznica koja izaziva malariju dovodi do poboljšanja sifilisne psihoze pa je pacijente lečio injekcijama sa parazitom malarije. Bio direktor klinike na kojoj je radio Frojd. Rođen **Džoj**

Pol Gilford 1897. Doprineo razvoju kvantitativnih metoda u oblasti senzacija, ličnosti, psihofizike i pažnje.

8. **Stenli Hol** osniva prvu zvaničnu psihološku istraživačku laboratoriju u SAD na Univerzitetu Džon Hopkins 1883. **Danijel Šahter** i saradnici publikuju značajan članak o implicitnom pamćenju 1990.

9. Rođen **Franc Jozef Gal** 1758, lekar koji je identifikovao funkcionalne razlike između bele i sive moždane mase. Kasnije je razvio sistematsku frenologiju, sporno učenje o vezi između oblika lobanje i ličnosti.

10. Rođen **Semjuel Renšou** 1892, značajan po sistemu obuke za pilote i pomorce. Istraživao učenje, percepciju i pamćenje. Napisao 23 volumena časopisa za Vizuelnu psihologiju.

11. Rođen **Leopold Sondi** 1893, kao dvanaesto dete u porodici obučara. Razvio teoriju o genetičkim izvorima ličnosti, poznatu kao „šiksal analiza“. Izumeo projektivni test ličnosti baziran na postavci da pojedinca privlače lica koja pripadaju sličnom genetskom tipu. Njegovim učenjem se kod nas najviše bavio Ivan Nastović.

12. Rođen **Džordž Berkli** 1685, rani asocijanista čiji je princip subjektivnog idealizma isticao primarnost duha nad materijom. Rođen **Gabrijel Tard** 1843, sociolog čije su teorija imitacije, teorija ponašanja u masi i spisi o ekonomskoj psihologiji učinili od njega značajnu ličnost u istoriji socijalne psihologije.

13. Rođen **Harvi Leman** 1889, istraživač dečje igre i uzroka variranja maksimalnog postignuća za različite veštine.

14. Objavljena knjiga **Ernsta Hansa Gombriha** „Umetnost i iluzija – psihologija slikovnog predstavljanja“ 1960. Kod nas je knjigu prevela Jelena Stakić (Gombrih, 1984).

15. Rođen **Anri Valon** 1879, francuski psihopatolog i razvojni psiholog. Osnovao dečju kliniku 1921. Naglašava efekte socijalne i fizičke sredine na individualno ponašanje dece. **Teodor Adorno**, **Elze Frenkel-Brunsvik**, **Danijel Levinson** i **R. Nevit Sanford** publikovali značajnu knjigu „Autoritarna ličnost“ 1950.

16. Rođen **Amos Tverski** 1937. Njegova interesovanja su uključivala analizu psihološkog merenja i prirodu kognitivne heuristike koja upravlja izbornim ponašanjem. Ubraja se u 100 najeminentnijih psihologa 20 veka.

17. Rođen **Alfons Čapanis** 1917, istaknuta ličnost u oblasti ljudskog inženjeringa. Tokom drugog svetskog rata istraživao dizajn mašina i varijable ljudskog operatora.

18. Rođen **Kurt Kofka** 1886, jedan od osnivača geštalt psihologije, predstavljene u knjizi „Principi geštalt psihologije“. Rođen **Egon Brunsvik** 1903. Njegova teorija *probabilističkog funkcionalizma* shvata ponašanje kao adaptaciju na sredinske uslove, a istraživanje perceptualnih konstanti potvrđuje ovu teoriju. „Model sočiva“ u perceptualnom suđenju proširen je na opšti model ljudskog suđenja.

19. Rođen **Ričard C. Etkinson** 1929, istraživač u oblasti pamćenja, obrade informacija i donošenje odluka. Dobio nagradu APA za naučni doprinos 1977.

20. Rođen **B. F. Skinner** 1904. Njegovi principi instrumentalnog uslovljavanja podstakli su skoro svako polje u psihologiji. Rođen **Rejmond B. Katel** 1905. Razvio faktorsku teoriju ličnosti koja je dovela do razvoja inventara ličnosti 16 PF. U svom radu o prirodi inteligencije Katel pravi razliku između „fluidne“ i „kristalizovane“ inteligencije. Konstruisao je jedan od najranijih, od kulture nezavisnih, testova inteligencije. „Fiziološki psiholog“ **Anri Pjeron** počinje na Sorboni seriju eksperimenata o paranormalnim fenomenima 1922.

21. Rođen **Džon Ridli Strup** 1897. Strup u doktorskoj disertaciji 1933. zahteva od ispitanika da imenuju boje mastila kojom je ispisano ime boje mastila ili neke druge boje. On je utvrdio da je duže reakciono vreme kada se boja mastila i značenje ispisane reči ne podudaraju. „Strupov efekat“ publikovan 1935. je i danas predmet mnogobrojnih istraživanja. Rođen **Moris Vajtelis** 1898. Pionirski rad na polju industrijske psihologije sa studijom kočničara tramvaja u Milvokiju 1920. dovela je do prvog industrijskog testa profesionalne selekcije.

22. Rođen **Valter S. Hanter** 1889. komparativni psiholog. Koristio učenje lavirinta da bi istražio faktore koji utiču na ponašanje i pronašao odloženu reakciju i testove dvostruke alternacije. Publikovana knjiga **Alberta Bandure** „Agresija: analiza socijalnog učenja“ 1973.

23. Rođen **Erih From** 1900, jedan od osnivača Frankfurtskog psihoanalitičkog instituta, Viljem Alanson Vajt instituta i Meksičkog psihoanalitičkog instituta. Njegove knjige „Bekstvo od slobode“ i „Umijeće ljubavi“ primenjuju psihoanalitičku teoriju na odnos društva i individue (From, 1964, 1975). Rođen **Filip Zimbardo** 1933. Proučavao deindividuaciju, institucionalizovanu agresivnost i submisivnost, pokoravanje, stidljivost, anksioznost i afilijaciju, kao i posledice orijentacije u vremenu. (Autori su imali priliku da upoznaju Zimbarda kao predavača na 43. Kongresu nemačkih psihologa u Berlinu 2002. godine, gde je Zimbardo bio gost kao predsednik APA.)

24. Rođen **Eduard Klapared** 1873. Pisao je o spavanju, neurologiji, kao i psihologiji životinja. Osnovni doprinos je dao u oblasti dečje psihologije. Njegova knjiga „Psihologija deteta i eksperimentalna pedagogija“ (1909) predstavlja kamen međaš u ovoj oblasti i uticala je na rad Žana Pijažea. Rođen **Vilhelm Rajh** 1897. Frojdovo objašnjenje seksualne energije Rajha je odvojilo od konvencionalne psihoanalize. Rajh je postavio učenje o slobodnoj seksualnoj energiji ili „orgonu“, a odbijanje da prekine promociju i prodaju akumulatora orgona u SAD odvelo ga je u zatvor, gde je i umro 1957.

25. Rođena **Rut Hauard Bekam** 1900, prva crna amerikanka koja je stekla doktorat iz psihologije na Univerzitetu Minesota 1934. Istraživala na području mentalne retardacije, dečjeg razvoja i porodičnog savetovanja.

26. Odobrena upotreba antipsihotičnog leka torazina (hlorpromazin hidrohlorid) 1954. u SAD. Spada u grupu fenotijazina, smanjuje nivo neurotransmitera dopamina.

27. Rođen **Karl Pirson** 1857, jedan od osnivača moderne statistike. Razvio široko upotrebljavan produkt-moment koeficijent korelacije i Hi-kvadrat. Rođen **Dejvid Kreč** 1909. Njegov rad ističe ulogu socijalnih i kognitivnih faktora u percepciji. U kasnijim istraživanjima Kreč je sa kolegama izveo seriju eksperimenta o hemiji mozga i fizičkom rastu koji se dešava u mozgu kao posledica učenja.

28. Rođen **Jozef V. Bredi** 1922. Njegov rad u bihevioralnoj biologiji uključuje istraživanja o nastanku ulcera kod „egzekutivnih majmuna“ i selektivnim efektima rezerpina na anksiozne odgovore. Rođen **Čarls Spilberger** 1927. Njegov test crta–stanja anksioznosti ima široku primenu. Rođen **Džordž Sperling** 1934. Dao doprinos u oblasti vizuelne obrade informacija i pažnje.

29. Publikovana knjiga **Džordža T. Leda** „Elementi fiziološke psihologije“ 1887.

30. Rođena **Melanija Klajn** 1882, značajni dečji psihoanalitičar, razvila tehniku „terapija igrom“.

31. Publikovana knjiga **Miliona Rokiča** (sa 22 koautora) „Otvoren i zatvoren um – istraživanja prirode sistema verovanja i ličnosti“ 1960.

April

1. Rođen **Viljem Harvi** 1578, poznat po otkriću cirkulacije krvi u telu. Identifikovao mozak kao centar prijema i koordinacije podataka. Rođen **Pjer J. Flurens** 1794. Uveo metod ekstirpacije za proučavanje

funkcija mozga, ustanovio funkcionalne delove centralnog nervnog sistema i našao dokaze o principima funkcionisanja mozga kao celine. Rođen **Abraham Maslov** 1908, poznat po istraživanjima samoaktualizacije i hijerarhijskoj teoriji motiva. Uticao na pojavu humanističke psihologije 1950-tih i 1960-tih godina (Maslov, 1982). Objavljen članak **Tomasa Sasa** „Mit mentalne bolesti“ 1960.

2. Publikovana knjiga **Roberta Rozentala** i **Lenore Džekobson** „Pigmalion u odeljenju“ 1968. Knjiga govori o efektima očekivanja na ponašanje nastavnika i učenika.

3. Rođena **Florens L. Gajs** 1933. Njen rani rad sa Ričardom Kristijem o makijavelističkom stilu ličnosti privukao je široku pažnju.

4. Rođena **Dorothea L. Diks** 1802. Pomogla u osnivanju 32 bolnice za mentalne bolesti i 15 škola za retardirane osobe. U vreme građanskog rata u SAD organizovala vojnu bolničarsku službu. **Edvard Tičener** osnovao klub „Eksperimentalisti“ 1904, koji postaje Društvo eksperimentalnih psihologa 1929, posle Tičenerove smrti. Žene su bile isključene iz članstva sve do 1929, kada su primljene Margaret F. Vošburn i Eta Douni.

5. Rođen **Tomas Hobs** 1588, engleski filozof koji je poznat po teorijama društvenog ugovora, kao i delu „Levijatan“. Stvara u periodu kada robna proizvodnja u Engleskoj dovodi do antagonizma privatnih interesa, koji proizvode opsesivni egoizam i stvaraju zakone džungle („Čovek je čoveku vuk“).

6. Rođen **Džejms Mil** 1773, rodonačelnik asocijacionističke psihologije. Prema njegovoj filozofiji senzacije stvaraju ideje koje se mogu međusobno povezivati i usložnjavati. Objavljen često citiran članak **Džordža Milera** „Magični broj sedam, plus minus dva: neka ograničenja našeg kapaciteta za obradu informacija“ u Psihološkoj reviji 1956.

7. Rođen **Bronislav Malinovski** 1884, čija su istraživanja u kulturalnoj antropologiji doprinela psihološkoj proceni značaja socijalnih činilaca na ponašanje i moralno suđenje.

8. Rođen **Edmund Huserl** 1859, osnivač fenomenološke filozofije, koja je imala snažan uticaj na psihologiju i pojedine pravce psihoterapije. Najznačajniji učenik Franca Brentana.

9. Rođen **Džordž S. Hantington** 1850. Prvi je opisao sindrom porodične nervne degeneracije poznate kao Hantingtonova bolest (ili Hantingtonova „horea“). Rođena **Roza Kac**, razvojni psiholog, 1885. Njena knjiga „Razgovori sa decom“ (sa Davidom Kacom), na osnovu terenskih posmatranja, koja predstavljaju jednu od prvih sistematskih primena ove

metode, opisuje svet dece, dečju metafiziku, magijsko mišljenje, kategorije realnosti i orijentaciju u vremenu.

10. Rođen **Lisjen Levi-Bril** 1857. Istraživao mentalne procese članova primitivnih zajednica sa ciljem da ukaže na razlike u mentalitetu civilizovanog i primitivnog čoveka. Njegova knjiga „Primitivni mentalitet“ prevedena je kod nas. U pismu **Karlu Marčisonu**, Edvin Boring predlaže seriju Istorija psihologije u autobiografijama 1928. Prvi volumen publikovan 23. avgusta 1930.

11. Rođen **Džejms Parkinson** 1755, engleski prirodnjak i lekar koji u jednoj raspravi (1817) prvi opisuje neurološki poremećaj, na predlog Žan-Martin Šarkoa nazvan „Parkinsonova bolest“, ali je u Engleskoj ovaj naziv prihvaćen nekoliko decenija kasnije (Miler, 2005). Publikovan značajan članak **Džordža Sperlinga** „Model za zadatke vizuelne memorije“ 1963.

12. Rođena **Eleanor T. Gluk** 1898. Istraživala varijable vezane za raspad porodice i telesnu građu kao prediktore maloletničke delinkvencije.

13. Rođena **Marta E. Bernal** 1931, prva Meksikanka koja je stekla doktorat iz psihologije. Bavila se psihofiziologijom, modifikacijom ponašanja dece, treningom roditelja, problemima manjina.

14. Rođen **Edvard Č. Tolman** 1886. Tolmanov „svrhoviti“ bihevizizam povezuje kognitivne elemente kao što su očekivanje potkrepljenja i kognitivne mape u bihevizornu teoriju učenja. Rođen **Rodžer Braun** 1925, poznat po svom radu u psiholingvistici i socijalnoj psihologiji, kao i po značajnoj longitudinalnoj studiji jezičkog razvoja troje dece, Adama, Eve i Sare. Njegova autobiografija se može naći u knjizi Smiljke Vasić „Psiholingvistika“ (Vasić, 1994).

15. Rođen **Emil Dirkem** 1858. francuski sociolog poznat po svojoj teoriji o uzrocima suicida, kao i teoriji anomije. Rođen **Maks Verthajmer** 1880, osnivač geštalt psihologije i zapamćen po istraživanjima prividnog kretanja poznatog kao „fi-fenomen“, opisu geštaltističkih zakona perceptualne organizacije, predstavljanju istraživanja kognitivnih procesa u svojoj knjizi „Produktivno mišljenje“ (publikovanoj posthumno 1945). Maslov je razvio koncept samoaktualizacije na osnovu proučavanja Verthajmerove ličnosti, kojom je bio impresioniran (Schultz i Schultz, 2004). Na isti dan rođeni su još **Nikolas Tinbergen** 1907, **Barbel Inhelder** 1913, **Stenli Šahter** 1922.

16. **Kristijan Rakmik** opisuje status rane eksperimentalne psihologije u prezentaciji pred Društvom eksperimentalnih psihologa 1912.

17. Rođen **Ipolit Bernhajm** 1840, francuski neurolog i hipnotizer koji je istraživao vezu između sugestibilnosti, mentalnih bolesti i

psihoterapije. Publikovana knjiga **Jozefa Volpija** „Psihoterapija recipročnom inhibicijom“ 1958, opisujući metod sistematske desenzitizacije. Gostovao u Zavodu za mentalno zdravlje u Nišu 1985. na poziv Jezdimira Zdravkovića. U diskusiji učestvovao Slavoljub Radonjić.

18. **Pol Broka** obavlja autopsiju na osobi koja je imala afaziju 1861. i nalazi leziju u trećoj vijuzi frontalnog režnja leve hemisfere, području koje se po njemu zove i koje je povezano sa jezičkim funkcijama većine ljudi. Rođen **Edvard Robinson** 1893, funkcionalist poznat po istraživanjima retroaktivne inhibicije i transfera učenja.

19. Rođen **Gustav Teodor Fehner** 1801, fizičar, lekar, filozof i pisac, osnivač psihofizike. Za Frojda je bio „veliki Fehner“. (Od njega je preuzeo koncepciju “Principa zadovoljstva-nezadovoljstva“, „Princip ponavljanja“ i predstavu o „psihičkoj energiji“). Fehner je takođe osnivač empirijske psihologije umetnosti.

20. Rođen **Uri Bronfenbrenner** 1917, razvojni psiholog, naglašavao socijalni kontekst razvoja deteta. Prevođen kod nas. **Ana Frojd** govori na Klark univerzitetu povodom proslave 60-godišnjice o doprinosu psihoanalize genetičkoj psihologiji 1950.

21. Rođen **Karl Štumpf** 1848. Počinje studije u Virzburgu želeći da bude pravnik, ali pod uticajem Brentana odlazi u Getingen i doktorira kod Hermana Locea. Pripada plejadi ranih eksperimentalnih psihologa. Bavio se istraživanjem percepcije prostora, sluha, i naučnim proučavanjem muzike. Imao najviše poznatih učenika: Huserl, Keler, Kofka, Verthajmer, Hornbostel. Bio direktor Instituta za psihologiju u Berlinu.

22. Rođen **Immanuel Kant** 1724, **Oto Rank** 1884, **Edmund Jakobson** 1888. Rođen **Karl Cener** 1903, bavio se problemima klasičnog uslovljavanja i motivacije, ali je najpoznatiji po svom radu o fenomenologiji percepcije. Opisao šest faza koje posreduju između opaženog objekta i procesa u korteksu. Rođen **Li Kronbah** 1916. Bavio se merenjem u psihologiji, psihologijom obrazovanja i individualnim razlikama. Među 10 najcitiranijih članaka, prema Psihološkom Biltenu iz 1992. godine, Kronbah je prvi ili jedini autor u četiri od njih.

23. Objavljena knjiga **En Anastazi** „Psihološko terstiranje“ 1954. Tekst je postao traženi udžbenik na univerzitetima više generacija. Objavljena knjiga **Stenli Šahtera** „Psihologija afilijacije“ 1959.

24. **Aleksandar Bejn** posećuje Laboratoriju V. Vunta u Lajpcigu 1885. Rođen **Džon T. Lanceta** 1926, eksperimentalni socijalni psiholog. Istraživao grupne procese, imitaciju, donošenje odluka, emocionalnu ekspresivnost.

25. Rođen **Danijel Berlajn** 1924, poznat po istraživanjima intrinzične motivacije, radoznalosti i istraživačkog ponašanja. Značajan po tekstovima iz estetike i psihologije umetnosti.

26. Rođen **Ernst Kris** 1900. Modifikovao tradicionalnu psihoanalizu naglašavajući funkcije Ega i primenjujući ovaj pristup u istraživanju umetnosti i ponašanja dece.

27. Rođen **Herbert Spenser** 1820. Zastupao evolucionu teoriju pre Darvina i primenio evolucioni koncept na sve ljudske mentalne i bihevioralne pojave, nagoveštavajući američki funkcionalizam i biheviorizam.

28. Prezentovan rad **Alfreda Binea** i **Teodora Simona** na Međunarodnom kongresu psihologa u Rimu 1905. „Novi metodi u dijagnozi statusa idiotije, imbecilnosti i morona“. Rođen **Džordž Keli** 1905. Razvio teoriju personalnih konstrukata. Kelijev „Test repertoara uloga“ bio je osnova za mnoga istraživanja ličnosti.

29. Rođen **Viljem Štern** 1871, poznat po istraživanjima konstatnosti inteligencije i konceptu količnika inteligencije (1912). Pisao uticajne radove u oblasti primenjene, razvojne i diferencijalne psihologije. Skovao je termin „primenjena psihologija“ 1903. Šternovu knjigu „Psihologija ranog detinjstva“ preveli, Marija i Radmilo Vučić, 1938. (roditelji naše poznate profesorice Pedagoške psihologije).

30. Rođen **Johan Karl Fridrih Gaus** 1777. Formuliseo teoriju normalne krive i ustanovio njenu sveprisutnost u merenju prirodnih fenomena. Rođen **Eugen Blojler** 1857. Uveo frejdijansku misao u psihijatriju i skovao termin „shizofrenija“ 1908.

Maj

1. Rođena **Edna Hajdbreder** 1890, ekspert u *sistematskoj psihologiji*, poznata po knjizi „Sedam psihologija“. Bila je aktivna u mnogim psihološkim udruženjima.

2. Rođen **Edgar Arnold Dol** 1889. Istraživao širok opseg problema, od zatvorskih populacija do dece. Razvio „Vajnlandsku skalu socijalne zrelosti“.

3. Rođen **Karl Abraham** 1877, prvi nemački psihoanalitičar, integrisao frejdovsku kliničku praksu u oblast psihijatrijskog znanja. Obučio brojne psihoanalitičare, među kojima su Melanija Klajn, Helen Dojč, Karen Hornaj, Šandor Rado, Ernst Zimel. Govorio je osam jezika. Prevdena je njegova knjiga „Spisi iz primenjene psihoanalize“.

4. Rođen **Johan F. Herbart** 1776, osnivač psihologije obrazovanja. Razvio koncept „aperceptivne mase“, koji predstavlja akumulaciju iskustava, suviše slabih da bi bila svesno opažena, ali dovoljno jakih da povećaju ili posreduju u drugim kasnijim iskustvima.

5. Rođen **Karl Marks** 1818. Psiholog **Rejmond Dodž** nagrađen 1908. za izum aparata za ispitivanje oštine vida i astigmatizma (patent broj 886772). Rođen **Pol M. Fic** 1912, pionir u inženjerskoj psihologiji, dizajniranju komandnih uređaja u avionu i primeni informacione teorije na vizuelne stimulse.

6. Rođen **Sigmund Frojd** 1856. Rođen **Kenet V. Spens** 1907, iscrpno proučavao i definisao parametre mnogih faktora koji utiču na uslovljene reakcije. Rođen **Donald E. Brodbent** 1926, poznat po eksperimentalnim istraživanjima kratkoročne memorije, izbornog reakcionog vremena, stresa sredine, vidžilansa. Njegov „filter model selektivne pažnje“ bio je rani model kognitivne obrade informacija.

7. Rođen **Dejvid Hjum** 1711. Za psihologiju najvažnija Hjumova dela su „Rasprava o ljudskoj prirodi“ i „Istraživanje o ljudskom razumu“. Smatrao je da se ljudska bića moraju proučavati metodama prirodnih nauka. Rođen **Gistav LeBon** 1841. Njegova knjiga „Psihologija gomila“ predstavljala je međunarodni bestseler i rani pokušaj naučnog objašnjenja socijalnog ponašanja.

8. Rođen **Leon Festinger** 1919. Festingerove teorije socijalne disonance i procesa socijalnog *poređenja* imale su snažan uticaj na socijalnu psihologiju, psihologiju ličnosti i motivacije.

9. Objavljen članak **Martina Seligmana** i **Stivena Majera** u Časopisu za eksperimentalnu psihologiju „Neuspeh da se izbegne traumatski šok“ u kome se opisuje paradigma „naučene bespomoćnosti“ 1967.

10. Rođen **Hendrik Cvardemaker** 1857. Istraživao sluh i govorne glasove, ali je njegov najznačajniji rad u oblasti osećaja mirisa. Konstruisao nekoliko aparata za kontrolu eksperimentata, među kojima i olfaktometar, tragajući bezuspešno za prirodom mirisnih supstanci. Predložio je shemu od devet osnovnih mirisa. Rođen **Elvin M. Liberman** 1917, poznat po pionirskim istraživanjima akustičke i fiziološke osnove produkcije i percepcije govora.

11. **Ser Čarls Lokok** prvi opisuje terapiju epilepsije kalijum bromidom 1857. Verovao je da epilepsiju izaziva masturbacija, a znao da brom redukuje libido. Lek je delovao ali ne iz Lokovih razloga.

12. Rođen **Henri H. Donaldson** 1857, čuveni neurolog, koji je uveo albino pacove u eksperiment poznate kao „Vister soj“. Rođen **Semjuel B. Kutaš** 1912, istraživač u oblasti kliničke psihologije, psihoterapije i kriminalnog ponašanja.

13. Rođen **Henri A. Mari** 1893. Pomagao Mortonu Princu u osnivanju Harvadske psihološke klinike. Poznat po knjizi „Eksploracije ličnosti“, rane empirijske studije ličnosti i Testu tematske apercpcije (TAT). Rođen **Edvin Šnajdman** 1918, pionir u naučnom istraživanju suicida i osnivač centra za prevenciju suicida.

14. Rođena **Helen Flanders Danbar** 1902. psihoanalitičarka, specijalista u psihosomatskoj medicini. Povezala „konstelaciju ličnosti“ i situacione faktore psihosomatskih poremećaja. Publikovano poglavlje **Solomona Aša** „Efekti grupnog pritiska na modifikaciju i distorziju suđenja“ 1951, u knjizi „Grupe, voćstvo i čovek“ u kome je opisan čuveni eksperiment o efektima konformiranja na procenjivanje duži.

15. Rođen **Karl Vernike** 1848, poznat po radu o neurologiji afazija, koji je publikovao 1874, kada je imao 26 godina. Rođena **Eleanor E. Mekobi** 1917, poznata po istraživanjima podizanja dece, polnih razlika, javnog mnjenja i efekata gledanja televizije.

16. Rođen **Johan Herman Pffingsten** 1751, prvi izdavač časopisa u kome je upotrebljena reč psihologija u naslovu. Časopis je izlazio između 1784 i 1786. Objavljena knjiga **J.P Gilforda** „Priroda ljudske inteligencije“ 1967.

17. Publikovan Test lavirinta u SAD 1950. Izvorno je test koncipirao Stenli Porteus kao Test neverbalne inteligencije za mentalno retardiranu decu u Melburnu.

18. Prvi izveštaj **Mortona Princa** o slučaju višestruke ličnosti 1898.

19. Rođen **Johan Gotlib Fihte** 1762, sledbenik Kanta, zastupao shvatanje da su predstave o vremenu i prostoru urođene. **Džejms K. Braun** šalje prve fotografije osoba sa mentalnim oboljenjima Čarslu Darvinu 1869. Braun je bio psihijatar i fotograf amater čije su fotografije našle mesto u Darwinovoj knjizi „Izražavanje emocija kod čoveka i životinja“ (1872).

20. Rođen **Džon Stjuart Mil** 1806. Proširio filozofiju asocijacionizma tvrđenjem da se jednostavni elementi kombinuju u formu celine. Psihologiju definisao kao nauku o elemetarnim zakonima uma, što je kasnije porihvatio Tičener. Smatra se da je imao količnik inteligencije preko 200. Rođen **Dejvid Meklilend** 1917. poznat po istraživanjima motivacije, naročito motiva za postignućem.

21. Rođen **Herman Rudolf Loce** 1817. Prvi napisao tekst koji bi mogao biti nazvan fiziološkom psihologijom (1852). Njegova teorija „lokalnog znaka“ povezuje senzorne informacije i svesno iskustvo. Objašnjenje fenomena trodimenzionalne percepcije prostora i dvodimenzionalne informacije bile su značajna primena ove teorije. Rođen **Hans Berger** 1873, psihijatar koji je izumeo elektoencefalograf (prvi put primenjen na njegovom sinu) i koji je nazvao model moždane aktivnosti za vreme odmora i meditacije „alfa ritam“. **Prva međunarodna bihevioralna konferencija iz neuronauka** održana u San Antoniu u Teksasu 1992.

22. Rođen **Koleman Roberts Grifit** 1893, prvi američki psiholog koji je proučavao psihološke aspekte sporta. Rođen **Artur H. Brajfield** 1915. Bavio se savetovanjem i industrijskom/organizacijskom psihologijom.

23. Rođen **Franc Anton Mesmer** 1734, poznat po učenju o „animalnom magnetizmu“. **Ivan Pavlov** stekao doktorat medicinskih nauka na Ruskoj vojno-medicinskoj akademiji 1883.

24. Rođen **Klark Leonard Hal** 1884, poznat kao autor hipoptetičko - deduktivne teorije učenja, pokušaju da se matematički precizno objasne uzroci ponašanja. Bavio se takođe merenjem sposobnosti, hipnozom i sugestibilnošću.

25. Rođen **Džejm Mekkin Katel** 1860. Istraživao mentalno testiranje i individualne razlike. Prvi američki profesor psihologije, osnovao psihološku laboratoriju na Univerzitetu Pensilvanija 1888, osnovao psihološku korporaciju, predsednik APA 1895.

26. **Sigmind Frojd** posetio **Ludviga Binsvangeru** u Krojclingenu u Švajcarskoj 1912, ali ne i Junga, koji je bio udaljen 64 km u Cirihi, što je, prema Jungovim pismima značilo početak kraja u njihovim odnosima. Rođen **Irving L. Dženis** 1918, socijalni psiholog poznat po klasičnim radovima o komunikaciji i persuaziji, vojnom moralu, psihološkom stresu, strahom aktiviranoj persuaziji, donošenju odluka i modelima procesa grupnog odlučivanja koje je nazvao „grupno mišljenje“.

27. Rođen **Franciskus Kornelius Donders** 1818, jedan od ranih istraživača mentalne hronometrije, upotrebe reakcionog vremena kao indeksa mentalnih procesa i individualnih razlika. Rođen **Šeferd Ivori Franc** 1874, pionir u istraživanjima kortikalne lokalizacije učenja. Rođen **Karl Biler** 1879, pripadnik Vircburške škole, proučavao proces rešavanja problema i psihologiju jezika. Njegova istraživanja dečjeg razvoja sa Šarlotom Biler bila su među prvim sistematskim studijama u razvojnoj

psihologiji. Rođen **Karl Pfafman** 1913. Brižljivo i iscrpno proučavao fiziologiju, neurologiju i motivaciona svojstva osećaja ukusa.

28. Rođena **Tamara Dembo** 1902, poznata po često citiranoj studiji (1941) o regresivnom ponašanju u frustraciji kod dece. Sarađivala sa Levinom. Citirana u Rotovoj Socijalnoj psihologiji.

29. Rođen **Luis L. Terston** 1887, eminentni psihometričar koji je primenio matematičke metode u skaliranju stavova, faktorskoj analizi, psihofizici i inteligenciji.

30. Rođen **Pjer Mari Feliks Žane** 1859, francuski psihopatolog poznat po disocijacionoj teoriji hysterije i hipnoze. Uveo pojmove disocijacija i podsvest u psihološku terminologiju i pripisao hysteriji i hipnotičkoj prijemčivosti urođenu dispoziciju. Bio je u konkurentskom odnosu sa Frojdom, a pripisuje mu se čuvena rečenica „Sve što u psihoanalizi valja, to je Frojd uzeo od mene, a sve što ne valja – to je Frojdovo“. Prevedena je njegova knjiga „Ljubav i mržnja“. Rođen **Džejms Olds** 1922, poznat po istraživanjima centra za zadovoljstvo u mozgu.

31. Rođen **Persi Tanenbaum** 1927. Njegov rad sa Čarlsom Ozgudom i Džordžom Sjucijem doveo je do izuma tehnike semantičkog diferencijala za merenje konotativnog značenja reči i kongruentnog modela održavanja i menjanja stavova.

Jun

1. Rođen **Hugo Minsterberg** (u Nemačkoj) 1863. Minsterberg dolazi u laboratorije Harvarda 1892. na poziv Viljema Džejmsa i smatra se osnivačem *primenjene psihologije*.

2. Objavljena knjiga **Rudolfa Arnhajma** *Umetnost i vizuelno opažanje* (1954) (kod nas objavljena u prevodu Vojina Stojića) (Arnhajm, 1971, 1985).

3. Rođen **Đerđ fon Bekeši** (1899). Bekešijev rad u oblasti fiziologije čuvenja doveo je do *Teorije putujućeg talasa* u percepciji visine tona. Bekeši dobija Nobelovu nagradu 1961.

4. **Edvard L. Torndajk** sreće prvi put **Džejmsa MekKin Katela** (1897). Posle dve godine na Harvardu, Torndajk završava doktorsku disertaciju (*Animal Intelligence*) na Univerzitetu Kolumbija pod Ketelovom supervizijom u kojoj opisuje *učenje izbegavanjem* kod mačaka i postaje klasik ranih istraživanja učenja.

5. **Alfred Bine** i **Teodor Simon** publikuju studiju *Les Enfants Anormaux* (1907), koja postaje praktičan vodič za upućivanje retardirane dece u specijalna odeljenja.

6. Objavljena *Psihodijagnostika* **Hermana Roršaha** (1921) u kojoj se opisuje metod procene ličnosti testom mrlja od mastila. Deset meseci kasnije Roršah je umro vrlo mlad od komplikacija nakon operacije slepog creva.

7. Rođen **Karl S. Lešli** (1890). Lešlijeva *teorija ekvipotencijalnosti* nastala je iz istraživanja posledica odstranjivanja delova mozga koja su dovela do saznanja da na učenje više utiče količina nego lokacija odstanjenog tkiva.

8. Objavljena **Skinerova** knjiga *Walden Two* (1948). Izdavač Macmillan pristao da publikuje knjigu samo pod uslovom da Skinner napiše uvodni tekst za nju.

9. Američka psihološka asocijacija objavljuje *Vodič za neseksistički jezik* u svom časopisu *The American Psychologist* (1977).

10. **Gordon Olport** i **Filip Vernon** publikuju skalu vrednosti za ispitivanje ličnosti, poznatu kao Olport-Vernonova skala (1931).

11. Rođen **Aleksandar Bejn** (1818). Bejn je premostio eru filozofskog asocijacionizma i eksperimentalne psihologije. Osnivač je prvog filozofsko-psihološkog časopisa *Mind* (1876).

12. Rođen **Karl I. Hovland** (1912). Hovlandov rani rad se odnosio na učenje i motivaciju. Formulirao je hipotezu o frustracionoj uslovljenosti agresivnosti (1939) zajedno sa **Džonom Dolardom** i drugima. Kasnije, sa Dženisom i Kelijem piše klasično delo *Komunikacija i persuazija* (1949).

13. Rođen **Tomas Jang** (1773). Jang je bio engleski fizičar koji je primenio Njutnov rad o spektru svetlosti na hromatski vid. Pošto se sve boje mogu proizvesti iz crvene, plave i zelene svetlosti, Jang je pretpostavio da postoje tri receptora za boje u retini (mrežnjači). Ovu ideju je kasnije razradio **Herman fon Helmholtz** i tako je nastala poznata Jang-Helmholtzova teorija. (Jang je sa Šampolionom postao čuven po dešifrovanju hijeroglifa).

14. Rođen **Alojz Alchajmer** (1864). Alchajmer je bio nemački lekar i histopatolog. Prvi je opisao sindrom ponašanja i fizičke degeneracije u starosti koji nosi njegovo ime (1906).

15. **Herman fon Helmholtz** publikuje rad o brzini provođenja nervnih impulsa koju je procenio na 27 m/s (1854).

16. Rođen **Hedli Kantril** (1906). Značajan je po svojim istraživanjima stavova, javnog mnjenja i uticaja socijalnih faktora na

opažanje. **Edvard B. Tičener** publikuje prvi tom Udžbenika psihologije (1909).

17. Rođen **Viljem Estes** (1919). Njegovi radovi sa Skinnerom doprineli su znatno preciznijoj matematičkoj deskripciji učenja. Kasniji rad se odnosio na kognitivnu organizaciju naučenih elemenata u pamćenju i matematičke modele učenja.

18. **Vilhelm Vunt** piše preporuku za **Stenlija Hola** u kojoj ističe njegovo poznavanje filozofije, veliko naučno interesovanje i solidnu samostalnost u suđenju (1880). Holu je ova preporuka osigurala mesto na Džon Hopkins Univerzitetu.

19. Rođen **Blez Paskal** (1623), pionir u otkrivanju *zakona verovatnoće*, koji omogućavaju predikciju neizvesnih prirodnih događaja, uključujući i ponašanje ljudi.

20. Rođen **Kristijan fon Erenfels** (1859), osnivač *geštalt psihologije* u Austriji (1890).

21. Rođen **Arnold L. Gezel** (1880). Gezel je poznat po svom monumentalnom delu u utvrđivanju uzrasnih normi za fizički i motorički razvoj dece.

22. Rođen **Viljem MekDugal** (1871). MekDugal je razvio teorije socijalne psihologije i psihologije ličnosti zasnovane na instiktima. Ove ideje, koje je on nazvao hormičkom psihologijom, promovisane su u njegovoj uticajnoj knjizi *Uvod u socijalnu psihologiju* (1908).

23. Rođen **Alfred Kinsi** (1894), poznat po istraživanjima seksualnog ponašanja čoveka.

24. Rođen **Ernst Veber** (1795). Veber je poznat po svojim istraživanjima oseta dodira i otkriću *jedva primetnih razlika* u osećaju, kao i *Veberovom zakonu* u psihofizici.

25. Objavljen članak **Danijela L. Šehtera** *Implicitna memorija Istorija i sadašnji status u Časopisu za eksperimentalnu psihologiju, učenje, pamćenje i kognicija* (1987) - najcitiraniji članak u psihologiji kasnih osamdesetih godina.

26. **Stenli Hol** stekao doktorat na Harvardu (1878). *Prvi doktorat* iz psihologije u Americi.

27. Rođen **Eduard Špranger** (1882). Špranger je razvio teoriju ličnosti koja se bazira na vrednosnim orijentacija kao što su religiozne, naučne, socijalne, estetske, ekonomske i političke. Smatra se pretečom humanističke psihologije (Špranger, 1938).

28. Rođen **Pol Broka** (1824). Broka je prvi lokalizovao moždane centre povezane sa kontrolom motornih funkcija pri produkciji govora.

29. **Sigmund Frojd** prvi govori o svesnoj i nesvesnoj motivaciji u pismu Jozefu Brojeru (1892).

30. Osnovan *Internacionalni psihološki institut* pod rukovodstvom **Pjera Žane** koji se bavio proučavanjem paranormalnih fenomena, kao što je npr. telepatija i dr.

Literatura

- Adler, A. (1984). *Smisao života*. Novi Sad: Matica Srpska. Beograd: Prosveta.
- Arnhajm, R. (1971). *Umetnost i vizuelno pažanje*. Beograd: Umetnička akademija u Beogradu.
- Arnhajm, R. (1985). *Vizuelno mišljenje*. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Bonin, W.F. (1983). *Die grossen Psychologen*. Düsseldorf: Econ.
- Darwin, Ch. (1983). *Putovanje jednog prirodoslovca oko svijeta, 1 i 2*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Džems, V. (1991). *Pragmatizam*. Beograd: Dereta.
- Džons, E. (1985). *Život i delo Sigmunda Frojda, 1 i 2*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Evans, R.I. (1988). *Graditelji psihologije*. Beograd: Nolit.
- From, E. (1964). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fromm, E. (1975). *Anatomija ljudske destruktivnosti, 1 i 2*. Zagreb: Naprijed.
- Gombrih, E. H. (1984). *Umetnost i iluzija – psihologija slikovnog predstavljanja*. Beograd: Nolit.
- Hothersall, D. (2002). *Povijest psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Jakšić, M. (1990). *Fizika i filozofija Hermana Helmholtza*. Niš: Prosveta.
- Jung, K.G. (1989). *Sećanja, snovi, razmišljanja*. Budva: Mediteran.
- Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Maslov, A.H. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Miler F-L. (2005). *Istorija psihologije*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Petronijević, B. (1998). *Autobiografija, pesme, prepiska*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petronijević, B. (1998). *Psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Schultz, D.P, Schultz, S.E. (2004). *A History of Modern Psychology*. Belmont: Thompson.

- Seashore, C.E. (1967). *Psychology of Music*. New York: McGraw-Hill.
- Špranger, E. (1938). *Psihologija mladalačkog doba*. Beograd: Geca Kon.
- Vasić, S. (1994). *Psiholingvistika*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

IZVEŠTAJ SA NAUČNOG SKUPA - DESETI EVROPSKI KONGRES PSIHOLOGA, PRAG 2007

Evropski kongres iz psihologije, deseti po redu, ove godine je održan od 2. do 6. jula u Pragu (Češka). Ovakvi skupovi se održavaju svake dve godine, pobuđuju veliko interesovanje i okupljaju eminentne naučne radnike ne samo iz Evrope nego i iz SAD, Kanade i Australije. Ove godine bilo je najavljeno preko 2500 učesnika. Teško je odoleti utisku da je prelepa češka prestonica bila veoma privlačna destinacija za mnogobrojne psihologe širom sveta. Ovaj utisak se posebno nametao pri pogledu na poluprazne sale i foajee, što je zaista bilo neobično s obzirom na tako veliki broj prijavljenih učesnika.

Registracija učesnika i prekongresne aktivnosti u formi različitih „radionica“, odvijali su se 2. jula, a narednih dana paralelno su tekle brojne sesije. Naučni program odvijao se svakog dana od 8.30 do 18.30, a najvažnije forme rada bile su plenarna predavanja (ukupno 11) i simpozijumi (ukupno 80). Interesantno je da su organizatori ponudili u programu posebno dan za španski, francuski, nemački i italijanski jezik. Ovakva koncepcija programa ukazuje na činjenicu da su psiholozi iz evropskih zemalja, koje pripadaju ovim govornim područjima, bili najbrojniji. Predavanja na izabrane teme održali su i ovogodišnji dobitnici prestižnih nagrada (William Yule, UK - Aristotle Award, Serge Moscovici, France - Wundt-James Award, David de Cremer - Comenius Award).

Organizator je veliku pažnju posvetio poster prezentacijama, jer je bilo mnogo učesnika i prijavljenih radova. Svakog dana su bile dve poster sesije, prva u terminu od 9-13.00 i druga od 13.30-18.00, a na svakoj od njih je bilo izloženo po 150 radova, što znači da je bilo prihvaćeno 1200 postera.

Na ovako velikim naučnim skupovima nije moguće otpratiti sve aktivnosti, ali predstavljaju dobru priliku za razmenu informacija, uspostavljanje početnih oblika saradnje, praćenje stanja u određenoj naučnoj oblasti. Takođe postoji mogućnost nabavke nove literature s obzirom na to da najpoznatiji izdavači redovno izlažu časopise i udžbeničku literaturu na velikim skupovima. Ove godine su bili prisutni Psychology Press, Wiley, BPS Blackwell, Pearson, Routledge, Hogrefe i drugi.

Organizatori su se potrudili da predstave „češku psihologiju“ - priložili su u okviru kotizacije zbornik odabranih radova, bili su učesnici i voditelji brojnih sekcija. I ostale zemlje su takođe imale priliku da predstave kako je istorijski tekao razvoj psihologije na njihovim prostorima.

Zamisao domaćina bila je da kroz izložbu instrumenata, fotografija, knjiga, časopisa, video i filmskih zapisa prezentuju istoriju evropske psihologije. Moglo bi se reći da je centralna tema ovog istorijskog osvrta bila češka nacionalna psihologija i njen doprinos evropskoj, pa i svetskoj psihologiji. Bilo je i štampanih priloga u vezi ove teme, većeg ili manjeg obima. Od zemalja u okruženju, ovu priliku da istakne sopstvene nacionalne doprinose razvoju evropske psihologije, iskoristila je samo Hrvatska.

U foajeu kongresne dvorane mogao se videti i štand psihologa Norveške koji će biti organizatori narednog, jedanaestog kongresa psihologa Evrope. On će biti održan u Oslu 2009.godine.

Na 10. Evropskom kongresu iz psihologije u Pragu učestvovalo je pet nastavnika sa Filozofskog fakulteta u Nišu. Ministarstvo nauke RS je ove godine sufinansiralo odlazak na skup troje nastavnika, što predstavlja značajnu podršku Filozofskom fakultetu u Nišu.

I na kraju, umesto zaključka može se reći da je Prag priredio lepu dobrodišlicu delegatima Kongresa. Osim naučnog dela programa, ovaj grad u svakom trenutku ima veoma privlačnu turističku ponudu, tako da i ako zakasnite na otvaranje ili neku prepodnevnu i popodnevnu sesiju, lako ćete se utešiti šetajući Karlovim mostom, posmatrajući Astrološki sat i slušajući o zaista uzbudljivim dogodovštinama u životu čeških vladara i umetnika.

Snežana Stojiljković
Jelisaveta Todorović

Uputstvo za autore:

Teme radova. Godišnjak za psihologiju objavljuje teorijske i empirijske naučne radove iz svih oblasti psihologije čiji sadržaj predstavlja doprinos daljem razvoju psihološke nauke.

Tekst. Rad mora biti predat u .doc formatu Microsoft Word programa, napisan latinicom (srpski (latinica), fontom Times New Roman, veličina slova 12, prored 1 red. Podnaslovi prvog nivoa treba da budu napisani Arial fontom, boldirani, podnaslovi drugog nivoa Times New Roman fontom. Podnaslove ne numerisati. Rad treba da bude lektorisan. Godišnjak za psihologiju objavljuje i radove na engleskom jeziku. Idealno rad treba da ima oko 30.000 znakova, a redakcija može odlučiti da objavi i duže radove.

Naslov rada. Na početku strane navesti jedno ispod drugog imena autora i institucije u kojoj svaki od autora radi (afilijacija). Ispod toga sledi naslov napisan velikim boldiranim slovima. Naslov treba da bude što koncizniji i takav da se na osnovu njega bez dvoumljenja može zaključiti o tome šta je sadržaj rada.

Rezime. Uz rad se prilažu rezimei na srpskom i na engleskom. Nakon rezimea treba u novom pasusu navesti ključne reči. Tekst apstrakta treba nasloviti sa «**Apstrakt**» napisano fontom Arial i boldirano. Rezime na srpskom treba da bude ispod naslova rada, napisan Italic slovima. Ključne reči se navode na sledeći način:

***Ključne reči:** petofaktorski model, NEO PI-R, metrijske karakteristike*

Poželjno je ne navoditi više od 6 ključnih reči. Dužina rezimea treba da bude oko 100 do 150 reči. Rezime po pravilu ne sadrži reference. Na kraju rada, iza literature treba navesti sve autore jednog ispod drugog, ali bez afilijacija, potom naslov rada na engleskom jeziku, te na kraju rezime na engleskom jeziku. Za rezime na engleskom važe sva pravila kao i za rezime na srpskom, s tim što i on treba da bude lektorisan.

Citati. Svaki citat ili tvrdnju koja nije zasnovana na nalazima istraživanja koje se predstavlja u radu treba da prati referenca data u zagradi odmah iza citata u formatu (Holland, 1995). Ako su dva autora navesti imena oba, a ako ima više autora treba napisati samo prezime prvog autora uz koje treba dodati "i sar." (Holland i sar., 1995). Za svaki citat duži od 350 znakova potrebno je obezbediti pismenu saglasnost autora za objavljivanje citata u radu u Godišnjaku. Pone bibliografske podatke za sve citate treba navesti na kraju rada (a pre apstrakta na engleskom) u poglavlju Literatura.

Tabele, slike i grafikoni. Tabele, slike i grafikoni treba da budu dati u formatu za Word i u celini na jeziku na kom je rad. Tekst u tabelama, grafikonima i slikama može biti na jeziku različitom od jezika na kom je rad pisan samo u slučaju da je to opravdano tematikom i sadržajem rada (recimo poređenje stavki testa na različitim jezicima, pa se onda navodi kako glase stavke na dva jezika isl.) Raspored podataka u tabelama treba postići isključivo organizacijom ćelija. Nije dozvoljeno korišćenje formatiranja u tabelama odnosno korišćenje razmaka i sličnih znakova za postizanje željenog rasporeda. Tabele, slike i grafici ne smeju biti širi od 13 cm.

Statistički podaci. Prikazani statistički podaci moraju biti relevantni. Ne treba prikazivati statističke podatke koji nisu bitni za sadržaj ili koji sami za sebe nemaju nikakvo značenje. **Iste podatke ne treba prikazivati i grafički i tabelarno.** Treba prikazivati samo rezultate onih statističkih postupaka koji su bitni za temu rada. Poželjno je koristiti konvencionalne načine zaključivanja na osnovu statističkih podataka (konvencionalne nivoe značajnosti isl.).

Literatura. Na kraju rada treba navesti pune bibliografske podatke za sve reference navedene u tekstu. Ne treba navoditi bibliografske jedinice koje nisu citirane u tekstu.

Knjige se navode na sledeći način: Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Poglavlje u knjizi: Rest, J. (1984). The major components of morality; in W. Kurtines and J. Gewirtz (eds.): *Morality: moral behavior and moral development*, New York: John Wiley and Sons.

Članak u časopisu: Stojiljković, S. (1988). Inteligencija i moralno rasuđivanje dece i mladih, *Psihologija*, 1-2. 64-74. Poslednja dva podatka su volumen (ovde u primeru 1-2) i stranice na kojima se nalazi članak (64-74).

Ako se jedan autor navodi više puta, navodi se po redosledu (godini) publikovanja reference, odnosno (ako ima koautore) po prezimenu prvog koautora. Ukoliko se navodi više radova istog autora u jednoj godini, godine treba da budu označene slovima a, b, c, npr. (1995a), (1995b).

Prilog. U prilogu treba dati samo one opise materijala koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Fusnote i skraćenice. Fusnote treba izbegavati. Skraćenice takođe treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćenice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene.

Recenziranje i objavljivanje. Radovi se dostavljaju elektronski na email adresu redakcije. Radovi podležu postupku recenziranja. Na osnovu rezultata recenzije redakcija donosi odluku o objavljivanju rada i o tome obaveštava autora. Radovi koji nisu pripremljeni u skladu sa gore navedenim propozicijama biće vraćeni autorima na doradu, a u slučaju da se radi o tehničkim nedostacima redakcija ih, uz pismenu saglasnost autora, može predati na doradu o trošku autora.

Godišnjak za psihologiju

Annual of Psychology

Adresa:

Filozofski fakultet, Niš

Ćirila i Metodija 2

18000 – Niš, Srbija

email: vhedrih@hm.co.rs

Address:

Faculty of Philosophy, Nis

Ćirila i Metodija 2

18000 – Niš, Serbia

email: vhedrih@hm.co.rs

Vol 5. No. 6-7, 2008.

ISSN 1451 - 5407

Redakcija (Editorial Board):

Vesna Anđelković, Zlatko Bodrožić (Finska), Vladimir Hedrih, Vesna Kutlešić (SAD), Vladimir Nešić, Joviša Obrenović, Tatjana Stefanović-Stanojević, Snežana Stojiljković, Jelisaveta Todorović, Snežana Vidanović, Ljubiša Zlatanović

Glavni i odgovorni urednik (Editor-in-Chief): Ljubiša Zlatanović

Sekretar redakcije (Editorial Assistance): Vladimir Hedrih

Kompjuterska oprema i prelom: Vladimir Hedrih

Izdavač: Filozofski fakultet u Nišu

Za izdavača: Vladimir Jovanović

Štampanje ovog časopisa finansirano je sredstvima Ministarstva nauke i zaštite životne sredine republike Srbije.

Štampa: Sven, Niš